

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2021

Бакı – 2021

DİLÇİLİK

UOT 81

ЛАКУНЫ В СИСТЕМЕ ГЛАГОЛОВ
(на материале азербайджанского и русского языков)

С.А.МАГЕРРАМОВА*

В настоящей статье рассматриваются немотивированные лакуны в системе глаголов на материале двух неродственных языков – азербайджанского и русского. Из всего многообразия лакун в качестве объекта исследования выбраны именно немотивированные лакуны. Выбор объясняется тем, что немотивированные лакуны являются ярким показателем менталитета, мировосприятия, традиций конкретного народа. Лакуны в общем понимании фиксируют то, что есть в одной культуре и чего нет в другой, т.е. они являются сигналом специфики языка и культуры. Интересные лакуны наблюдаются в системе глаголов, образованных от имён существительных в азербайджанском языке, и означающих результат действия, а также в системе глаголов русского языка, обозначающих рождение детёнышей животных.

В статье отмечается, что значительное количество лакун в системе глаголов русского и азербайджанского языков обусловлено словообразовательными, грамматическими факторами: богатство и разнообразие префиксальных глаголов, видовые пары в русском языке; богатство и разнообразие времён, наклонения и залога глагола в азербайджанском языке и т.д. В статье исследование лакун на материале разносистемных языков проводится с учётом не только экстралингвистических, но и интралингвистических факторов, а также контекста, помогающих раскрыть и понять сущность языка, его внутренние законы и особенности.

Ключевые слова: лакуны, немотивированные лакуны, азербайджанский язык, русский язык, глаголы, эквивалент, факторы

Введение. Как известно, при сравнении лексики двух и более языков, а также в процессе перевода с одного языка на другой выявляется следующий факт: некоторые единицы одной языковой системы не имеют эквивалентов в другой языковой системе. В современной лингвистике такие единицы называются лакунами. Развитие лингвокультурологии, когнитивной лингвистики позволили всесторонне исследовать лакуны, провести их классификацию.

Изучение лакун в каком бы то ни было аспекте является одним из

* Профессор кафедры Русского языкознания Бакинского государственного университета; sevinctmaharramova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-2398-444X

актуальных направлений в современной лингвистике. «Межъязыковые лакуны делятся на мотивированные и немотивированные. Мотивированные лакуны в языке объясняются отсутствием соответствующего предмета или явления в национальной культуре...; немотивированные лакуны не могут быть объяснены отсутствием явления или предмета.

Говоря о немотивированных лакунах, прежде всего следует отметить различия в мышление и мировосприятии разных народов. Например, особенности менталитета одного народа позволяют ему выделить, определенное явление, которое другим народом в силу объективных и субъективных причин не замечается, не фиксируется [11, 160].

Таким образом, лакуны в общем понимании «фиксируют то, что есть в одной культуре и чего нет в другой, т.е. они являются сигналом специфики языка и культуры» [9, 140].

В настоящей статье на материале толковых [14; 1] и двуязычных словарей [6; 9] систематизируются и рассматриваются немотивированные лакуны в системе глаголов на материале двух неродственных языков – русского и азербайджанского.

Объект настоящего исследования - немотивированные лакуны. Предмет исследования - глаголы в русском и азербайджанском языках, образующие лакуны. Цель исследования - выявить, систематизировать и проанализировать лакуны в системе глаголов русского и азербайджанского языков.

В процессе исследования используются сравнительный, описательный методы, а также метод компонентного анализа.

Материалом исследования послужили двуязычные словари, а также толковые словари русского и азербайджанского языков. Новизна исследования заключается в том, что представленные лакуны в системе глаголов русского языков выявлены и проанализированы впервые с учетом как экстра-, так и интралингвистических факторов.

Лакуны: азербайджанские глаголы - русские глаголы. В азербайджанском языке есть глагол *yükləmək*, относящийся только к беременным женщинам: - «испытывать изменение вкусовых ощущений, ощущать потребность в кислом, сильно желать какой – либо конкретный вид фруктов, овощей, продуктов и т.д.». В русском языке эквивалента данного глагола нет, и его значение может быть передано лишь подробным описательным способом.

Darımaq – в русском языке передаётся описательным способом – «говорить о ком – то с завистью».

Xaltalamaq – также не имеет эквивалента в русском языке и передается описательным способом «надеть ошейник на собаку».

Yollamaq – кормить собаку болтушкой, мессивом.

Уникальным и оригинальным примером, немотивированной лакуны, на наш взгляд, является глагол *sənsizləmək*. Мы считаем, что ни в од-

ном языке нет эквивалента данного глагола, широко употребляющегося в художественном стиле, в частности, в поэзии. Передать это понятие можно лишь подробным описанием: *sənsiz* – без тебя; *sənsizləmək* – «состояние, чувства, эмоции, испытываемые, переживаемые без тебя». *Sənsizləmişəm* – «Мне плохо без тебя; я скучаю без тебя; мне не хватает тебя; тебя нет рядом со мной».

Təkləmək - в русском языке передается описательным способом: 1) видеться с кем – то наедине; 2) напасть на кого –нибудь, воспользовавшись тем, что он один».

Azdırmaq – «завести кого-либо куда-либо (увести далеко); заставить кого-либо очутиться где-либо; забросить кого-либо куда-либо; отучить от дома (о животных); вводить в заблуждение».

Как видно из данного примера, в русском языке все лексико-семантические варианты глагола *azdırmaq* не имеют эквивалентов и передаются описательным способом.

siyirmək – счищать пальцем или хлебом с посуды остатки пищи;

Особо следует выделить немотивированные лакуны, представленные следующими глаголами: *qonmaq, taxmaq, yıxılmaq*.

qonmaq – садиться, сесть куда-либо, на что – либо (только о птицах и насекомых): *Quş budağa qondu* – «Птица села на ветку»; *Milçək uşağın əlinə qondu* – «Муха села на руку ребёнка» и т.д. Во всех остальных случаях употребляется глагол *oturmaq*: *Oğlan ağacın altında oturdu* и т.д.

Кроме того, в азербайджанском языке глагол *qonmaq* употребляется также в значении «осесть» о пыли: *Paltara toz qondu*- «Пыль осела на одежду».

taxmaq – надеть: только о драгоценностях, часах, очках: *Üzük taxmaq* «надеть кольцо»; *saat taxmaq* и надеть часы» и т.д. В остальных случаях в азербайджанском языке употребляется глагол *geymək*: *paraq geymək* «надеть шапку», *palto geymək* «надеть пальто» и т.д.

В русском же языке нет такой дифференциации, и во всех случаях употребляется глагол *сесть*: *Кошка села на забор*; *Ворона села на ветку*; *Старик сел на скамейку* и т.д.

təkləmək – в русском языке нет однословного эквивалента данного глагола: 1) видеться с кем – то наедине; 2) напасть на кого-нибудь, воспользовавшись тем, что он один.

yarpaqlamaq – в русском языке: покрыться листьями (о деревьях)

iməkləmək – в азербайджанском языке этот глагол употребляется применительно к ребёнку в значении «ползать»: *uşaq artıq iməkləyir* – «Ребёнок уже ползает». В русском языке нет такой дифференциации. В данном случае употребляется глагол «ползать». Ср.: змея ползёт; гусеница ползёт; ребёнок ползает и т.д.

Интересные лакуны наблюдаются в системе глаголов в азербайджанском языке, образованных от имён существительных и означающих

результат действия: *ip-iplətmək*, *sap-saplamaq*, *bıçaq-bıçaqlamaq*, *ağac-ağac-
lanmaq*.

В русском языке нет однословных эквивалентов указанных глаго-
лов. Ср.: *iplətmək* – завязывать, связывать что-либо верёвкой;

saplamaq – вдевать нитку в иголку;

bıçaqlamaq – ударить, ранить ножом;

ağacatlanmaq – зарости деревьями

saçlamaq – хватать кого-то за волосы; вырвать волосы в драке и др.

quş-quşlamaq – охотиться с помощью ловчих птиц.

Как видно из рассмотренных примеров, в русском языке указанные
действия передаются описательным способом с уточняющими словами.

Лакуны: русские глаголы - азербайджанские глаголы. Не менее
интересные лакуны наблюдаются и в системе глаголов русского языка
при сравнении их с азербайджанским языком. Рассмотрим лакуны на
примере глаголов, обозначающих рождение детёнышей животных.

Так, в русском языке, в отличие от азербайджанского, в зависимости
от вида конкретного животного употребляется соответствующий глагол:
окотиться (о львице, тигрице, кошке, крольчихе, белке, козе); *още-
ниться* – (о собаке, волчице, лисе); *ожеребиться* (о кобыле, ослице,
верблюдице); *ягниться* (об овце); *отелиться* (о корове, самке оленя, ло-
ся); *опороситься* (о свинье и самках некоторых других животных: каба-
на, бородавочника (вид парнокопытных млекопитающих из семейства
свиных); вепря (дикого кабана).

В азербайджанском языке, в отличие от русского, применительно ко
всем видам животных употребляется глагол *balalamaq* с уточняющим
словом-называнием конкретного животного, например: собака ощенлась
– *it balaladı*; корова отелилась – *inək balaladı*; свинья опоросилась – *donuz
balaladı*, кошка окотилась – *pişik balaladı* и т.д.

В азербайджанском языке, в отличие от русского, в зависимости от
величины волны употребляются два слова: *dalğa* – большая волна, *lərə* –
небольшая волна. В русском языке такой дифференциации нет. Соответ-
ственно, в азербайджанском языке от указанных слов образованы глаголы
dalğalanmaq волноваться (когда на море большие, сильные волны) и
ləpələnmək – волноваться (когда на море небольшие волны).

Кивать – в азербайджанском языке нет однослогового эквивалента.
Ср.: 1. *baş endirmək*; *başı ilə salam vermək*; *başı ilə razılıq bildirmək*; 2. *başı
ilə göstərmək*, *başı ilə işarə etmək*; 3. *başqasının üstünə atmaq* (*günahını*); 4.
başını uyrğalamaq. Таким образом, в зависимости от ситуации, контекста в
азербайджанском языке для передачи данного понятия употребляется
один из четырех вышеуказанных лексико-семантических вариантов.

Деваться/деться – данный глагол в русском языке, на наш взгляд,
представляет особый интерес в силу своей семантико – грамматической
специфики. Его синтагматические и парадигматические связи ограни-

чены: он употребляется в основном в вопросительных и отрицательных предложениях с наречиями *куда, некуда, туда* в прошедшем и будущем времени, а также в составе глагольного сказуемого. Глагол *деться/деваться* означает: «исчезнуть, пропасть; 2. найти себе место, приют, прибежище». Однако в азербайджанском языке его точного однословного эквивалента нет, и поэтому в азербайджанском языке он передается разными способами в зависимости от контекста, структуры предложения и смысла. Ср.: Куда делась моя сумка? – Mənim çantam hara uoxa çıxıb?; Я не знаю, куда мне деться – Bilmirəm başımı götürüb haraya gedim; Интересно, куда он делся? – Görəsən o haralarda itib-batıb и т.д.

Такой же интерес в плане лакуны представляет в азербайджанском языке слово *deyil*, до сих пор являющееся предметом научных споров в азербайджанском языкознании. Отнесение его к конкретной части речи – например, к отрицательным частицам, так же вызывает споры [14; 2]. Отметим, что в азербайджанской грамматике данное слово не причислено к конкретной части речи [4; 5], и при передаче его на другом языке прежде всего учитываются семантико – грамматические особенности предложения и, конечно, контекст, например:

Ву mənim sənədlərim deyil – Это не мои документы (deyil – не); Belə deyilmi? – Не так ли? (deyil -не); Katibə ofisdə deyil – Секретаря нет в офисе (deyil - нет); O burada deyil – Его здесь нет (deyil - нет).

Deyil в силу своей семантики употребляется в отрицательных предложениях и в словарях (толковых, двуязычных) дается как отрицательная частица *не*.

Как видно из вышерассмотренных примеров, *deyil* употребляется только с существительными, местоимениями и числительными. Отрицательная же форма глаголов в азербайджанском языке употребляется с аффиксами отрицания – *mı-/mi-/mu-/mü*: bilmirəm «я не знаю»; darıxmır «не скучал»; görmürsən «не видишь» и т.д.

Интересные лакуны обнаруживаются и с синонимичными глаголами *очутиться* и *оказаться*. Эти глаголы не имеют эквивалента в азербайджанском языке и могут быть переданы разными способами в зависимости от контекста:

Они очутились/оказались в незнакомом месте – Onlar naməlum bir yerə gəlib çıxdılar; Дети очутились/оказались в лесу – Uşaqlar bir də gözlərini açıb gördülər ki, meşədədilər (здесь глаголов *очутились/оказались* передаются описательным способом посредством придаточного дополнительного).

Он *очутился/оказался* в затруднительном положении – O, çətin vəziyyətə düşdü (в данном случае используется многозначный глагол – düşmək).

Угостить/угощать – данный глагол не имеет эквивалента в азербайджанском языке. Способы передачи его на азербайджанском языке

зависят от конкретной ситуации. В словарях даётся следующий эквивалент: *qonaq etmək*, что, по нашему мнению, точно не передаёт смысл этого глагола: угощайтесь – *qonaq olun; bunun dadına baxın*.

Разочароваться – в азербайджанском языке нет точного эквивалента. В зависимости от контекста и ситуации используются следующие глагольные сочетания для выражения данного понятия. 1) *naïmid olmaq; məyus olmaq, ümidi boşa çıxmaq*; 2) *əli soymaq; həvəsdən düşmək*.

Мы полагаем, что указанные глагольные сочетания не раскрывают в полной мере смысл понятия «разочароваться».

Отметим также, что огромное количество лакун в системе глаголов русского и азербайджанского языков обусловлено словообразовательными, грамматическими факторами: богатство и разнообразие префиксальных глаголов, видовые пары в русском языке; богатство и разнообразие времён, наклонения и залога глагола в азербайджанском языке и т.д. Это подтверждает мысль о том, что исследование лакун на материале разнотипных языков должно проводиться с учётом не только экстралингвистических, но и интралингвистических факторов. Таким образом, наличие немотивированных лакун объясняется рядом различных причин и факторов.

«Говоря о лакунах, необходимо также учитывать, что отсутствие в языке (в сравнении с другим языком) далеко не всегда свидетельствует о «дефиците» слов в этом языке. Дело здесь скорее в их не востребовавности социумом. Очевидно, поэтому они и являются фиксаторами того, что важно для одной культуры и что неважно для другой. Таким образом, давать информацию может не только то, что есть в языке, но и то, чего в нём нет» [13, 49].

Заключение. Таким образом, проведенное в настоящей статье исследование показало, что лакуны - это отражение не только национально-специфического, но и грамматического в языке.

Рассмотренные глаголы азербайджанского языка в русском языке передаются в описательным способом, так же, как и некоторые глаголы русского языка в частности, префиксальные, не имеют эквивалентов в азербайджанском языке.

В системе глаголов обоих языков, как показали вышерассмотренные примеры, наблюдаются случаи, когда в одном языке имеется несколько взаимосвязанных слов, выражающих конкретное понятие, в то время как в другом языке данное понятие выражается одной лексической единицей.

Лакунарность также может быть обусловлена и недостаточными глаголами (ср. в русском языке: охотиться, ощениться, ожеребиться и т.д.).

Исследование лакун в каком бы то ни было аспекте – одно из перспективных направлений сравнительного языкознания. Необходимость исследования лакун диктуется ещё и тем, что они вызывают трудности при переводе [8]. Как видно из вышерассмотренных примеров, языковые

средства специфичны для каждого языка; точно так же различны способы обозначения внеязыковой действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cild). Bakı: Qərb-Şərq, 2006
2. Azərbaycanca-rusca lüğət (4 cild). Bakı: Qərb-Şərq, 2006
3. Əkbərli T. Linqvistik və etnoqrafik lakunlar // Dil və ədəbiyyat. IX cild, № 4. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti 2019, s.48-50
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 c.
7. Акай О.М. Феномен грамматической лакунарности: когнитивный и лингвопрагматический аспекты// Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ростов-на-Дону, 2020, 336 с.
8. Бекасов М.Д. Статус понятия лакуны в теории перевода // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: психолингвистика. Вып. 588, Москва, 2010, с. 9-17
9. Дунь Н.Л. Интралингвальные лакуны в лексической системе русского языка // Изд-во СумГУ, серия: филология. вып. 1. т.1. Сума, 2017, с. 135-141
10. Махонина, А.А. Типология лакун различной частеречной отнесенности // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. Воронеж, 2013, вып. 1. с. 75-78
11. Попова З.Д. Лакуны и безэквивалентные единицы в лексической системе языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин, М.А. Стернина // Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. Воронеж, 2002, с. 155-170
12. Русско-азербайджанский словарь в 4-х томах. Баку: Гарб - Шарг, 2006
13. Савицкая Е.В. Толкование языковых лакун в лингвистической литературе // Самарский научный вестник. вып. 2, Самара, 2013, с. 48-50
14. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь русского языка. М.: Дом Славянской книги, 2017

FEİL SİSTEMİNDƏ LAKUNALAR (Azərbaycan və rus dilləri əsasında)

S.A.MƏHƏRRƏMOVA

XÜLASƏ

Məqalədə qohum olmayan – Azərbaycan və rus dillərinin feil sistemində motivləşdirilməmiş lakunalar sistemləşdirilir və nəzərdən keçirilir. Motivləşdirilməmiş lakunalar qətiyyəən xalqın müvafiq konseptinin olmamasının göstəricisi deyil. Bunlar həmin konseptlərin konkret tarixi və ya mədəni səbəblərlə əlaqədar olaraq bir linqvomədəni cəmiyyətdə xalq üçün münasib olmadığına görə nominasiyalaşmadığını əks etdirir. Ümumi şəkildə lakunalar bir mədəniyyətdə mövcud olan, digərində isə olmayan anlayışları qeyd edir, yəni bunlar dil və mədəniyyətin özünəməxsusluq göstəricisidir. Maraqlı lakunalara Azərbaycan dilində isimlərdən yaranmış və hərəkətin nəticəsini bildiren feillər sırasında, həmçinin rus dilinin heyvan balalarının doğulmasını ifadə edən feillər sistemində müşahidə edilir.

Məqalədə göstərilir ki, rus və Azərbaycan dillərinin feil sistemində lakunaların əksəriyyəti sözdüzəldici, qrammatik amillərlə bağlıdır: rus dilində ön şəkilçili feillər, şəkil cütlükləri; Azərbaycan dilində feillərin zaman anlayışının rəngarəngliyi və zənginliyi, şəkil və növ müxtəlifliyi və s. Müxtəlif sistemli dil materialı əsasında lakunalar yalnız ekstralingvistik deyil,

həmçinin intralingvistik amillər və kontekst də nəzərə alınmaqla araşdırılmışdır. İntralingvistik amillər dilin mahiyyətini, onun daxili qanunlarını və xüsusiyyətlərini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: lakunalar, motivləşdirilməmiş lakunalar, Azərbaycan dili, rus dili, feillər, ekvivalent, amillər

LACUNAE IN THE VERB SYSTEM
(on the material of the Azerbaijani and Russian languages)

Sevinj A.MAHARRAMOVA

SUMMARY

This article deals with systematization and study of unmotivated lacunae in the verb system on the material of two unrelated languages - Azerbaijani and Russian. Unmotivated lacunae does not at all indicate the absence of a corresponding concept among people, they show that these concepts for specific historical or cultural reasons were simply not nominated in this linguocultural community due to their communicative irrelevance for people. Lacunae in general sense fix what is in one culture and what is not in another, i.e. they are a signal of the specificity of language and culture. Interesting lacunae are observed in the system of verbs formed from nouns in Azerbaijani language and meaning the result of an action, as well as in the system of Russian verbs denoting the birth of baby animals. It is noted that a significant number of lacunae in the system of verbs of the Russian and Azerbaijani languages are due to derivational, grammatical factors: the richness and variety of prefixed verbs, aspect pairs of verbs in the Russian language; richness and variety of tenses, mood and voice of the verb in the Azerbaijani language, etc. Study of lacunae on the material of multi-system languages in the article is carried out taking into account not only extralinguistic but also intralinguistic factors context that allow to reveal and understand the nature of the language, its inner laws and peculiarities.

Keywords: lacunae, unmotivated lacunae, Azerbaijani, Russian, verbs, equivalent, factor

UOT 81'282.4

МЕТАФОРЫ РУССКОГО ОСТРОВНОГО
ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА

Э.А.ГЕЙДАРОВА*

В статье рассматриваются метафорические номинации русского островного говора Азербайджана. Необходимость подобного исследования связана с тем, что в последние годы метафора стала рассматриваться как средство номинации. Исходя из этого, важно изучить роль метафоры в формировании языковой картины мира диалектоносителей. Цель работы – выявить и проанализировать биоморфные, предметные, социальные, теоморфные, мифологические, геоморфные, цветочные и пищевые метафоры. В процессе исследования были использованы эмпирические методы, а также метод статистического анализа полученных данных. Материалом исследования послужил «Лексикон русского островного говора Азербайджана». Научная новизна работы определяется тем, что представленные метафорические номинации изучены впервые. Практическая значимость исследования связана с возможностью применения его результатов в курсах лингвокультурологии, русской диалектологии, лексикологии. В ходе проведенного анализа в лексике русского островного говора Азербайджана было выявлено 94 метафорических переноса. Исследование показало, что для создания метафор активнее всего используется биоморфная сфера. Источником метафоризации выступает не только исконная, но и заимствованная лексика. Метафорический перенос может характеризоваться экспрессией, в которой проявляется настроение, положительная или отрицательная оценка. Таким образом, посредством метафор можно увидеть преломление реальной действительности в сознании диалектоносителей, образно переданное в языке.

Ключевые слова: лингвокультурология, языковая картина мира, русская диалектология, русские говоры, метафорические номинации

Введение. Метафора играет важную роль в формировании языковой картины мира. Исходя из этого, возникла необходимость изучить метафорические номинации в речи носителей русского островного говора Азербайджана, так как «большим культурологическим потенциалом обладает не только литературный язык, но и диалекты, изучение которых расширяет возможности страноведческих исследований». [2, 51]

Объектом настоящего исследования является лексическая система русского островного говора Азербайджана. Предмет исследования – ме-

* Доцент кафедры русского языкознания Бакинского государственного университета; elviraheydarova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-8978-8847

тафорические номинации. Цель работы – выявить и проанализировать биоморфные, предметные, социальные, теоморфные, геоморфные, цветочные и пищевые метафоры.

В процессе исследования были использованы эмпирические методы (наблюдение, сравнение), сопоставительный метод, а также метод статистического анализа полученных данных. Материалом исследования послужил «Лексикон русского островного говора Азербайджана», а также видео и аудио записи встречи с пресвитером села Ивановка Исмаиллинского района Азербайджана В.Т. Прокофьевым (1936-2020).

Новизна исследования определяется тем, что представленные метафорические номинации выявлены и проанализированы впервые. Необходимо отметить, что метафоры в языке диалектоносителей начала изучать Г.Д. Удалых. В статье «Языковая картина мира молокан-старообрядцев Азербайджана» [13] она подробно исследовала сферу «Растительный и животный мир». В работе были перечислены и некоторые предметные метафоры, входящие в сферу «Бытовая реальность». Учитывая это, в представленной нами статье приводятся только те метафорические номинации, которые не отмечены в работе Г.Д. Удалых, либо имеются какие-либо отличия в описании выявленной модели.

Антропоморфные метафоры. Исследуемые в данном разделе примеры входят в состав биоморфных метафор, включающих в свой состав не только антропоморфные, но и зооморфные (или анималистические), а также фитоморфные метафоры. Как известно, «биоморфные метафоры относятся к такому типу метафорических переносов, в котором можно четко выявить как общечеловеческие, так и специфические черты национальных культур». [11]

Адамовы головки 'настурция'. [4, 16] В говорах метрополии употребляется название *адамова голова*, которое относится к нескольким растениям, имеющим необычную форму и характеризующимся целебными свойствами. Это *василёк шероховатый*, *венерин башмачок*, *купёна аптечная*, *мандрагора лекарственная* и *мордовник обыкновенный*. Как видно из перечисленных номинаций, настурции среди них нет. В русском островном говоре, в отличие от материнских диалектов, используется форма только множественного числа, которая обозначает совершенно иное растение, получившее свое название из-за крупных цветков.

Дикообразный 'нелюдимый, замкнутый'. [4, 113] Метафора возникла на основе словосочетания *дикий образ*, хотя можно усмотреть и зооморфную основу – *дикообраз* "млекопитающее отряда грызунов, спина и бока которого покрыты длинными иглами". [10] Все это говорит о том, что у носителей говора нелюдимый человек вызывает ассоциации с дикарём или, возможно, с колючим животным, ибо он отгораживается от общества "шипамии", т.е. ставит барьер между собой и общиной. Иначе говоря, метафорический перенос был вызван обособленным, отъединённым от остального

общества, необщительным характером поведения человека

Подбшва – 'дно реки': *В р'ик'э сн'узу падбшвъ*. [4, 317] Перенос возник из-за ассоциаций с нижней частью стопы человека.

Трус 'кролик': *Крёл'икъв развóд'им, трусы нъзыва́йуццъ*. [4, 420] Метафорическая номинация появилась в результате сходства повадок кролика с трусливым человеком, который быстро поддается чувству страху.

К антропоморфным метафорам относятся также такие номинации, как: **барма́ки** 'вилы для веяния' (от азерб. **barmaq** – *палец*), **глазо́к** 'почка картофеля', **глазо́к** 'стекло в оконной раме', **нёбо** 'верхняя часть свода русской печки', **кива́лка** 'педаль прядильного станка', **косма́тка** 'сорняк', **кудряи** 'лён особого сорта', **кудрявка** 'пряжа', **перезу́бы** 'поперечные палки на прогоне', **причёлка** 'резные украшения на крыше', **пятка** 'замочная петля на двери', **усáч** 'пескарь', **чело́** 'отверстие в печи, куда ставят чугуны'.

Зооморфные метафоры. **Барабу́ля** – 1) картофель, клубни картофеля; 2) капуста: *В ауарóд'ь бъраб'ул'ь у м'ин'а была́*. [4, 33] Барабуля – мелкая промысловая рыба с коротким узким телом и мелкой чешуей, употребляемая в пищу. Возможно, основанием для метафоризации послужил небольшой размер выращиваемых овощей.

Голубо́к 'дверь погреба'. [4, 92] Перенос возник от уменьшительно-ласкательной формы слова *голубь*. Этимологическая связь четко не просматривается. Учитывая то, что «исследователи в качестве основы для метафорического переноса выделяют не только объективное сходство, но и сходство эмоционального впечатления от несходных объектов» [9, 25], можно высказать предположение о путях развития данной номинации. Известно, что погреб – помещение для хранения съестных припасов, расположенное ниже уровня земли и имеющее небольшую дверь. Голубятня, часто расположенная на чердаке, также имеет небольшую дверь. Отсюда и ассоциации с голубем. Использование в номинации уменьшительной формы можно объяснить небольшим размером двери.

Павли́на 'домашний голубь': *Павл'инъв ръзважу́ на ра́дъс'т' внукъм*. [4, 293] Самец павлина имеет очень нарядный хвост, который раскрывается веером. Видимо, диалектоносители разводили породу декоративных голубей (турманов) с красивым большим хвостом, что делало их схожими с павлинами. Учитывая то, что «в говоре наблюдаются колебания в употреблении слов не только среднего, но мужского и женского родов» [3, 24], в представленной номинации отражается переход существительного мужского рода в женский, что и привело к появлению окончания **-а**.

К зооморфным метафорам относятся также следующие номинации: **ба́бка** 'щиколотка' (одним из значений слова *ба́бка* является 'кость надкопытного сустава ноги животного'), **бирюк** 'угрюмый, замкнутый человек'; **вертихвóстка** 'легкомысленно-кокетливая женщина'; **гу́зка** 'ягодица'; **ла́почка** 'нога'; **мо́рда** 'сеть для ловли рыбы'; **охвóстье** 'незрелое зерно, которое при веянии отходит в сторону'; **рога́ч** 'приспособление для подхватыва-

вания чугуна, горшка из печки, ухват'; *сорóка* 'булочка, по форме похожая на птицу'; *хоботкí* 'шелуха, остающаяся после очистки зерна'.

Фитоморфные метафоры. *Цибу́ля* 'картофель'. [4, 457] В исследуемом говоре данное слово употребляется и в своем первичном значении – 'лук'. Слово было «заимств. в XIX в. из укр. яз., где цибуля > польск. *cybula*..., передающего лат. *sēpula* "мелкий лук", уменьшит.-ласкат. от *sēra* "лук"». [17] Учитывая то, что в латинском языке слово обозначало 'мелкий лук', можно предположить, что выращиваемый картофель был небольшого размера и назван так в результате сходства с цибулей – мелкой луковицей.

В следующих примерах отражаются номинации, имеющие отношение к анатомии, как человека, так и животного. Поэтому их можно отнести к *биоморфным* метафорам, не конкретизируя вид переноса, т.к. неизвестно, антропоморфные или зооморфные номинации послужили основой для данных форм.

Зуб 'острый выступ рельефа; мыс; гребень горы, холма'. [4, 165] Основное значение слова – 'костное образование, которое расположено в ротовой полости человека, животного и некоторых рыб'. Выступающий мыс, гребень горы или холма вызвал ассоциацию с заостренным зубом.

Жíлка 'вид толстой рыболовной лески': *Жьíлкьй, бл'óскьй, нак'ítкьй рáзну́йу ры́бу лóв'ат'*. [4, 139] Название образовано от уменьшительной формы к *жíла* 'сухожилие'. Метафорический перенос возник из-за сходства толстой лески с крепким сухожилием.

Предметные метафоры. Предметная сфера охватывает объекты неживой природы, артефакты – одежда, утварь, строения и др. «Предметные метафоры – это метафоры, которые обозначают объекты живого мира как объекты неживого мира». [15, 156]

Балтá перен. 'язык': *С йéй лúчиш н'а спóр'*: *кък балтú ф хóт пúс'т'ит'*, *куск'ú с т'аб'á астáнуциць*. [4, 32] Метафорический перенос образовался в результате сходства «острого» языка с топором (от азерб. *balta* – *топор*), характеризую человека как способного ориентироваться в любом разговоре, моментально подбирая нужные слова для ответа.

Гнездó 'осадок старого уксуса': *Дл'а úксушь б'ир'óm кусóк ун'издá*. [4, с. 90] Судя по примеру, осадок высохшего уксуса принимал форму посуды, в которой он хранился, и имел сходство с птичьим гнездом.

Грамофóнчики 'колокольчики (цветы)'. [4, 96] Номинация возникла на основе сходства цветков колокольчика с рупором граммофона. В говоре употребляется уменьшительно-ласкательная форма. Необходимо отметить, что номинация *граммофончики* в значении 'цветки растений с венчиком конусообразной формы' отмечена также в толково-словообразовательном словаре русского языка Т.Ф. Ефремовой.

Столб 'отдельно стоящая скала'. [4, 401] В русском языке основное значение, передаваемое словом *столб*, – 'брус, бревно, установленное или

вкопанное в землю вертикально'. Поэтому отдельно стоящая скала напомнила носителям говора телеграфный или фонарный столб, что и привело к возникновению метафорического переноса.

Шпиль 'острая вершина горы'. [4, 485] Обычно под шпилем понимается остроконечная надстройка в виде пирамиды или конуса, которая завершает здание. Такая форма послужила основой для переноса.

В исследуемом говоре выделяются также следующие предметные метафоры: **блѣстка** 'вид рыболовной лески', **волна́** 'шерсть овец', **коляска** 'ушная раковина', **корзи́ночка** 'волосинка на лапке пчелы', **коробка́** 'дверная рама'; **корыто́** 'большая деревянная чашка', **кружева́** 'узоры на крыше дома, хаты'; **крюк** 'приспособление, предназначенное для скашивания зерновых культур; вид косы'; **махалка́** 'хвостовая часть рыбы', **мешо́чек** 'брюшко пчелы', **оше́йник** 'воротник'; **пала́тка** 'брюки', **пласти́на** 'расщепленное на две части бревно'; **плато́чки** 'балки, которые прибиваются к подвѣтреннику'; **подста́вка** 'нижняя часть женской рубашки', **ра́мка** 'сковорода, на которой выпекают хлеб'; **рубашка́** 'шелуха от колосьев пшеницы'; **сала́зки** 'челюсть'; **стру́ны** 'нитки'; **труба́** 'стекло для лампы (керосиновой)'; **тряпка́** 'полотенце для рук', **ча́шка** 'глубокая глиняная миска для обеда'; **шпи́лька** 'железные наконечники на деревянных ступах сипара'.

Социальные метафоры. «Номинация отдельного человека как единицы социума... связана в основном с конкретизацией профессиональных обязанностей, положения в рабочем коллективе, социального статуса и имущественного положения личности». [7, 14] Поэтому социальная метафора представлена в номинациях, образованных от этнонимов, социальных групп, названий родственных связей, профессий или рода деятельности.

Нянька 'мать'. [4, 271] Метафора возникла на основе сходства главной задачи матери и обязанности няньки – ухаживать за детьми.

Князёк – 1. Навес над дверью дома длиной 50 см. 2. Часть печной трубы, проходящая под потолком. [4, 198] Как отмечал М.Фасмер, «*повидимому, лишь по народн. этимологии сближено с князь, с уменьш. -ёк... указывает на естественность связи значений 'князь' и 'князек, верхняя кровельная балка'»*. [14, т. 2, 265] Исходя из этого, относим выявленную метафору к социальным.

Шайка 'стая птиц'. [4, 478] Причиной метафорического переноса послужило то, что стаи птиц, подчас создающие угрозу посевам, вызвали у диалектоносителей, активно занимающихся сельским хозяйством, ассоциации с бандой, шайкой преступников. Известно, что «издавна люди пытались предотвратить потери урожая, источником которых были птицы. Всем известны птичьи пугала на полях. При большой численности птиц потери урожая могут быть весьма значительны». [6]

В лексике говора отмечены и такие метафоры, как: **жу́лик** 'стакан', **кабарди́нка** 'женская четырёхугольная бархатная шапка', **казачо́к** 'духобор', **кача́г** 'непослушный, невоспитанный ребёнок' (от азерб. **qasaq** – *разбой-*

ник, дезертир); *лапотник* 'лапоть', *манжётница* 'женская рубашка с кружевной оборкой', *мясник* 'горшок, в котором варят мясо', *плясунёк* 'веретено', *стряпуха* 'домохозяйка', *ходок* – 'обувь', *хозяин* 'муж', *цыганка* 'сорт яблок', *чистильщики* 'название пчёл, которые чистят соты'.

Теоморфные метафоры. «Религия как фактор культурно-психологического своеобразия народов представляет собой сложный мир особой человеческой деятельности, и потому религиозное мироощущение и религиозная мораль проникают в повседневную жизнь народа, впитывая его национальные особенности». [8, 62] К теоморфным метафорам относятся такие номинации, как *богородица* 'духоборка', *аспид* – бран. о человеке (слово *аспид* со значением 'дьявол' употребляется диалектоносителями при разговоре на религиозные темы, но в результате метафорического переноса оно используется и по отношению к человеку, передавая значение 'черт'), *язычник* 'неграмотный человек, заучивший что-либо наизусть'.

Мифологические метафоры. Будучи связанной с мифологическим образом, отражающим особенности древнего сознания, мифологическая метафора «демонстрирует прямую связанность двух объектов, один из которых обязательно конкретный». [9, 26]

Кресты 'перекрещивающиеся дороги'. Форма возникла от слова *крест*. К какой же метафоре можно отнести данную номинацию? Имеется три возможных варианта ответа.

1. Предметная метафора, т.к. крест – это геометрическая фигура, форма предметов, состоящая из двух линий, пересекающихся под углом.
2. Теоморфная, ибо крест – символ христианского культа.
3. Мифологическая, т.к. крест связан с образами, отражающими особенности древнего сознания.

Выбор в пользу третьего варианта ответа объясняется несколькими причинами. Во-первых, пересекающиеся дороги несут в себе куда более значимую информацию для восточных славян, нежели чисто геометрическую фигуру. Во-вторых, носителями русского островного говора Азербайджана являются, в основном, молокане и духоборы, отрицающие церковную иерархию, обряды и таинства Православной церкви. Молокане не признают крестного знамения и не поклоняются кресту. Поэтому использование ими в качестве метафорической номинации символа христианского культа представляется весьма сомнительным. В-третьих, крест является древнейшим геометрическим символом в истории человечества. Он «является не только эмблемой христианской веры, но и более древним универсальным символом Космоса, сведенным к простейшей форме - две пересеченные линии символизируют четыре стороны света». [12] Все это говорит о том, что номинация *кресты* относится к мифологическим метафорам. Она отражает особенности древнего сознания человека. Перекрещивающиеся дороги рассматриваются как земной крест – место, куда стягиваются духи, где совершается колдовство. Достаточно вспомнить, как

характеризует их В.И. Даль: «Перекрестки чтутся роковыми и нечистыми; тут совершаются чары, заговоры, хоронят самоубийц или найденные трупы, и ставят кресты, часовенки, для охраны». [5]

Геоморфные метафоры. «Географические названия – это выражение ментальности людей, их мироощущения, культуры, быта, обычаев, психологического состояния». [1, 3] Исходя из этого, геоморфная сфера охватывает географические названия, ставшие основой для образования метафоры: *брод* 'след, протоптанный по траве, разделяющий участки покоса'; *вал*¹ 'куча сена', *вилюшки* 'бисер'.

Цветовые метафоры. «У каждого народа появляются свои уникальные примеры употребления цветообозначений в речи, формирование которых зависит от культурных традиций народа, окружающего его мира и особенностей менталитета». [16, 128] Цветовая метафорическая модель представлена номинациями объектов живой и неживой природы, где обязательным элементом является цветовая палитра: *желтянка* 'деревянная ложка с золотистой лаковой поверхностью', *краснѡвка* 'блюдо из грибов' (здесь актуализируется красный цвет грибов).

Пищевые метафоры. Источником *пищевой* метафоры выступает понятийная область «еда/пища». «Характер уподобления может быть различным: основанным на сходстве зрительно воспринимаемых признаков (формы, размера, цвета), тактильных свойствах (консистенция), на символическом переосмыслении качества или на функциональном уподоблении ситуаций». [18, т. 1, 210] Номинации представлены примерами *бекмѡз* 'льстивый человек' (от азерб. *bəkməz* – патока) и *жѡжа* 'весеннее молоко'.

Пограничные метафоры. Некоторые номинации образуются на стыке разных видов, и в них актуализируются несколько равнозначных составляющих. Такие метафоры называются *пограничными*.

Бирюзѡ 'ежевика'. [4, 43] Здесь реализуется предметно-цветовая метафора. В литературном языке *бирюзѡ* – это природный минерал, используемый как поделочный камень. В то же время в номинации актуализируется бирюзовый цвет. Для носителей говора зеленые плоды ежевики, по мере созревания, окрашивающиеся в черно-синий цвет, схожи с камешками бирюзы, которые часто используются в женских украшениях.

Красноуѡзик 'груздь'. [4, 213] В данной номинации актуализируется красный цвет гриба, при этом шляпка передается просторечной формой к слову *живот*, т.к. сравнивается с *пузом*. В метафорическом переносе употребляется экспрессивная форма. Таким образом, в примере реализуется антропоморфно-цветовая метафора.

К пограничным номинациям относятся также следующие примеры: *дѡжка* 'ключица' - зооморфно-предметная метафора; *кубышка* 'голова' - фитоморфно-предметная; *чернѡчка* 'девушка, не вышедшая замуж; старая дева' - фитоморфно-цветовая.

Заключение. В результате проведенного исследования были выде-

лены биоморфные (33), предметные (29), социальные (16), теоморфные (3), мифологические (1), геоморфные (3), пищевые (2), цветочные (2) метафоры и на стыке разных видов (5).

Исследование показало, что биоморфная сфера активно используется для создания метафор. В качестве источника метафоризации, наряду с исконной лексикой, выступают и заимствования из азербайджанского языка. Некоторые номинации в их прямом значении употреблялись не столь часто. Но, благодаря метафорическому переносу, они вошли в активный словарь диалектоносителей. Образное сравнение, наряду с конкретными, охватывает и абстрактные понятия. В метафорических номинациях, вместе с современными религиозными представлениями, находят свое отражение и древние языческие верования восточных славян. Благодаря этому создается яркая, колоритная языковая картина мира диалектоносителей, передается их самобытность. Следовательно, посредством метафор можно увидеть преломление реальной действительности в сознании диалектоносителей, образно переданное в языке.

Научная новизна проведенного исследования определяется тем, что выявленные и представленные метафорические номинации изучены впервые. Практическая значимость исследования связана с возможностью применения его результатов в курсах лингвокультурологии, русской диалектологии, лексикологии, спецкурсах по регионоведению и национальным особенностям русского коммуникативного поведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Басик С.Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. Минск: БГУ, 2006, 200 с.
2. Брысина Е.В. Диалект через призму лингвокультурологии // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. 2012, №2 (16), с. 51-56.
3. Гейдарова Э.А. Особенности выражения категории рода в русском островном говоре Азербайджана // Sciences of Europe. Praha, Czech Republic, 2021, vol 4, No 67, p. 20-25. DOI: 10.24412/3162-2364-2021-67-4-20-25
4. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку: Авропа, 2014, 498 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. // https://librebook.me/tolkovyi_slovar_jivogo_velikorussskogo_iazyka/vol1/16. Дата обр.: 20.03.2021
6. Защита от птиц. / По материалу, подготовленному кандидатом биологических наук В.И.Грабовским.// <https://www.ipm.moscow/pest-control/защита-от-птиц/>. Дата обр.: 20.03.2021
7. Карпова Н.С. Роль метафоры в развитии лексико-семантической системы языка и языковой картины мира (на материале английских и русских неологизмов). Автореферат дис. канд. фил. наук. Саратов, 2007, 21 с.
8. Кышнова Ж.К. Славянизмы как средство стилизации в переводах религиозной литературы // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода, 2014, № 1, с. 62–69.
9. Маслова Ж.Н. Мифологическая метафора в аспекте исследования генезиса метафоры // Известия Саратовского университета. Серия Филология. Журналистика, 2015,

- т. 15, вып. 1, с. 24-28.
10. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. // <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov-term-6978.htm>
 11. Петренко С.А. Метафорическое употребление зооморфизмов для описания характера человека: аксиологический аспект // <https://www.pgu.ru/upload/iblock/fb2/p20018.pdf>
 12. Тресиддер Джек. Словарь символов. Москва, 1999, 443 с. https://www.booksite.ru/localtxt/tre/sid/der/tresidder_d/slovar_sim/11.htm
 13. Удалых Г.Д. Языковая картина мира молукан-старообрядцев Азербайджана // Русский язык и литература в Азербайджане. № 4. Баку: БСУ, 2015, с. 4-9.
 14. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Изд. 2-е. М.: Прогресс, 1986, т. 2, 672 с.
 15. Цинковская Ю.В. Антропоцентричные и предметные метафоры в современной русской прозе // Гуманитарный вектор, 2010, № 2 (22), с. 155-158.
 16. Чекменева А.В. Оригинальные метафорические употребления цветообозначений (корпусный анализ) // Компьютерная лингвистика и вычислительные онтологии. Выпуск 2, 2018, с. 128-144.
 17. Шанский Н.М. и др. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. М.: Дрофа, 2000, 399 с. // <https://lexicography.online/etymology/shansky/>
 18. Юрина Е.А. «Пищевая метафора»: объем и границы понятия // Вестник Кемеровского государственного университета, 2015, № 3 (63), том 1, с. 207-212.

AZƏRBAYCANDAKI RUS ŞİVƏLƏRİNİN METAFORALARI

E.A.HEYDƏROVA

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanlı rus şivələrinin metaforik nominasiyaları təhlil edilir. Belə tədqiqata səbəb son illərdə metaforaya nominasiya vasitəsi kimi baxılması olmuşdur. Buna əsasən dialekt daşıyıcılarının dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında metaforanın rolunu öyrənmək vacibdir. İşin məqsədi - biomorfik, əşya, sosial, teomorfik, mifoloji, geomorfik, rəng və qida metaforalarını müəyyənləşdirmək və təhlil etməkdir. Tədqiqat prosesində empirik üsullardan, həmçinin əldə olunmuş məlumatların statistik təhlili metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın materialı qismində «Azərbaycandakı rus şivələrinin leksikonu» seçilmişdir. Tədqiqatın yeniliyi onunla müəyyənləşir ki, təqdim olunan metaforik nominasiyalar ilk dəfə olaraq tədqiq edilir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti alınan nəticələrini linqvokulturologiya, rus dialektologiyası, leksikologiya üzrə xüsusi kurslarında tətbiqi imkanı ilə bağlıdır. Təhlil zamanı Azərbaycanlı rus şivələrinin lüğət tərkibində 94 metaforik köçürmə müəyyən edilmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, metafora yaratmaq üçün ən çox biomorfik sahəsindən istifadə olunur. Metaforizasiya mənbəyi kimi nəinki ana dili, hətta alınmış sözlər çıxış edir. Metaforik köçürmə əhval-ruhiyyə, müsbət və ya mənfi qiymətləndirməni əks etdirən ekspressiya ilə səciyyələnə bilər. Beləliklə, metaforalar vasitəsi ilə şivə daşıyıcılarının şüurunda real mühitin əks etdirilməsini və dildə məcazi mənada ifadə olunmasını görmək olar.

Açar sözlər: mədəni dilçilik, dünyanın dil mənzərəsi, rus dialektologiyası, rus şivələri, metaforik nominasiyalar

METAPHORS OF THE RUSSIAN INSULAR DIALECT OF AZERBAIJAN

E.A.HEYDAROVA

SUMMARY

This article deals with metaphorical nominations in Russian insular dialect of Azerbaijan. The need for such a study is due to the fact that in recent years the metaphor has been considered as a mean of nomination. According to this, it is important to study the role of metaphor in the formation of the linguistic picture of the world of dialect carriers. The aim of the work is to identify and analyze biomorphic, subject, social, theological, mythological, geomorphic, color and food-related metaphors. During the study, empirical methods were used, as well as the method of statistical analysis of the obtained data. The material of the study was the "Lexicon of the Russian insular dialect of Azerbaijan". The novelty of the research is determined by the fact that the presented metaphorical nominations are analyzed for the first time. Practical significance of the study is associated with possibility of applying its results in courses of linguoculturology, Russian dialectology, lexicology. The analysis identified 94 metaphorical transfers were identified in the vocabulary of the Russian island dialect of Azerbaijan. The research has shown that the biomorphic area is most actively used to create metaphors. The source of metaphORIZATION is not only native, but also borrowed vocabulary. Metaphorical transference can be characterized by expression, in which mood, positive or negative assessment is manifested. Thus, by means metaphors, it is possible to see the refraction of reality in the minds of dialect carriers, figuratively expressed in the language.

Keywords: linguoculturology, a linguistic picture of the world, Russian dialectology, the Russian dialect, metaphorical nominations

UOT 81

İTALYAN VƏ AZƏRBAYCANDILLİ
İCTİMAİ-SİYASİ MƏTNLƏRDƏ NÜVƏ KONSEPTLƏR

A.V.ƏLİYEVƏ *

Bu elmi məqalə italyan və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi mətnlərdə əks olunan nüvə konseptlərinə həsr edilmişdir. İctimai-siyasi mətnlərin linqvokulturoloji özəlliklərinin təhlilində konseptual kateqoriya vahidləri nüvə konseptini təşkil edir. Nüvə konseptlərinin təhlili zamanı hər iki ölkənin prezidentlərinin nitqlərinin mətnlərinə müraciət edilmiş, hər iki dildə ən çox istifadə olunan nüvə konseptləri müqayisə edilmişdir. Nəzərdən keçirilən materiallar belə deməyə əsas verir ki, həm italyan, həm Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi mətnlərdə “doğma — yad”, “dəyər”, “inam” nüvə konseptləri rəsmi müraciətlərin, çıxışların mətnlərinin hamısında müşahidə edilir.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, konsept, mədəniyyət, kateqoriya, ictimai-siyasi mətnlər

Giriş. Dil və mədəniyyətin bir-birindən ayrı tədqiq edilməsinin doğru olmadığı dərk edildikdən sonra XX əsrin sonu — XXI əsrin əvvəllərində linqvokulturologiya adlı yeni dilçilik istiqaməti yarandı. Linqvokulturologiya elmi dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi zəminində meydana gələn xüsusi münasibət və əlamətlərin tədqiqi ilə məşğuldur [2, 1330]. İnsanın yaratdığı maddi-mədəni dəyərlər linqvokulturologiyayı yalnız dil kontekstində fərqli konseptlər fonunda maraqlandırır.

“Mədəniyyət”, “konsept”, “lingvokulturologiya”, “lingvokonseptologiya” müasir dilçilikdə xüsusi önəm kəsb edən anlayışlardır. Ötən əsrin sonlarından başlayaraq bir çox dilçilik tədqiqatlarında [10, 54-60; 11, 5-27; 15; 16] bu terminlərdən geniş istifadə edilir.

Linqvokonseptologiya haqqında silsilə məqalələr dərc etdirən S.G.Vorkaçov 2002-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində onu linqvokulturologiyadan ayrılmuş bir qol kimi nəzərdən keçirirdisə [12, 79-95], daha sonrakı tədqiqatlarında linqvokulturologiya ilə linqvokonseptologiyayı sinonim anlayışlar kimi təqdim edərək, qeyd edir ki, *hər iki anlayış “konsept” məfhumu ətrafında bir-*

* Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant; aydan.aliyeva1986@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-5273-5410

ləşir [5, 82; 6]. Yəni hər ikisi üçün ortaq nöqtə konseptdir.

“Konsept” termini ilk dəfə 1928-ci ildə S.A.Askoldov tərəfindən işlədilmiş və onun təqdimatında “*düşüncə prosesində yardımımıza çatan və bir-birini əvəz edə bilən eynicinsli predmetlər toplusu*” kimi şərh edilir [7, 269]. Bu baxımdan hər hansı bir mətnin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı mütləq konsept fenomeni də nəzərə alınmalıdır.

Siyasi mətnlərdən istifadə etməklə, hər bir mahir siyasətçi qarşısındakı adresata müəyyən təsir göstərməklə onun idrakına müəyyən konseptual dəyərləri, informasiyanı da daxil etmiş olur. Bu prosesdə əsas vasitə konseptual olaraq ideyalar toplusundan ibarət olan və ünsiyyət zamanı yaranan müəyyən informasiya yüklü mətndir. S.V.İvanovaya görə, *kulturoloji informasiya daşıyıcısı olan linqvokulturoloji kateqoriyalara, əsasən, “doğma — yad”, “üstünlük”, “dəyər” və s. konseptual kateqoriyalar aid edilir* [14, 32]. Düşünürük ki, bu kateqoriyaların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirib, konkret dil faktları əsasında təhlil etmək vacibdir. Bu baxımdan qeyd edilən konseptual kateqoriyaları mətnlərin nüvə konsepti kimi nəzərdən keçirmək daha doğru olar:

“Doğma — yad” nüvə konsepti. Qeyd edilən konseptual kateqoriya əhatə edilən və toxunulan mövzudan asılı olaraq, müzakirə edilən məsələnin və ya predmetin konkret bir dairəyə mənsub olub-olmaması ilə şərtlənir. Fikrimizcə, bu kateqoriya informasiya verən və informasiya alan tərəflərin identifikasiyasında həlledici rol oynayır. Milli xarakterlə bağlı stereotip təsəvvürləri araşdıran M.O.Şapovalov qeyd edir ki, milli xarakterin ən məşhur göstəriciləri xalqlararası zarafatlar, lətifələrdir. Çünki bu lətifələrin mətnləri milli xarakterin müəyyən xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq stereotip bir süjet üzərində qurulub. (Məsələn, hər hansı bir lətifənin əsas süjet xəttini iki və ya üç fərqli xalqdan olan insanların düşüncə tərzinin müqayisəsi zamanı gülüş doğuran situasiyaların yaranması təşkil edir). Müəllif yazır ki, “*lingvokultural mühitin milli-mədəni spesifikliyi, hər şeydən əvvəl, dünyaya subyektiv baxışı əks etdirən etnik stereotiplərə əsaslanan etnonimlərlə oxşar mətnlərdə “doğma — yad” (dost — düşmən) münasibəti prizmasından linqvokultural mühitin nümayəndələri tərəfindən gerçəkliyin qavranılmasıdır*” [17, 176].

Yəni bu konsept çərçivəsində məlumatı ötürən ifadə olunanların ona və auditoriyaya nə dərəcədə aid olub-olmamasını, onların maraq dairəsi ilə nə dərəcədə üst-üstə düşməsini ifadə edir. “*“Doğma və yad” kulturologiyanın mərkəzi konseptlərindən biridir*” [9, 75]. Təsadüfi deyil ki, hər bir xalqın şifahi xalq yaradıcılığında bu konseptlə bağlı istənilən qədər nümunəyə, atalar sözləri və məsəllərə rast gəlmək mümkündür. Bu konseptlə bağlı olan ictimai-siyasi mətnlərdə, müraciətlərdə ümumiləşmə aparıldıqda daha çox istifadə edilən leksik vahidlərə bunları aid etmək olar: “biz”, “doğma”, “ayrı”, “özgə”, “bizim” və s.

Məsələn, italyandilli ictimai-siyasi mətnlərə nəzər saldıqda İtaliya Prezidenti Mattarellanın çıxışlarının mətnlərinin bir çoxunda İtaliyanın önəmi, coğrafi mövqeyi və mədəni dəyərləri hər zaman vurğulandığı ön plana çıxır.

İtaliya və **biz** kəlmələrini bir neçə dəfə istifadə edir.

“Con un invito: proviamo a guardare l’Italia dal di fuori, allargando lo sguardo oltre il consueto. In fondo, un po’ come ci vedono dall’estero. Come vedono il nostro bel Paese, proteso nel Mediterraneo e posto, per geografia e per storia, come uno dei punti di incontro dell’Europa con civiltà e culture di altri continenti. Questa condizione ha contribuito a costruire la nostra identità, sinonimo di sapienza, genio, armonia, umanità. È significativo che, nell’anno che si chiude, abbiamo celebrato Leonardo da Vinci e, nell’anno che si apre, celebreremo Raffaello. E subito dopo renderemo omaggio a Dante Alighieri. Incontro sovente Capi di Stato, qui in Italia o all’estero. Registro ovunque una grande apertura verso di noi, un forte desiderio di collaborazione. Simpatia nei confronti del nostro popolo. Non soltanto per il richiamo della sua arte e dei paesaggi, per la sua creatività e per il suo stile di vita; ma anche per la sua politica di pace, per la ricerca e la capacità italiana di dialogo nel rispetto reciproco, per le missioni delle sue Forze Armate in favore della stabilità internazionale e contro il terrorismo, per l’alto valore delle nostre imprese e per il lavoro dei nostri concittadini”.— Tərcüməsi: Gəlin, hər zamankından fərqli olaraq **İtaliyaya** kənardan baxmağa çalışsaq. Görək **bizi** kənardan necə görürlər. Aralıq dənizi boyunca uzanan, coğrafiyası və tarixi ilə Avropanın digər qitələrin mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə görüş nöqtələrindən biri kimi tanınan gözəl ölkəmizi necə görürlər. Bu vəziyyət müdriklik, dahilik, harmoniya, insanlıq ilə sinonim olan kimliyimizi yaratmağa bizə kömək etmişdir. Əhəmiyyətli olan, sona çatan bu ildə biz Leonardo da Vinçini, növbəti ildə isə Rafaeli yad edəcəyik. Və dərhal sonra Dante Alighierini dərin hörmətlə xatırlayacağıq. İstər İtaliyada, istərsə də xaricdə dövlət başçıları ilə tez-tez önəmli görüşlərim olur. Hər yerdə **bizə** qarşı böyük bir maraq, əməkdaşlıq üçün güclü bir istəyi sezirəm. Yalnız sənətinin və mənzərələrinin cazibəsinə, yaradıcılığı və həyat tərzinə görə deyil, eyni zamanda sülh siyasətinə, qarşılıqlı hörmətdə, dialoq qurmada İtaliyanın qabiliyyətinə və araşdırma imkanına, Silahlı Qüvvələrinin beynəlxalq sabitliyin qorunması və terrorizmə qarşı həyata keçirdiyi vəzifələrinə, həmçinin müəssisələrinin dəyərinə və həmyerlilərimizin gördüyü işlərə görə xalqımıza qarşı rəğbət hissi ilə yanaşdıqlarını hiss edirəm [19].

Oxşar məqamlara Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş 3 fevral 2020-ci il tarixli konfransdakı 36 dəqiqəlik çıxışında “**biz**” əvəzliyinin “**bizim**” söz-forması da daxil olmaqla 78 dəfə istifadə edilməsi ilə rast gəlinir. Bununla, natiq nitqində toxunduğu məsələlərin yalnız ona deyil, bütün xalqın və respublikanın maraqları çərçivəsində olduğunu auditoriyaya çatdırır. Nitqin şəxsi maraqlar xaricində olması burada “mən” əvəzliyindən sadəcə 7 dəfə istifadə edilməsi ilə təsdiqlənir. Qeyd edilən kateqoriyaya daxil olan leksik vahidlərdən “**xalq**” kəlməsini də qeyd etmək yerinə düşər. Bir çox hallarda bu kəlmənin yerində və silsilə şəklində işlədilməsi nitqin “**doğmalıq**” konsepsiyası

üzərində qurulmasına dəlalət edir. Məsələn: “Ölkəmizdə mövcud olan sabitlik Azərbaycan xalqının iradəsi ilə təmin edilir. Bizim apardığımız siyasət xalq tərəfindən dəstəklənir. Siyasət konkret işlərlə ölçülür. Bizim siyasətimizin təməlinə konkret işlər, real inkişaf, söz yox, əməl dayanır və verilən hər bir söz həyatda öz əksini tapır. Ona görə də xalq tərəfindən bizə göstərilən etimad yüksək səviyyədədir və sabitliyin, əmin-amanlığın əsas şərtləri məhz budur” [3].

Ölkənin mühüm geostrateji əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq, eləcə də burada baş verən hadisələrin hamımızın ümumi vətəni olan Azərbaycanla bilavasitə əlaqəli olması, səsləndirilən nailiyyətlərin yalnız siyasi arenada fəaliyyət göstərən şəxslərin deyil, bütün Azərbaycan cəmiyyətinin nailiyyəti olmasını vurğulamaq məqsədi ilə ölkənin adının çəkilməsi ictimai-siyasi mətnlərin ən xarakterik əlamətlərindən biridir. Sözügedən mətnə “Azərbaycan” kəlməsi 74 dəfə işlənmişdir. Bu mətnədən kiçik bir parçaya nəzər yetirək: “Yəni bu yol beynəlxalq əməkdaşlıq üçün çox önəmli infrastruktur layihəsinə çevrilib və Azərbaycan burada aparıcı ölkədir... İndi pulumuz Azərbaycanda qalır, xaricə getmir. Biz indi tankerləri, yük gəmilərini özümüz istehsal edirik...” [3].

“Dəyər” nüvə konsepti. İlkən dəyər konseptləri, məsələn, pis — yaxşı, N.N.Boldirevin qeyd etdiyi kimi, dəyər kateqoriyasının baza səviyyəsini təşkil edir ki, bu səviyyədə bərqərar olan sözlərin semantik “məzmunun genişlənməsi və ya daralması nəticəsində müəyyən sözün mənasında konkretlik yaranır” [8, 107]. “Dəyər” hər zaman reallıq fenomenlərinin insan tərəfindən qavranılması və dilin köməyi ilə aktuallaşdırılması prizmasından əks olunması ilə əlaqələndirilir. Dil vasitəsilə “dəyər” nüvə konseptinin ifadə edilməsi zaman müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilir ki, buraya dil səviyyəsində leksik vahidlər, mətn parçaları, nitq səviyyəsində isə diskusiya və müzakirələr ad edilir.

Buraya cəmiyyətə xas olan, onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, mədəni dəyərləri ilə səsləşən konsepsiyalar və bunlara uyğun xüsusi ssenari əsasında işlənilib hazırlanmış çıxışlar, bəyanatlar daxildir. Demək yerinə düşər ki, cəmiyyətin əsas mədəni, linqvokulturoloji dəyərləri müəyyən bir tarixi dövrdə qarşı-qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr əsasında formalaşır və müəyyən bir tarixi zaman və məkandan asılı olaraq bir-birini əvəz edən mədəni-ictimai əsasları, dəyərləri əks etdirir [1, 360].

İtaliya mədəniyyətində ən çox önəm verilən digər bir faktor “**ailə dəyərləri**”dir. Prezidentin çıxışlarında ailəyə verilən önəm xüsusi ilə qeyd edilir.

“*Favoriamo il formarsi di nuove famiglie. Dobbiamo riporre fiducia nelle famiglie italiane. Su di esse grava il peso maggiore degli squilibri sociali. Hanno affrontato i momenti più duri, superandoli. Spesso con sacrificio. Fornire sostegno alle famiglie vuol dire fare in modo che possano realizzare i loro progetti di vita. E che i loro valori – il dialogo, il dono di sé, l’aiuto reciproco – si diffondano nell’intera società rafforzandone il senso civico. È una virtù da coltivare insieme, quella del civismo, del rispetto delle esigenze degli altri, del rispetto della cosa pubblica. Argina aggressività, prepotenze, meschinità, lacerazioni delle regole della convivenza*”.— Tərcümə: **Yeni ailələrin**

qurulmasına dəstək oluruq. **İtalyan ailələrinə** etibar etməliyik. Sosial disbalansın ən böyük ağırlığı onların üzərinə düşür. Ən çətin məqamlarla üzləşiblər, onları dəf ediblər. Çox vaxt bu qurbanlarla nəticələnib. Ailələrə dəstək olmaq, onların planlarını yerinə yetirə bilməyinə şərait yaratmaq deməkdir. Və onların dəyərləri – dialoq qurmaq, öz-özünə töhfə vermək, qarşılıqlı yardım etmək – bütün bunlar cəmiyyətdə yayılaraq vətəndaşlıq hisslərini gücləndirir. Bu birlikdə inkişaf etdirilməli olan tərəflərdir ki, özündə vətəndaşlıq, başqalarının ehtiyaclarına hörmət, ictimai fikrə hörmət kimi dəyərləri özündə ehtiva edir. Bu, təcavüz, təkəbbür, laqeydlik, birlikdə yaşamaq qaydalarının pozulmasını məhdudlaşdırır [18].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də çıxışlarında ailələrin sosial-rifahı öndə dayanan məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Məsələn: “... *Bu, hər ailənin büdcəsinə böyük töhfədir. Hər ailə dövlətdən 215 manat alacaqsa, əlbəttə ki, bu ailələrin sosial təminatı daha da yaxşı olacaq.*

İlin əvvəlində mən göstəriş vermişdim ki, bu il şəhid ailələri və müharibə veteranları üçün daha çox sayda evlər tikilsin. Biz bu vətəndaşların sosial təminatını ildən-ilə yaxşılaşdırırıq. Keçən il 934 ailəyə ev verilib. Mən göstəriş vermişdim ki, biz bu həcmi artıracağıq və bu il 1500 ailə üçün evlərin təqdimatı nəzərdə tutulur...” [4].

“**İnam**” konsepti də qeyd olunan konseptlər fonunda diqqəti çəkir. Belə ki, əsasında “inan(maq)” dayanan bu konsept ictimai-siyasi mətnlər üçün, xüsusilə vacib hesab edilir. Belə ki, “*inan*” konsepti “*həqiqəti və həqiqəti ifadə edən bir kökə, digər tərəfdən mərhəmətə, sevgiyə və gözəlliyə əsaslanır və iman daşıyıcısı olan bir insanla mənəvi bir əlaqə qurmağı*” [13, 55], etibarlılığı ehtiva edir. Bu konsept İtaliya prezidentin çıxışlarının əsasını təşkil edir. Çıxışlarından birində aşağıdakı verilmiş parçada prezident İtaliyanın bir ölkə kimi hansı nüfuza malik olduğunu bir daha vurğulayır.

“*L’Italia riscuote fiducia. Quella stessa fiducia con cui si guarda, da fuori, verso il nostro Paese deve indurci ad averne di più in noi stessi, per dar corpo alla speranza di un futuro migliore. Abbiamo problemi da non sottovalutare. Dobbiamo ridurre il divario tra il nord e il sud che frena l’intero Paese. Il lavoro che manca per tanti, anzitutto. Forti diseguaglianze. Alcune gravi crisi aziendali. L’esigenza di rilanciare il nostro sistema produttivo. Ma abbiamo ampie possibilità per affrontare e risolvere questi problemi. Bisogna aver fiducia e impegnarci attivamente nel comune interesse. Disponiamo di grandi risorse*”. — Tərcümə: İtaliya **inam** qazanır. Xaricdən ölkəmizə qarşı yönəlmiş eyni **inam** bizi daha çox özümüzə güvənməyə, daha yaxşı gələcəyə ümid bəsləməyə imkan yaradır. Problemlərimizi gözdə tutmaq etməməliyik. Şimal və Cənub arasında mövcud olan və bütün ölkənin inkişafını dayandıran maneəni azaltmalıyıq. Çoxları işsizlikdən əziyyət çəkir. Kəskin bərabərsizliklər mövcuddur. Bir çox müəssisələr böhrandadır. İstehsal sistemimizi yenidən işə salmağa ehtiyac duyulur. Lakin bu problemlərlə üzləşmək, onları həll etmək üçün geniş imkanlarımız mövcuddur. Özümüzə güvənməliyik və birgə maraqlar

naminə çalışmalıyıq. Bunun üçün böyük ehtiyatlarımız var [20].

Gələcəkdə daha da böyük uğurlara imza atmaq üçün prezident xalqını bir olmağa, əl-ələ verərək irəliləməyə dəvət edir. Burada qarşımıza çıxan digər konsept “**həmrəylik**” kəlməsidir.

*“Vi è un'Italia, spesso silenziosa, che non ha mai smesso di darsi da fare. Dobbiamo creare le condizioni che consentano a tutte le risorse di cui disponiamo di emergere e di esprimersi senza ostacoli e difficoltà. Con spirito e atteggiamento di reciproca **solidarietà**. In particolar modo è necessario ridurre il divario che sta ulteriormente crescendo tra Nord e Sud d'Italia. A subirne le conseguenze non sono soltanto le comunità meridionali ma l'intero Paese, frenato nelle sue potenzialità di sviluppo. Naturalmente, per promuovere fiducia, è decisivo il buon funzionamento delle pubbliche istituzioni che devono alimentarla, favorendo coesione sociale. Questo è possibile assicurando decisioni adeguate, efficaci e tempestive sui temi della vita concreta dei cittadini”.* — Tərcümə: Tez-tez səssiz qalan, lakin heç zaman boş dayanmayan bir İtaliya ilə üz-üzə qalırıq. Bütün imkanlarımızın ortaya çıxmasına, maneəsiz və çətinlik yaranmadan özlərini ifadə etmələrinə şərait yaratmalıyıq. Burada qarşılıqlı **həmrəylik** ruhu və münasibəti olmalıdır. Xüsusilə də, İtaliyanın şimal və cənubu arasında son zamanlar daha da artan qeyri-bərabərliyi azaltmaq lazımdır. Bunun acı nəticələri ilə təkcə cənub icmaları deyil, inkişaf potensialına görə geridə qalan bütün ölkə üzleşir. Əlbəttə ki, etimadı təbliğ etmək üçün ictimai birliyi təşviq edən ictimai qurumların düzgün işləməsi çox vacibdir. Bu, vətəndaşların konkret həyat məsələlərinə dair adekvat, təsirli və vaxtında qərarlar qəbul etməklə mümkündür [21].

Prezident Sergio Mattarellanın çıxışlarında digər maraq doğuran konsept “**cavabdehlik**” kəlməsidir ki, İtaliya prezidenti italyan xalqını qurmaq istədiyi gələcək qarşısında məsuliyyət daşımağa və daha çox cavabdehlik hissi duymağa çağırır: *“È importante anche sviluppare, sempre di più, una cultura della **responsabilità** che riguarda tutti: dalle formazioni politiche, ai singoli cittadini, alle imprese, alle formazioni intermedie, alle associazioni raccolte intorno a interessi e a valori. La cultura della **responsabilità** costituisce il più forte presidio di libertà e di difesa dei principi, su cui si fonda la Repubblica. Questo comune sentire della società – quando si esprime – si riflette sulle istituzioni per infondervi costantemente un autentico spirito repubblicano”*— Tərcümə: Həmçinin hər kəsə məxsus **məsuliyyət** mədəniyyətini də inkişaf etdirmək vacibdir: siyasi quruluşlardan tutmuş ayrı-ayrı vətəndaşlara, şirkətlərə, vasitəçi qurumlara, müəyyən maraqlar və dəyərlər ətrafında toplanan birliklərə qədər. **Məsuliyyət** mədəniyyəti azadlığın və prinsiplərin müdafiəsinin əsasını təşkil edir ki, respublika məhz bunun üzərində qurulur. Cəmiyyətin bu ümumi hissi qurumlarda təzahür etdikdə özünü ifadə edərkən, mütəmadi olaraq orijinal bir respublika ruhunu əks etdirir [19].

İtalyan ictimai-siyasi mətnlərində də linqvokulturoloji markalanmanı təhlil etmək məqsədilə oxşar konseptlərlə zəngin olan İtaliya Respublikasının Pre-

zidenti cənab Sergio Mattarellanın çıxıları nümunə olaraq seçilmişdir. “İnam”, “cavabdehlik”, “güvən”, “ətraf mühit”, “gələcək”, “gözləntilər”, “birgə maraqlar”, “həmrəylik”, “ailə dəyərləri” və bu kimi konseptlər Sergio Mattarellanın çıxışlarındakı açar sözləri təşkil edir.

Beləliklə, siyasi diskurs siyasi hakimiyyətin əsas aləti kimi böyük bir dinləyici kütləsinin məqsədyönlü şəkildə lazımı istiqamətdə manipulyasiyasına köklənib. Burada ən uğurlu taktiki gediş isə ictimai-siyasi mətnlərin mədəni dəyərlərlə bağlı olan leksik vahidlərlə markalanması və linqvokulturoloji əhəmiyyət kəsb etməsidir. Nəzərdən keçirdiyimiz linqvokulturoloji kateqoriyalar (milli-mədəni informasiya daşıyıcısı kimi) bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir və geniş spektrli əhatə dairəsinə malikdir.

“Doğma-yad”, “ailə” konseptual kateqoriyaları Azərbaycan siyasi diskursunda umumi ideyalarla səsleşən dəyərləri əhatə edir. Məsələn, bir çox hallarda bu şəpkili çıxışlarda milli-mədəni dəyərlərlə dini dəyərlər vəhdət şəklində qəbul edilir.

İlham Əliyev öz çıxışlarında tez-tez Azərbaycan, Türkiyə və islam ölkələrinin birliyindən danışır, Azərbaycanın bu ölkələrin daxil olduğu müvafiq qurum və təşkilatlara üzvü olduğunu, xüsusilə vurğulayır. Bu planda “islam” leksik kəlməsinin işləklik tezliyi, xüsusilə fərqlənir.

İctimai-siyasi mətnlərin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma, əslində, müasir dövrün tələblərinə cavab verən və perspektivli tədqiqat sahəsidir. Çünki bu, mətnlərin linqvokultural mənzərəsini təhlil etməyə və müvafiq konseptuaları müəyyən etməyə imkan verir.

Nəticə. İctimai-siyasi mətnlərin linqvokulturoloji özəlliklərinin təhlilində konseptual kateqoriya vahidləri nüvə konseptini təşkil edir. Həm italyan, həm Azərbaycandilli ictimai-siyasi mətnlərində “doğma — yad” nüvə konsepti, əsasən, “biz”, “doğma”, “ayrı”, “özgə”, “bizim” leksik vahidləri ilə ifadə edilir. Nəzərdən keçirilən materiallar belə deməyə əsas verir ki, bu nüvə konsepti rəsmi müraciətlərin, çıxışların mətnlərinin hamısında müşahidə edilir. Çıxışlarında xalqla körpü yaratmaq məqsədilə ölkə başçıları və digər siyasətçilər, dövlət xadimləri mənsub olduqları ölkənin adından və digər coğrafi məkanların adlarından geniş istifadə edirlər. İctimai-siyasi mətnlərdə daha geniş təzahür edən konseptlərdən biri də “dəyər” konseptidir. İtalyan dilindəki mətnlərdə buraya ailə dəyərləri, inam, həmrəylik, cavabdehlik, gələcək, gənclik, azərbaycandilli ictimai-siyasi mətnlərdə isə ləyaqət, inam, əmin-amanlıq, dözümlülük, tolerantlıq, həmrəylik kimi dəyərlər linqvokulturoloji bazanı təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N.N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 444 s.
2. Bünyatova A. Linqvokulturologiya və krossmədəni yanaşma // Proceedings of III International scientific conference of young researchers. Bakı: Baku Engineering University, 29-30 April 2019, pp. 1329-1331.
3. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda

- iştirak edib. 03 fevral 2020 // <https://president.az/articles/35693>
4. İlham Əliyev Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziri Sahil Babayevi qəbul edərəkən söylədiyi nitqdən. 16 mart 2020. // <https://president.az/articles/36181>
 5. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988, 538 s.
 6. Romada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə və Azərbaycan ilə İtaliya arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə dair konfransda M.Əliyevanın nitqi. 25.09.2018: // <https://mehriban-aliyeva.az/activities/node/847441>.
 7. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: антология / Под общ. ред. В.Н. Перознака. Москва: Academia, 1997, с. 267-269.
 8. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекций по англ. филологии). Там Decreto del Presidente del Consiglio dei Ministri. Il Foglio. 21 novembre 2019: // <https://www.ilfoglio.it/politica/2018/04/03/news/porca-italia-mondo-cane-187436/бов>: Изд. ТГУ, 2002, 122 с.
 9. Борисова И.З. Концепт чужой в языковой картине мира // Иркутск: Вестник ИрГТУ, 2014, № 8 (91), с. 75-80.
 10. Волков В.В. Концепт книга в русской лингвокультурологии: аспекты исследования // Тамбов: Филологические науки: вопросы теории и практики, 2015, № 4-2 (46), с. 54-60.
 11. Воркачев С.Г. Куда ж нам плыть? — лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития // Язык, коммуникация и социальная среда, 2010. Вып. 8, с. 5-27: // <http://www.lincon.narod.ru/articles>.
 12. Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Аспекты метакоммуникативной деятельности, 2002. Вып. 3. с. 79-95: // <http://www.lincon.narod.ru/method>
 13. Гоголюк Ю.Е. Лингвокультурологическое исследование концепта «Вера» // Белгород: Труды Белгородской духовной семинарии, 2018, № 7, с. 52-56.
 14. Залевская А.А. Концепт как достояние индивида // Психолингвистические исследования. Слово. Текст: [Избранные труды]. М.: Гнозис, 2005, с. 234-244.
 15. Карасик В. Н. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002, 477 с.
 16. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2004, 992 с.
 17. Черданцева Т.З. Очерки по лексикологии итальянского языка. Москва: URSS: Либроком, 2011, 182 с.
 18. Decreto del Presidente del Consiglio dei Ministri. Il Foglio. 21 novembre 2019 // <https://www.ilfoglio.it/politica/2018/04/03/news/porca-italia-mondo-cane-187436/>
 19. Discorso del Presidente della Repubblica Italiana Sig. Sergio Mattarella, 31/12/2019 // <https://www.quirinale.it/>
 20. Intervento del Presidente della Repubblica Sergio Mattarella durante l'incontro con la delegazione del Comitato Italiano per l'UNICEF, 20/11/2019 // <https://www.quirinale.it/>
 21. Intervento del Presidente della Repubblica, Sergio Mattarella, sul riordino del governo, 29/08/2019: // <https://www.quirinale.it/>

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТЫ В ИТАЛЬЯНСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

А.В.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Эта научная статья посвящена основным концептам, отраженным в итальянских и азербайджанских общественно-политических текстах. При анализе лингвокультурных особенностей социально-политических текстов единицы концептуальной категории составляют основные концепты. При анализе основных концептов использовались тексты выступлений президентов обеих стран и сравнивались наиболее часто используемые концепции на обоих языках. Рассмотренные материалы дают основание утверждать, что как в итальянских, так и в азербайджанских общественно-политических текстах понятия «родной-чужой», «ценность», «доверие» соблюдаются во всех текстах официальных обращений и выступлений.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, культура, категория, общественно-политические тексты

BASIC CONCEPTS IN ITALIAN AND AZERBAIJANI SOCIO-POLITICAL TEXTS

A.V.ALIYEVA

SUMMARY

This scientific article is devoted to basic concepts reflected in Italian and Azerbaijani socio-political texts. In the analysis of the linguocultural features of socio-political texts, the conceptual category units form the basic concept. During the analysis of basic concepts, texts of the speeches of the presidents of both countries were used, and the most commonly used concepts in both languages were compared. The considered materials give grounds to say that in both Italian and Azerbaijani socio-political texts, the concepts of "native-foreign", "value", "trust" are observed in all the texts of official appeals and speeches.

Keywords: linguoculturology, concept, culture, category, socio-political texts

TARİX

UOT 94

ERMƏNİ MİLLƏTÇİLİYİ TERRORİZMİN TƏZAHÜRÜDÜR

M.Ə.ABBASOVA*

Məqalədə ermənilərin XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında, Türkiyənin Şərq vilayətlərində və Cənubi Azərbaycanda (İran) törətdikləri qırğınların və genosid aktlarının qısa icmalı verilir. Bu dövrdə erməni terrorizmini ruhlandırان əsas qüvvə “Daşnaksutyun” partiyası idi. Onun başçıları və havadarları erməniləri, heç vaxt tarixdə mövcud olmayan, dənizdən dənizə olan “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Öz xülyalarına ermənilər Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına çatmaq istəyirdilər. Ermənilərin zəbt etmək istədikləri torpaqlarda çirkin və aqressiv siyasətinin əsas atributu bu torpaqlarda qırğınlar törədib, əhaliyə işgəncə verərək əraziləri qeyri-ermənilərdən təmizləmək idi.

Açar sözlər: terrorizm, erməni-aysor dəstələri, “Daşnaksutyun”, soyqırım, Andronik, ermənilərin ərazi iddiaları

Giriş. Bir əsrdən çox davam edən erməni millətçiliyinin təzahürü olan erməni terrorizmi, ermənilərin taktikaları və hiyləgər siyasətləri yeni forma alaraq inkişaf edir. Onların cinayətkar əməllərindən ən çox əziyyət çəkən bizim regiondu. Bu problemin həlli üçün müasir dövrdə, siyasətçilər, politoloqlar, tarixçilər və hətta hərbcilər öz söylərini birləşdirilməlidir.

Müasir dövrdə, bir çox faktların və mənbələrin üzə çıxması ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri yenidən araşdırmaq imkanlarını genişləndirir. İndiki zamanədə stereotipləri qıraraq, Ermənistanın aqressiv siyasətinə obyektiv elmi analiz verərək, onların xülyalarına son qoymaq vaxtı gəlmişdi. Məqalədə ermənilərin millətçilik siyasətinin terror və soyqırma əsaslandığı araşdırılmışdır.

Erməni millətçiliyi və terrorizm. Terror termini siyasi leksikona 1789-1794-cü illərin Böyük Fransa Burjua İnkılabı dövründə daxil olub. Terror zorakılığın tətbiq metodunu ifadə edən hadisə kimi izah olunur [2].

Terrorizm hər zaman bütün millətlərin, xalqların həyatında çox ciddi təhlükədir. Erməni terrorizmi beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olduğundan, fəaliyyətinin ali məqsədi siyasi məzmunludur. “Dənizdən-dənizə”, yəni Xəzər

* Azərbaycan Dillər Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor; adu.abbasova@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-3548-5605

dənizi-Qara dəniz-Aralıq dənizi regionunu əhatə edən geniş ərazidə “Böyük Ermənistan” ideyası erməni terrorizminin fəaliyyətinin lokomotivi rolunu oynayır, onun ideologiyasının əsasını təşkil edir. Bu ideologiya ermənilərin digər millətlərdən hər cəhətdən üstünlüyünü, erməni millətinin “ali” və “fövqəlmillət” olduğunu, buna baxmayaraq “tarixi ədalətsizlik”lə üzləşdiklərini və bu “haqsızlığın” aradan qaldırılmasının vacibliyini təbliğ edir. Ermənilər uydurduqları “tarixi ədalətsizliyi” aradan qaldırmaq üçün əsas təzyiqlik və təhdid aləti olaraq məhz terrorizmə istinad edirlər. Erməni terrorçu təşkilatları bütövlükdə türk dünyasını, əlahiddə olaraq isə Türkiyə və Azərbaycanı özlərinin mü-təşəkkil terror fəaliyyətlərinin əsas hədəfləri olaraq seçmişlər [1].

Tədqiqatlar göstərir ki, erməni diaspor təşkilatlarının çoxu beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsini təşkil edir [1; 5]. Erməni diaspor təşkilatlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiasını hesab etmək olar. Onlar bu xülyanı həyata keçirmək üçün terrordan geniş istifadə edilməsini nizamnamə və fəaliyyət proqramlarına daxil etmişlər. Bu istiqamətdə 1885-ci ildə Marseldə “Armenakan”, 1887-ci ildə Cenevrədə “Hınçaq”, 1890-cı ildə Tiflisdə “Daşnaksutyun”, 1975-ci ildə Beyrutda “Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Erməni Gizli Ordusu” (ASALA), 1979-cu ildə “Erməni Azadlıq Cəbhəsi”, 1988-ci ildə Moskvada “Erməni Birliyi”, 1991-ci ildə İsveçrədə “İsveçrə qrupu”, 2001-ci ildə “Geqaron” və digər yaradılmış təşkilatların və partiyaların fəaliyyəti çox böyükdür [1; 5]. Təkcə Rusiyada “Daşnaksutyun” təşkilatının 2311 şöbəsi yaranır, Türkiyədə 693, İranda 90 və s. belə şöbələr var idi [1; 5; 10; 11].

Erməni millətçiləri öz məqsədlərinə nail olmaq üçün ənənəvi üsul və vasitələrdən istifadə edirlər. Yalan, saxtakarlıq faktları təhrif etmək, şər atmaq yolu ilə və kütləvi terror, mütəşəkkil silahlı basqınlar vasitəsilə digər əsas strateji məqsədlərinə nail olmağa çalışırlar.

XIX əsrin sonlarında Türkiyədə fəaliyyət göstərən erməni millətçi təşkilatları “Daşnaksutyun” və “Xnçak” İngiltərənin və Fransanın dəstəyi ilə çox güclü təbliğat apararaq silahlı üsyanlara və türk əhalisinə qarşı qırğınlar törətməyə hazırlaşdılar.

Ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı soyqırım siyasəti. Qərb ölkələrinin dəstəyinə arxalanaraq ermənilər Türkiyənin vilayətlərində qanlı aksiyalara başlayırlar. 1862-ci, 1878-ci və 1884-cü illərdə Zeytun, 1880-ci ildə Samsun və 1884-cü ildə Van vilayətlərində türklərə qarşı qırğınlar törətdilər. Lakin Osmanlı sultanı Əbdülhəmid xan bu qırğınlara son qoydu [9]. Türk ordusu tərəfindən zərbə alan ermənilər öz mübarizəsini Qafqaza, yəni Azərbaycan ərazisinə keçirdilər. Məhz bundan sonra Tiflisdə “Daşnaksutyun” təşkilatı yaranır, XX əsrin əvvəllərində ermənilər öz planlarını Qafqazda davam edirlər. 1905-1906-cı illərdə “Daşnaksutyun”un dəstəyi ilə Bakıda müsəlmanlara qarşı qırğın başlandı. 1905-ci ilin may-iyun aylarında azərbaycanlılara qarşı qırğınlar nəinki Bakıda, həmçinin İrəvanda, Tiflisdə, Naxçıvanda, Gəncədə və başqa yerlərdə baş vermişdi [1; 6; 7; 11].

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni millətçiliyinin və şovinizminin rəhbəri olan “Daşnaksutyun” partiyası erməni kilsəsinin köməyi ilə öz çirkin planlarını həyata keçirməyə başlamışdı. Məlumdur ki, erməni kilsəsinin dəstəyi və fitvası ilə silahlanmış ermənilər 1905-ci il mayın 23-də İrəvanda müsəlman gənclərinə hücum edərək onları öldürdülər. Mayın 31-dən iyun ayının 10-nadək silahlı dəstələr qonşu kəndlərdə qırğınlar törətdilər [5; 7]. Ermənilər avqustda Gəncədə, sentyabrın 2-də Bakıda və Şuşada və oktyabrın 14-də Tiflisdə silahlı çaxnaşmalar törədərək azərbaycanlılara hücum edirdilər.

Çar Rusiyasının hakimiyyət orqanları isə bu hadisələrə reaksiya vermədən kənardan baxırdılar.

I Dünya müharibəsi başlayan zaman Türkiyənin Şərqi vilayətlərində yaşayan ermənilər Qafqazda olan rus hakim dairələri ilə gizli əlaqələr yaradaraq, rus ordusu üçün türk vilayətlərində könüllülərin axtarışına başladılar. Bu hadisələrin fonunda ermənilərin fərariliyi kütləvi xarakter almışdı. Fərarilərdən ibarət dəstələr yaranır, onlar türk hərbiçilərə hücumlar törədir, dinc türk əhalisini qarət edir və öldürürdülər. Eyni vaxtda, Türkiyə parlamentinin iki erməni deputatı da Rusiyaya qaçır. Onlar məqalələr dərc edərək, erməniləri “türk anaları ağlasın” deyə türkləri öldürməyə, zülm verməyə çağırırdılar. Faktlara əsaslanaraq, ermənilərin cinayətləri heç şübhə yaratmır [11]. Erməni terroristləri Çar Rusiyasının dəstəyi ilə Türkiyənin Van vilayətində türklərə qarşı yenidən qırğınlar törədərək 10 minlərlə türkü məhv etdilər. Və bu zonanı türklərdən təmizləyərək “Van Respublikasını” yaratdılar. 1915-ci ildə isə türk silahlı qüvvələri Şərqi Anadoluda ruslara qarşı hərbi əməliyyatlar keçirərək, bu zonanı ermənilərdən təmizlədilər.

Həmin əməliyyatlardan sonra milliyətcə erməni olan türk generalı Andronik paşa Rusiyanın tərəfinə keçir və öz ətrafında azğınlaşmış quldur erməni dəstələri yığaraq Naxçıvanda və Zəngəzur mahalında yerli əhaliyə vəhşicəsinə divan tutdular.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən proseslər ermənilərə yeni bir fürsət yaratdı. Onlar bolşevik pərdəsi altında müsəlmanlara hücum etməyə başladılar. 1917-ci ilin dekabr ayından 1918-ci ilin iyun ayına qədər İrəvan quberniyasında erməni quldur dəstələri 200-dən çox müsəlmanlar yaşayan kəndini talan edib yandırmışdılar. Bu ərazilərdə yaşayan əhalinin böyük hissəsi qətlə yetirilmişdi, qalanlar isə qaçaraq yolda soyuqdan və aclıqdan ölmüşdülər [10].

1918-ci ilin əvvəllərində “Daşnaksutyun” partiyası azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından qovulmaq siyasətini davam etdilər. Zəngəzur dairəsində erməni terroristləri və dövlət hərbi dəstələri tərəfindən 115 Azərbaycan kəndi məhv olunur. Qarabağ zonasında isə 2 il ərzində “Daşnaksutyun” təşkilatının üzvləri tərəfindən 150 Azərbaycan kəndi, orda yaşayan əhalisi ilə birlikdə məhv edilmişdi. O dövrdə 400 minə qədər azərbaycanlı qətlə yetirilir. Təkcə Naxçıvanda Andronikin və Dronun quldur dəstələri 900-dən çox kəndi məhv etdilər.

Belə vəziyyətdə Naxçıvanın əhalisi Türkiyədən kömək istədilər. Və

1918-ci ilin iyun ayında Naxçıvana gələn türk diviziyası bu torpaqları erməni quldur dəstələrindən təmizləyə bilmişdi. Bütün bu hadisələri həzm edə bilməyən erməni daşnakları bolşeviklərlə əlbir olaraq Azərbaycanda (həmçinin Cənubi Azərbaycanda), xüsusilə Bakıda ağılasığmaz genosid aksiyaları törədirlər.

Bakı Xalq Komissarları Şaumyanın başçılığı ilə fürsət axtarırdılar ki, azərbaycanlılara qarşı qırğın törədərək Bakını azərbaycanlılardan təmizləsinlər. 1918-ci ilin mart hadisələri baş verməzdən əvvəl, Bakı dəmiryolu stansiyasında I Dünya müharibəsinin cəbhələrindən qayıdan çox sayda əsgər Rusiyaya qayıtmaq üçün öz növbələrini gözləyirdilər. Onlardan 10 mini rus əsgərləri və 4 mini erməni daşnakları təşkil edirdi. Bakı dəmiryolu stansiyasında yığılan rus və erməni əsgərləri bu genosid aksiyasında istifadə olunur. Martın 31-də gecə vaxtı öz evlərində yatan dinc əhaliyə qarşı hiyləgərcəsinə soyqırım başlanır. Mənbələr azğınlaşmış ermənilərin türk-Azərbaycan əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri müsibətləri əsk etdirir. Onlar anaların və ataların gözləri qarşısında övladlarını öldürür, körpələri divara mıxlayır, hamilə qadınların qarınlarını kəsirdilər. 1918-ci ilin mart və aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 30 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur. Təkcə Bakıda 12 minə yaxın azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş, Şamaxıda 58 kənd dağıdılmış, 7 min nəfər məhv edilmişdir. Quba ərazisində 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində 92 kənd yerlə yeksan edilmişdi [7; 9; 10].

Ermənilər I Dünya müharibəsinin meydana gətirdiyi şəraitdən istifadə edərək, türklərə və azərbaycanlılara qarşı Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da soyqırım törətmişdilər.

1918-ci ildə aysorları da özlərinə birləşdirən ermənilərin əsasən Urmiya və Salmas şəhərlərində və Cənubi Azərbaycanın digər qərb bölgələrində azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım ermənilərin Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Rusiyanın himayədarlığı ilə Azərbaycan ərazisi və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım planının tərkib hissəsi idi.

Bu soyqırım nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində birləşmiş erməni-aysor quldur dəstələri 200 min nəfərə qədər azərbaycanlıyı öldürdülər [4; 7, 113].

1918-ci ilin mart ayında soyqırım yolu ilə Urmiyanı işğal edən aysor və qaçaq erməni dəstələri, insanları öldürür və evləri qarət edirdilər. Bu quldur dəstələrinin törətdiyi soyqırımda bütün əhalini – uşaq, qoca, gənc, qadın və kişiləri fərq qoymadan qətlə etdilər. Nəticədə şəhərdə 12 mindən çox insan soyqırıma məruz qaldı [6, 113-119].

Azərbaycanlıların soyqırımını həmin il avqust ayınadək davam etmişdir. Osmanlı qoşununun avqust ayında Urmiyaya daxil olması ilə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsini tərk edib ingilislərin yardımını ilə İraqa getdilər.

Urmiyadan əlavə ətrafdakı bütün qəsəbə və kəndləri də amansızcasına

soyqırma məruz qalmışdı. Nəticədə 880 kənd dağıdıldı, əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu [7, 11].

Salmas bölgəsinin mərkəzi olan Dilman və Köhnə şəhərdən başqa, Urmiyadan Xoy bölgəsinə qədər bütün qəsəbə və kəndlərinin əhalisi də soyqırma məruz qalır. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdikləri soyqırım nəticəsində bölgə əhalidən tamamilə boşaldı.

Erməni qulduru Andronik azğınlıq edərək, Urmiya və Salması Ermənistan Respublikasına birləşdirməkdə əsas maneə hesab edilən Xoy şəhərini hədəf almışdı. O, Qafqazla Urmiya arasında yerləşən bütün əraziləri erməni dövləti tərkibində birləşdirərək dənizdən dənizə Ermənistan yaratmağı qərara almışdı. Lakin Xoy şəhərinin əhalisinin ciddi müqaviməti və Cənubi Azərbaycana daxil olan Osmanlı ordusunun Xoya yaxınlaşması nəticəsində Andronikin planı iflasa uğradı [3, 112].

Faktlar təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illərdə daşnak-bolşevik birləşmələri Azərbaycanda yerli əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti apararaq qanlı aksiyalar və genosid törətmişdilər. Onların şovinst, türklərə nifrət dolu cinayətkar əməlləri heç bir insani və beynəlxalq normalara sığmır. Çünki ermənilər müsəlmanları məhv etmək siyasətlərini, hətta 1919-cu ilin noyabr ayında Azərbaycanla Ermənistan arasında bağlanan müqavilədən sonra da davam etmişdilər. İrəvan quberniyasında, Qarabağda, Naxçıvanda, Zəngəzur, Dərələyəz mahallarında, Qars vilayətində və Cənubi Azərbaycanda (İrəvan ərazisində) müsəlman əhalisi məhv edilmişdir. Bu total terror nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı, türk və kürd öldürüldü. Xilas olanlar isə Azərbaycanın, Türkiyənin və İrəvanın aran zonalarında məskunlaşmışdı.

1920-ci ilin əvvəllərindən daşnak qüvvələri Naxçıvan, Zəngəzur və Türkiyə ilə həmsərhəd digər bölgələrdəki qanlı cinayət əməlləri törətməyə başladılar. Bölgədə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin miqyası və coğrafiyası çox geniş idi.

Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları. Ermənistan 1956, 1960, 1965-1967, 1977-1978-ci illərdə Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını gündəmə gətirdi. Dağlıq Qarabağ erməniləri özlərinin xaricdəki havadarlarının və Sovet İmperiyasının rəhbərlərinin köməyi ilə 1986-cı ilin ortalarında separatçılıq hərəkatına başladılar. Ermənistanla birləşmək uğrunda “Miatsum” (birləşmə) hərəkatı başladılar.

Dövlət səviyyəsində terror və separatçılıq mövqeyində dayanan Ermənistanın nə yolla olur-olsun Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdləri münaqişənin kəskinləşməsinə səbəb oldu.

1988-ci ildən başlamış Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixində ən müdhiş hadisələrdən biri Xocalıda baş vermiş soyqırım oldu. Bu hadisə XX əsrin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biri hesab edilir. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi qüvvələri Rusiyanın Xankəndində yerləşən silahlı qüvvələrinin 366-cı alayının köməyi ilə Xocalı soyqırımını törətdilər. Xocalı soyqırımı zamanı 613 nəfərdən artıq Xocalı

sakini məhv edilmiş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər əsir düşmüşdü.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Qarabağ müharibəsində 1991-1994-cü illər ərzində 25 mindən artıq azərbaycanlı həlak oldu, 100 min nəfər yaralandı, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarətlər aldı. Bu müharibə dövründə 4852 nəfər itkin düşdü. Azərbaycan torpaqlarının işğalı zamanı erməni silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli zülmələr və genosid törədilmişdi.

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərə bir də nəzər salaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilər tarix boyu öz düşmənlərinə qarşı, yəni türklərə, azərbaycanlılara və başqa müsəlman xalqlarına qarşı, aqressiv siyasət apararaq etnik təmizləmə, repressiya və terrorizmlə məşğul olublar.

Əsirlər boyu ermənilərin ideologiyası yalan, uydurulmuş tarixə söykənərək onları aqressiv siyasətə yönəltdi. Bu ideologiya bütün ermənilərin əsas doktrinasına çevrilmişdi. Ermənilər daima güclü və çoxsaylı xalqların çevrəsində özlərini itirməmək, assimilyasiya olmamaq üçün öz missiyalarının axtarışındadırlar. Erməni tarixçiləri uydurduqları tarixə əsaslanaraq erməni millətçi partiyalarının başçılığı ilə yeni məkanların axtarışı üçün qanlı aksiyaları və etnik təmizləmələri təbliğ edir, həmçinin xalqı sərt aqressiyaya əsaslanan erməni taktikasına sürükləyir.

Tarixi hadisələr göstərir ki, ermənilər heç vaxt təkbaşına türklərin və azərbaycanlıların torpaqlarına sahib çıxma bilməmişdilər. Onlara torpaqlar ya bağışlanırdı ya da ki, onların arxasında duran havadarlar özgə torpaqları zəbt edib ermənilərə verirdi. Buna misal olaraq İrəvanın, Zəngəzurun, Dərələyəzin və başqa ərazilərin adını çəkmək olar. Ermənilərin təkbaşına Naxçıvanı işğal edə bilməyəcəyini yəqin edən ingilislər 1919-cu ilin dekabrında erməni əsgərlərini hind əsgərlərinin mühafizəsi altında Naxçıvan bölgəsinə gətirir, qarnizonlara yerləşdirildilər [8].

XX əsrin sonlarında Birinci Qarabağ savaşı dövründə Rusiyanın köməyi olmasaydı ermənilər Qarabağ torpaqlarını işğal edə bilməyəcəkdilər.

Ermənistan müasir dövrdə regionda təkə Azərbaycanla qarşı deyil, digər dövlətlərə qarşı da ekstremist və separatçı siyasət keçirir. Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində də ermənilər bu torpaqlara öz iddialarını irəli sürərək, özünükləşdirmək istəyirlər.

Ermənilərin tipik tərbiyə üsulunda əsas yeri etnosentrizm, şovinizm, terror tutur. Burada xüsusi təşkilatlar, dini qurumlar həlledici rol oynayır. Terrorizm sahəsində erməni mafiyası dünyada məşhurdur. Bu mafiyanın fəaliyyəti dünyanın onlarca ölkəsini əhatə edir.

Separatizm, ekstremizm və terrorizm yuvası olan Ermənistanı dəstək verən fondlar və maliyyə resursları böyük dövlətlərə məxsusdur. Və onlar bu istiqamətdə öz fəaliyyətlərini ört-basdır edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Erməni terror təşkilatları: <http://www.mus.qov.az/armenianterroqs.az.html>. Müraciət tarixi: 05.05.2021
2. İsgəndərov T.M. Terrorizm və onun formaları. 9 yanvar 2011: <http://turalisqandarov.wordpress.com/2011/01/09terrorizm/>
3. Məlikzadə Dilməqani T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində-soyqırım. Tərcümə edəni: C.Mirzəyeva. Bakı: Çap evi, 2010, 259 s.
4. Məlikzadə Tohid. İran qaynaklarına görə. Birinci Dünya savaşı sırasında İran Azərbaycanında olunan soyqırım yaxud ciloluq. s. 112-113// Qafqazşünasların I Beynəlxalq Forumu / First International Forum of the Caucasus Studies Scholars. 17-18 aprel / April, 2017. Bakı / Baku. Elmi məruzələr / Scientific Papers. 2 kitabda: 2-ci kitab. – Bakı: MTM İnnovation, 2017, 564 s.
5. Sevdimaliyev R. Dünya terror birliyinin formalaşmasında erməni terror təşkilatlarının rolunu // Dırçəliş XXI əsr. №82-83, dekabr-yanvar. Bakı, 2004
6. Səfəri Həsən: Ermənilərin 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində Azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımını // Qafqazşünasların I Beynəlxalq Forumu. s.113-119 / First International Forum of the Caucasus Studies Scholars. 17-18 aprel / April, 2017. Bakı / Baku. Elmi məruzələr / Scientific Papers. 2 kitabda: 2-ci kitab. Bakı: MTM İnnovation, 2017, 564 s.
7. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağ XYK, 1991, 144 s.
8. Şeyxülislamov Ə. Qafqazın Azərbaycan Respublikası. Paris, 1919, s.23.
9. “Армянский геноцид” миф и реальность. Справочник фактов и документов. Баку: Азернешр, 1992, с.204.
10. Пишия Кахабер. Этнодиверсионная политика Армении против Азербайджана в 1917-1920 г.г. // Международный научный журнал “Кавказ и мир”, №21. Тбилиси, 2016, с.115.
11. Price M.P. A History of Turkey. London, 1956, p.86-87.

АРМЯНСКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ – ОТРАЖЕНИЕ ТЕРРОРИЗМА

М.А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются события связанные с беспредельными деяниями армян в конце XIX и начале XX в. на территории Азербайджана, в восточных областях Турции, а также в Южном Азербайджане (Иран). Главным вдохновителем армянского терроризма в этот период была партия “Дашнакцютюн”, которая призывала армян подняться на борьбу за создание никогда не существовавшей так называемой “Великой Армении” от моря до моря. Осуществить свои мечты армяне собирались за счет земель в Турции, Азербайджане и Грузии. Применение насилия и очищение территорий, на которые они претендовали от не армянского населения являются главными атрибутами, грязной и агрессивной политики армян.

Ключевые слова: терроризм, армяно-айсорские отряды, “Дашнакцютюн”, геноцид, Андроник, территориальные претензии армян

ARMENIAN NATIONALISM - REFLECTING TERRORISM

M.A.ABBASOVA

SUMMARY

Armenian nationalism is a manifestation of terrorism. This article gives a brief overview of the massacres and acts of genocide committed by depraved Armenians in the late 19 th and early 20th centuries, in the eastern provinces of Turkey and South Azerbaijan (Iran) on Azerbaijani lands. The main force inspiring Armenian terrorism at the same time was the Dashnaksutyun party. Its leaders and supporters called on Armenians to fight for a “Greater Armenia” that has never existed in history, from sea to sea. Armenians wanted to achieve their dreams at the expense of Turkey, Azerbaijan and Georgia. The main attribute of the unattractive and aggressive policy in the lands that the Armenians wanted to occupy was to cleanse the territories of non-Armenians by committing massacres and torturing the population in these lands.

Keywords: terrorism, armenian-aysor detachments, “Dashnaksutyun”, genosid, Andronik, Armenian dreams about “Dagliq Qarabagh”, Armenian territorial claims

UOT 94(470)»16/18

**ВОСТОЧНЫЕ ТАТАРЫ НА СЛУЖБЕ
У РУССКОГО ГОСУДАРСТВА В XVII ВЕКЕ****Я.В.ПИЛИПЧУК***

Данная статья посвящена отношениям восточных групп сибирских татар с соседями в первой половине XVII в. Одним из до сих пор слабо разработанных вопросов истории Восточной Европы является история эуштинцев, чатов, барабинцев. Традиционно историков куда более интересовала история Сибирского ханства, в частности хана Кучума и его потомков. До сих пор исследования истории восточных групп сибирских татар в XVII в. имели спорадический и фрагментарный характер.

В этот период восточные группы сибирских татар находились на службе у Русского государства. Им приходилось противостоять телеутам и ойратам. Чаты и эуштинцы держали сторону сильнейшей силы в регионе. К этому их вынуждал небольшой размер и пограничное положение. Эуштинцы и чаты вместе с русскими принимали участие в войнах против енисейских кыргызов и телеутов. Во время событий 1628-1631 гг. эуштинцы и часть чатов вместе с барабинскими татарами сражалась на стороне Кучумовичей. Барабинские татары враждовали с телеутами в начале XVII в. и только тяжелое ясачное ярмо вынудило их пойти на союз с телеутами против русских.

Ключевые слова: Сибир, чаты, эуштинцы, барабинские татары, телеуты, русские

Введение. Одним из до сих пор слабо разработанных вопросов истории Восточной Европы является история эуштинцев, чатов, барабинцев. Традиционно историков куда более интересовала история Сибирского ханства, в частности хана Кучума и его потомков. В данном исследовании мы проанализируем историю восточных групп сибирских татар в XVII в. Нужно отметить, что восточные группы сибирских татар находились на службе у Русского государства. Им приходилось противостоять телеутам и ойратам. До сих пор исследования истории восточных групп сибирских татар в XVII в. имели спорадический и фрагментарный характер [6; 7; 11; 12]. История борьбы Кучумовичей с русскими освещена в книге В. Трепавлова [1]. Русско-ойратские отношения исследовал В. Тепкеев [2]. А.

* *Доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры цивилизационной истории Центрально-Восточной Европы исторического факультета Национального педагогического университета им. М.П.Драгоманова, г. Киев, Украина; pylypchuk.yaroslav@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9809-3166*

Уманский исследовал отношения телеутов с русскими и сибирскими татарами [3]. Задачей данного исследования будет изучение роли восточных групп сибирских татар в истории русско-тюркского пограничья в Западной Сибири в первой половине XVII в.

Восточные татары и их служба Русскому государству. А. Матвеев и С. Татауров считают, что эуштинцы и чаты входили в состав Сибирского ханства. Они занимали по отношению к Кучуму вассальное положение. Восточная граница Сибирского ханства проходила в Нижнем Приобье. Чаты жили около рек Ирмень, Обь и Омь. После смерти Кучума одним из первых татарских аристократов предложивших свою дружбу стал князь Тоян, который правил племенем эуштинцев (томские татары). Они делились на несколько групп: тоянову (собственно эуштинскую), баяндайскую, тигильдеевскую (евагину), горбуновскую (ашкинеевскую). Эуштинцы жили на нижнем течении Томи и в районе Верхней Оби до с. Астраханцево. Зимняя ставка Тояна называемая в русских документах Тояновым городком находилась на левом берегу Томи, напротив русского города Томска. Там находится сейчас село Эушта. Эуштинцы само по себе было небольшим племенем и не могли играть сколько-нибудь значимой роли в политике региона. В 1601 г. отряд В. Тыркова разведаль земли этого племени. В одном из русских документов говорилось, что Томь, Чаты, Тулуманы и Кузнецы (локальные группы тюркского населения) были приведены в русское подданство. Известно, что у эуштинцев было четыре городка. У князя Тояна не было иного выбора как летом 1603 г. отправиться в Москву к царю Борису Годунову дабы засвидетельствовать свой вассалитет. В январе 1604 г. он прибыл в русскую столицу и подал челобитную. Тоян просил принять его в русское подданство и построить в его земле русский город, дабы потом другие тюркские племена были приняты в подданство. Весной 1604 г. в Сибирь были отправлены Г. Писемский и В. Тырков с целью основать город на реки Томи. Крепость была основана в сентябре 1604 г. и впоследствии стала называться Томском. В 1609 г. Тоян вместе с русскими парламентарями был отправлен к телеутам с целью установить отношения с телеутским князем Абакой и принять его в подданство. Телеуты дали шерть (письменную присягу на подданство, производное от тюркского шарт-наме) на то, чтобы быть в русском подданстве. В том же году русские и эуштинцы столкнулись с енисейскими кыргызами напад на их владения, однако, когда они возвращались из похода, их настигли кыргызы и нанесли потери. Кроме того, на эуштинцев напали ойраты, которые убили многих сторожей и отогнали скот. В 1611 г. эуштинцы воевали против кузнецких татар (шорцев). Там они узнали, что енисейские кыргызы стараются склонить шорцев к войне против русских. В 1614 г. кыргызы напали на Томск и его окрестности. Русские и эуштинцы вместе воевали против них. В 1616-1617 гг. эуштинцы несли караульную службу на границе. В 1621 г. эуштинцы напали на кыргызов,

а их князь Тоян ездил к телеутскому князю Абаку, стараясь узнать данные о ойратах. В 1622 г. эуштинцы вместе с чатами, телеутами, русскими воевали против кыргызов. В 1629 г. в устье Томи на эуштинцев напали ойраты. Эуштинцам удалось нагнать ойратов на реке Шегарке и отбить у них полон (пленных) и угнанный скот [5, 93-100; 6, 94-99; 7, 102-106; 4, 78-82; 8, 5-6; 3, 105-106].

После смерти Тояна престол в эуштинском владении перешел к Меглибею. Титулы князей носили также Арык Кызланов, Баражак Кызланов, Байрамач Арыков, Агун Баражаков, Батай Байласав сын Баражанов. Основатель сей династии был родственник чатского князя Кызлана Акбулатова. Арык Кызланов и Баражак Кызланов упоминаются и в списках чатских князей. Басандай со своими наследниками титула князя не носил. У эуштинских татар была династия есаулов, которую представляли Есаул Тобердей и Кучук Тобердеев [9, 130-133].

Еще одной группой татарского населения в Западной Сибири на востоке были чатские татары. Они были приведены в русское подданство в самом начале XVII в. Среди них известен ряд мурз (татарских аристократов, производное от персидского эмир-заде) помогавших оборонять русским Томский уезд от набегов ойратов и телеутов. Нам известны Кызлан мурза Акбулатов, Бурлак мурза Аккулин, Сарткула Ендегулин, Карга Кызланов, Тарлав. В 1616-1617 гг. на чатов напали телеуты Абака и ойраты Пегим-тайши. Летом 1617 г. они осадили Чатский городок. Это было обусловлено обострением русско-телеутских отношений, которые нормализовались только в 1621 г., когда телеутский князь Абак принес русским шерть. В 1622 г. телеуты вместе с чатами и русскими воевали против кыргызов. Тарлав в 1629 г. восстал против русской власти и со всеми своими людьми откочевал из Чатского городка вверх по Оби, поставив городок на реке Чингиске. Он пошел войной на томские волости и под сам Томск. Он сжег Чатский городок и убил много русских и татар. В 1631 г. П. Пронский отправил против него солидный по сибирским меркам отряд под командованием Я. Тухачевского и чатского мурзы Бурлака. Отряд Тарлава был разбит, а сам он убит. Потомки Тарлава же проявив лояльность смогли вернуться на русскую службу. Во второй половине XVII в. телеуты под руководством князей Коки и Табуна часто нападали на чатов отгоняя их скот. Династия Тарлава прослеживается с 30-х гг. XVII в. по 20-е гг. XVIII в. Второй династия чатских мурз происходила от Бурлака Аккулина и прослеживается с 30-х гг. XVII в. по начало XVIII в. Династия Кызлана Акбулатова фиксировалась только в середине XVII в. Родоначальником четвертой династии был Уразак Сагалаков. С самого начала он не носил титул мурзы, однако получил его породнившись с Бурлаком Аккулиным. Его династия фиксировалась с середины XVII в. по начало XVIII в. Родоначальником пятой династии был Сарткула Ендегулин. Его династия фиксировалась с середины XVII в. по начало XVIII в.

Тарлав был свояком князя телеутов Абака взял в жены его дочь. Уразак Сагалаков был свояком Коки Абакова выдал за него свою дочь [9, 130-133; 3, 119-130].

На запад от чатов и зуштинцев в Барабинской степи лесостепи жили барабинские татары. Русские документы зафиксировали одиннадцать волостей – Любайскую, Лугуйскую, Туражскую, Кулебинскую, Чойскую, Тернинскую, Узукову, Кирпикскую, Барабинскую, Каргалинскую, Тунускую (Ланга). Барабинские татары имели общую границу с телеутами в районе южного берега озера Чаны, по нижнему течению реки Каргат, по среднему и верхнему течению реки Чулым. В начале XVII в. барабинцы враждовали с телеутами, которые наводили в их владения с набегами. Шведский путешественник XVIII в. Л.Ланг сообщал, что между Тарой и Томском лежала большая пустыня (степь), которая называлась Бараба и ее населяла орда, которая называлась барабинскими татарами. В XVI в. барабинские татары воевали против казахов. В XVII в. от барабинцев казахов отрезали ойраты [10, 105-112; 11; 13, 112; 12, 120-126].

После смерти Кучума ойраты стали поддерживать Кучумовичей против русских. Сибирские татары вместе с русскими были вынуждены перейти к обороне. С ойратами кроме Кучумовичей вошли в союз и телеуты. Их князь Абак осуществил ряд нападений на пограничье. В 1628 г. против власти русских восстали барабинские татары. Причиной было сильное ясачное бремя (в данном случае говорится о тяжелом налоге драгоценным мехом животных). Их возглавили князья Когутей (волость Бараба), Кушлудук (волость Тереня) и Енбай (волость Кулеба). Восставшие уничтожили русский отряд из 19 человек и откочевали к владениям телеутов. В 1629 г. активизировались Кучумовичи Аблайкерим и Девлет-Кирей. Тогда Аблайкерим с телеутским отрядом появился в Барабинской лесостепи. Он просил к нему присоединится барабинских и тарских татар. Вскоре после этого он перекочевал к телеутам на реку Пялю. Далее он двинулся в земли чатских татар, где привлек на свою сторону князя Тарлава, однако другие чатские князья сохранили верность русским. К Аблайкериму присоединились и зуштинцы восставшие против русских. Разноплеменный отряд Аблайкерима подступил к Томску, однако русские и бывшие в городе юртовские татары отразили это вторжение. Несмотря на это в татарских землях было беспокойно. Барабинцы хотели вторгнуться в район Тары, но телеуты их не поддержали, поскольку от Тары были сравнительно недалеко иные русские города и поход мог привести только к большим потерям. Аблайкерим же начал собирать с барабинцев ясак (дань мехом) в пользу Кучумовичей и ойратов. Видя все это часть барабинцев откочевала под Тару. В апреле 1630 г. чаты Тарлава и телеуты Абака пришли под Тоянов городок. Они сожгли Бурлаков городок и повоевали Шагарскую волость. Против них был отправлен отряд Г. Черницина и чаты князя Бурлака. При переправе через Обь люди Тарлава

были разбиты. Чаты и телеуты отступили к озеру Саргуль, где их ждали союзные барабинские татары. В 1631 г. у Чингисова городка отряд Я. Тухачевского из 300 русских и 100 татар разбил отряд Тарлава. Однако вскоре подошли телеуты и татары и Я. Тухачевский укрылись в Чингисовом городке. Они отбили все приступы врага. Вскоре телеуты примирились с русскими. В то время сами ойраты были заняты войной против государства хотогойтов. После действий под Чингисовым городком авторитет Аблайкерима резко упал и вместе сотен воинов под его управлением оставались десятки [13; 8, 6; 14, 41-44; 3, 106-119; 12, 120, 126-127].

Заключение. Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Чаты и эуштинцы держали сторону сильнейшей силы в регионе. К этому их вынуждал небольшой размер территории и пограничное положение. Эуштинцы и чаты вместе с русскими принимали участие в войнах против енисейских кыргызов и телеутов. Во время событий 1628-1631 гг. эуштинцы и часть чатов вместе с барабинскими татарами сражалась на стороне Кучумовичей. Барабинские татары враждовали с телеутами в начале XVII в. и только тяжелое ясачное ярмо (налоговый гнет) вынудило их пойти на союз с телеутами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Трепавлов В.В.. Сибирский юрт после Ермака. Кучум и Кучумовичм в борьбе за реванш. М.: Восточная литература, 2012, 231 с.
2. Тепкеев В.Т.. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII века. Элиста: Джангар, 2012, 375 с.
3. Уманский А.П.. Телеуты и сибирские татары в XVII веке (Очерк внешнеполитических отношений) // Вопросы истории СССР и методики преподавания истории в средней и высшей школе. Барнаул: Барнаульский государственный педагогический университет, 1972, с. 103-143
4. Матвеев А.В., Татауров С.Ф.. К вопросу о восточных границах Сибирского ханства // Вестник Томского государственного университета. Томск: Изд-во Томского государственного университета, 2013, с. 78-82
5. Водясов Е.В., Зайцева О.В.. Хронография Тоянова городка: к истории эуштинских татар в XVII-XVIII вв. // Вестник Томского государственного университета. Серия История. № 2 (40). Томск: Томский государственный университет, 2016, с. 93-100
6. Водясов Е.В., Зайцева О.В.. Локализация зимней ставки князя Тояна // Известия Томского государственного университета. Серия История. № 3 (41). Томск: Томский государственный университет, 2016, с. 94-99
7. Волков В.Г. Территория расселения и основные группы эуштинцев в XVII-XVIII веках // Вестник Томского государственного педагогического университета. № 2 (155). Томск: Томский государственный педагогический университет, 2015, с. 102-106
8. Худяков Ю.С.. Оборона южных рубежей Западной Сибири русскими воинами в конце XVI – первой четверти XVII (часть I) // Гуманитарные науки в Сибири. № 1. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2011, с. 3-7
9. Волков В.Г.. Мурзы и Князцы Чатских и Томских Татар XVII – нач. XVIII веков. Опыт генеалогической реконструкции династий // Татарские мурзы и дворяне: история и современность: Сборник статей. Выпуск. 1. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2010.

10. Ланг Л. [Записки о Сибири. Фрагмент] // Зиннер Э.П. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII века. Иркутск: Восточносибирское книжное издательство, 1968.
11. Айтбаева Д.М., Уразалеев Р.Ф.. Отражение в исторических и фольклорных источниках межэтнических контактов барабинских, курдако-саргатских и аялинских (тарских) сибиров с казахами. <http://www.sybyrlar.narod.ru/istoria2.html>
12. Селезнева А.Г. Барабинские татары истоки этнос и культуры. Новосибирск: Наука, 1994, 175 с.
13. Васьков Д.А. Потомки Кучума в XVII в. и их роль в организации антирусских выступлений на Южном Урале и в Западной Сибири // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф. Часть I. Новосибирск: СибАК, 2011. <https://sibac.info/conf/social/i/52478>
14. Худяков Ю.С. Оборона южных рубежей Западной Сибири русскими воинами в конце XVI – первой четверти XVII (часть II) // Гуманитарные науки в Сибири. № 1. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2012, с. 41-45

ŞƏRQ TATARLARI XVII ƏSRDƏ RUSİYA DÖVLƏTİNİN XİDMƏTİNDƏ

Y.V.PİLİPÇUK

XÜLASƏ

Tədqiqatda XVII əsrin birinci yarısında Sibir tatarlarının şərq qruplarının qonşuları ilə münasibətləri araşdırılır. Şərqi Avropa tarixində hələ tam araşdırılmamış məsələlərdən biri də euştinlər, çatlar və baraba tatarlarının tarixidir. Ənənəvi olaraq tarixçilər daha çox Sibir xanlığının tarixi, xüsusən də Kuçum xan və onun nəslilə daha çox maraqlanmışlar. İndiyə qədər XVII əsr Sibir tatarlarının şərq qruplarının tarixi ara-sıra və parçalanmış halda araşdırılmışdır.

Sibir tatarlarının şərq qrupları bu dövrdə Rusiya dövlətinin xidmətində idi. Onlar teleutlar və oyratlara qarşı mübarizə aparırdılar. Çatlar və euştinians bölgədəki ən güclü qüvvənin tərəfini saxladılar. Saylarının az olması və sərhəddəki mövqeyləri onları buna məcbur edirdi. Euştinians və çatlar ruslarla birlikdə Yenisey qırğızlarına və teleutlara qarşı müharibələrdə iştirak etdilər. 1628-1631-ci illər hadisələri zamanı euştinians və çatların bir hissəsi Baraba tatarları ilə birlikdə Küçün xanın tərəfində döyüşdülər. Baraba tatarları XVII əsrin əvvəllərində Teleutlarla düşmənçilik içində idilər və yalnız ağır boyunduruq şərtləri onları teleutlarla ittifaq qurmağa məcbur etdi.

Açar sözlər: Sibir, çatlar, euştinlər, Baraba tatarları, teleutlar, ruslar

EASTERN TATARS ON SERVICE OF RUSSIAN STATE IN XVII CENTURY

V.Y.PYLYPCHUK

SUMMARY

This article is devoted to the relations of the eastern groups of Siberian Tatars in the first half of the XVII century. One of the still underdeveloped issues in the history of Eastern Europe is the history of the Eushtins, chats, and Barabianians. Traditionally, historians were much more interested in the history of the Siberian Khanate, in particular Khan Kuchum and his descendants. Until now, studies of the history of the eastern groups of Siberian Tatars in the 17th century. were sporadic and fragmented.

It should be noted that the eastern groups of Siberian Tatars were in the service of Russia. They had to confront the Teleuts and Oirats. Chats and Eushtinians kept the side of the strongest force in the region. To this they were forced by a small size and border position. The Eushtinians and the Chats, along with the Russians, took part in wars against the Yenisey Kyrgyzes and Teleuts. During the events of 1628-1631 Eushtinians and part of the Chats together with the Baraba Tatars fought on the side of Kuchumovich. The Baraba Tatars were at enmity with the Teleuts at the beginning of the 17th century and only a heavy *jasak* forced them to make an alliance with the Teleuts.

Keywords: Siberia, Chats, Eushtinians, Barabian tatars, Teleuts, Russians

UOT 94; 930.85

TÜRKDİLLİ MƏQTƏLLƏRDƏ MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR DÖVRÜNƏ BAXIŞ

E.A.ƏZİZOVA *

Dini-siyasi cəhətdən İslam tarixinin ən çox müzakirə obyektinə çevrilmiş mövzularından biri olan Kərbəla hadisəsi, ilk nümunələri ərəbdilli tarix mənbələri olan “Məqtəül-Hüseyn”lərdə erkən dövr İslam tarixçiliyinin metodları tətbiq olunaraq təsvir olunub. Tarixi dövr ərzində İslamı qəbul etmiş ərəb olmayan xalqların ədəbiyyatına Məhəmməd peyğəmbərə və ailəsinə qarşı sevgi və ehtiramın təzahürünün nəticəsi olaraq daxil olan “Məqtəl-i Hüseyin”lər, tarixi mətn xüsusiyyətindən daha çox tarixi-ədəbi növdə inkişaf etdirilib. Bu prosesdə məqtəllər bir tərəfdən üslub və məzmun etibarilə müxtəliflik qazanıb, digər tərəfdən sadəcə tarixi Kərbəla hadisəsinin deyil, müsəlmanların həmin dövrə qədərki siyasi-ictimai tarixinə dair bəzi mövzularının da əks olunduğu əsərlərə çevrilib. Əsrlər boyu digər müsəlman xalqlar kimi, türksoylu xalqların da dini-ədəbi mətnləri arasında oxunan məqtəllər türklərin ilk dövr İslam tarixi təsəvvürünün formalaşmasında mühüm rol oynayıb.

Bu məqalədə məzmun analizi metodundan istifadə etməklə türksoylu xalqların kollektiv hafizəsinin təşəkkülündə mühüm rol oynanmış “Məqtəl-i Hüseyin”lər kontekstində ənənəvi İslam tarixçiliyində “siyər” adlandırılan Məhəmməd peyğəmbər dövrünə baxış tədqiq olunub.

Açar sözlər: Məhəmməd peyğəmbər, Hüseyin ibn Əli, Kərbəla, Məqtəül-Hüseyn, türkdilli məqtəllər

Giriş. Hüseyin ibn Əlinin ikinci Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyənin Kufə valisi Übeydullah ibn Ziyadın əmri ilə göndərilən Kufə ordusu tərəfindən Kərbəladə şəhid edilməsinə həsr edilmiş “Məqtəl-i Hüseyin”lər Məhəmməd peyğəmbərə, onun ailəsinə qarşı ehtiramın təzahürü olaraq əsrlər boyu məzhəbindən asılı olmayaraq türksoylu xalqlar arasında geniş şəkildə oxunan tarixi-ədəbi əsər növlərindən sayılmışdır. Məzmun və üslub cəhətdən müxtəlif nümunələri olan türkdilli məqtəlləri, bəzi istisnalar xaric edilərsə, təsirində qaldığı mənbə əsər diqqətə alınaraq iki əsas qrupda dəyərləndirmək olar. Məqtəl sahəsinin tədqiqatçısı Kenan Özçelik türkdilli məqtəlləri Yusuf-i Məddahın (v. XIV əsr) “Məqtəl-i Hüseyin”i və Hüseyin Vaiz-i Kaşifinin (v. 1504) farsca yazdığı “Rövzətüş-şühəda”sının nümunəsində yazılanlara ayırır [6, 274]. Öz növbəsində Yusuf-i Məddahın məqtəlinin isə məzmununa görə ərəbcə ən

* Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun dosenti; elnuraazizova@ait.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-1205-1299

məşhur məqtəl olaraq tanınan Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya (v. 773) tərəfindən yazıldığı irəli sürülən “Məqtəlül-Hüseyn” nümunəsində yazıldığını demək olar. Belə olduqda, türkdilli məqtəllərin böyük bir qisminin iki əsas mənbə mətninin təsirində yazıldığını irəli sürmək olar: 1) Əbu Mixnəfə nisbət edilən ərəbcə “Məqtəlül-Hüseyn”; 2) Hüseyn Vaiz-i Kaşifi tərəfindən farsca yazılan “Rövzətüş-şühəda”.

Əbu Mixnəfə nisbət edilən Məqtəlül-Hüseyn nümunəsində yazılmış türkdilli məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbər dövrü. Yusuf-ı Məddah, Yahya ibn Bəxşi, Novruz ibn İsa, Hacı Nurəddin Əfəndi kimi müəlliflərin birinci qrup məqtəllərə daxil edə biləcəyimiz “Məqtəl-i Hüseyn”lərində Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatlar, əksər hallarda epizodik xarakter daşıyıb mövzu və xronoloji ardıcılığına görə tarixi mətn xüsusiyyətlərinə malik deyil. Məsələn, Yusuf-ı Məddahın məqtəlində “xətm-i ənbiya” və Allahın “həbibini” olaraq mədh edilən Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatlar arasında nəvələri Həsən ilə Hüseyni dizində oturdaraq nəvaziş göstərdiyi, özündən sonra hakimiyyətə Əbu Bəkr ibn Əbu Qühafəni təyin etdiyi, Məkkənin fəthi əsnasında Yezidin babasının (Əbu Süfyanın – Məndə “Saffan” kimi qeyd olunur) evini təhlükəsiz elan etdiyinə dair mövzular epizodik xarakter daşıyır [8, 119-120, 299-300, 311]. Bənzər şəkildə Yahya ibn Bəxşinin də məqtəlinin giriş hissəsində ilk öncə Məhəmməd peyğəmbər, ardından “səmadakı ulduzlara” bənzədilən və nümunə olaraq göstərilən səhabələr, həmçinin peyğəmbərin zövcələrindən Xədicə bint Xüveylid səxavəti ilə, Aişə bint Əbu Bəkr elmi ilə vurğulanaraq mədh olunur. Əsərin mövzusuna uyğun olaraq Məhəmməd peyğəmbərin nəvələri Həsən və Hüseynə sevgisindən, ailə üzvlərindən Əli ibn Əbu Talibin Xeybər qalalarının fəth edilməsi zamanı göstərdiyi qəhrəmanlıqdan bəhs olunur, Hüseyn ibn Əlinin anadan olması zamanı Əbu Bəkr, Ömər ibn Xəttab, Osman ibn Əffanın başda olmaqla səhabələrin təbrik üçün Məhəmməd peyğəmbəri ziyarət etməsi qeyd olunur. Məhəmməd peyğəmbərin həyat yoldaşı Ümmü Sələməyə nəvəsinin gələcəkdə qətl ediləcəyinin işarəsi olaraq bir qab torpaq verməsi ilə əlaqəli rəvayət də məqtəlin məzmununa uyğun olaraq verilən rəvayətlər arasında olub [12, 102-103, 106-110, 118] ənənəvi “siyə” mövzularına aid deyil.

Bu rəvayətlər ümumilikdə Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinin, xüsusilə də məqtəl əsərlərinin məzmununa görə Hüseyn ibn Əlinin fəzilətilə əlaqədardır. Bunların xaricində, Məhəmməd peyğəmbərin dövrü ilə əlaqəli “siyə” əsərlərindəki tarixi faktların xaricində qalan və əksər hallarda müəllifinin dini-siyasi səbəblərlə məqtəlin məzmununa daxil etdiyi hadisələrə də rastlanılır. Məsələn, Novruz ibn İsanın “Mənzume-yi Qisse-yi Kərbəla” adlı mənzum məqtəlində Müaviyə ibn Əbu Süfyanın nəslindən olan birinin nəvəsini qətl edəcəyinə dair Məhəmməd peyğəmbərə nisbət edilən rəvayətə yer verilir. Bu məqtəldə Əbu Süfyan ibn Hərb və oğlu Müaviyə ibn Əbu Süfyan müsbət obraz olaraq təqdim edilməklə birlikdə, Yezid ibn Müaviyənin mənfi xarakteri dəstəklənmiş bir hadisə vasitəsilə təsvir edilir [5, 88-111]. Hacı Nurəddin

Əfəndinin “Məqtəl-i Hüseyin”ində Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqəli məlumatlar isə dövrünün tarixi hadisələrindən deyil, son peyğəmbər olması səbəbilə özünün və ona sadıq və layiq yoldaş olduqlarına görə ilk dörd xəlifənin mədhinə dairdir [4, 30-33].

Kaşifinin Rövzətüş-şühədəsi nümunəsində yazılmış türkdilli məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbər dövrü. Birinci qrupa daxil edilən məqtəllərdən fərqli olaraq, Hüseyin Vaiz-i Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə”sının tərcüməsi kimi və yaxud onun təsirində yazılmış məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqəli xüsusi bir fəsil açılır. Bu məqtəllərdəki əlaqədar fəsil Məhəmməd peyğəmbər dövrünü əhatə edən və tarixi məlumatlardan ibarət “siyər” mövzusu olmaqdan daha çox, bəla və müsibətin Allahın sevdiyi bəndələrinin nəsibi olduğu ideyası ətrafında formalaşmışdır. Belə ki, Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə”sında olduğu kimi, onun tərcüməsi kimi və yaxud təsirində yazılmış məqtəllərdə də bəla və müsibətlərin Allahın seçilmiş bəndələrinin payına düşdüyü, bu taleyi paylaşanların şəhidlər bağının sakinləri olduğu düşüncəsi ön plandadır. Sözügedən məqtəllərdə bu ideya “bəlanın ən ağır ilk növbədə peyğəmbərlərə, sonra övliyalara, daha sonra isə dərəcələrinə görə onlara yaxın olanlara nəsib olur” [18, 106-107; 7, 145; 10, 31-32; 11, 26-27; 13, 29-30] ifadələrində öz əksini tapır. Buna görə də əlaqədar fəsil də peyğəmbərlərin qarşılaşdığı bəla və müsibətlərlə əlaqəli birinci fəslin Məhəmməd peyğəmbər nümunəsindəki davamından ibarətdir.

İkinci qrupa daxil olan məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatları bir neçə kateqoriyada qruplaşdırmaq olar. Bunlar peyğəmbərin 1) qəbiləsi və ailəsi; 2) İslamı təbliğ prosesi; 3) dövrünün mühüm siyasi-ictimai hadisələridir. Baxmayaraq ki, ikinci qrup məqtəllərdəki bu məlumatlar hər zaman xronoloji ardıcılıq, zaman, məkan və s. cəhətdən İslam tarixçiliyinin metodları tətbiq olunaraq yazılmayıb və bu məlumatların əsas məqsədi Məhəmməd peyğəmbərin həyatının da bəla və müsibətlərlə dolu olduğunun nümayiş etdirilməsidir, türksoylu xalqların yaşadığı coğrafiyada dövrü olaraq oxunan və dinlənən bu əsərlər geniş xalq kütlələrinin Məhəmməd peyğəmbərin dövrünün mühüm hadisələri ilə tanış olması baxımından böyük önəm daşıyır. Belə ki, bu məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin ailəsi ilə əlaqəli məlumatlar arasında onun doğulmazdan əvvəl atası Abdullahı itirdiyi, bir müddət süd anasına verildiyi, erkən yaşlarında anası Aminə ilə çıxdığı Mədinə səfərində anasını itirdiyi, qısa bir müddət babası Əbdülmüttəlibin, ardından əmisi Əbu Talibin himayəsində böyüdüüyü, uşaqlığında bir müddət çobanlıq etdiyi, gəncliyində ticarətlə məşğul olduğu, həmin əsnada qüreyşli zəngin tacir Xədicə bint Xüveylid ilə evləndiyinə dair mövzulardan [10, 122-125; 11, 81-83; 7, 214-216; 14, 90-112] bəhs edilir ki, bu məlumatlar klassik dövr “siyər” əsərlərində də Məhəmməd peyğəmbərin ailəsi ilə əlaqəli nəql edilən əsas mövzulardır [16, 19-85; 15, 132-252; 17, c. I, 92-99; 20, c. I, 108-156; 19, c. II, 156-306].

Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə”sını mənbə götürən Nişəti, Füzuli və Aşık Çələbi kimi Azərbaycan və Anadolu sahəsinə aid şair və ədiblərin məqtəllərindən fərqli olaraq, XVIII əsrdə Türkünstanda yazılmış Sabir Sayqalının

“Rövzətüş-şühədə”sında Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatlar daha geniş və əhatəlidir. Əsərin “Həzrət-i Rəsul-i Əkrəm səllallahu aleyhi vəsəlləmin əcdadlarının bəyanı” adlı fəsilə başlayan “siyər” qismi Məhəmməd peyğəmbərin vəfatınaqədərki hadisələrlə davam edir. Bu mənada Sayqalının məqtəli həm Kaşifinin, həm də onun təsirində yazan Nişati, Füzuli və Aşık Çələbinin məqtəllərindəki Məhəmməd peyğəmbər dövrü təsvirləri ilə müqayisə olunmaz qədər təfsilatlı xarakter daşıyır [14, 104-252]. Müraciət olunan mənbə əsər nöqtəyi-nəzərindən Kaşifinin təsirindəki məqtəllər arasında olmaqla birlikdə, Sayqalının məqtəlinə Kaşifinin fəsil (bab) adları olduğu kimi qorunmamış, müəllif üslub baxımından fərqli metod seçərək əsərini çoxsaylı yarımfəsillərdən ibarət iki ayrı kitaba ayırmışdır. Əsl məqsədi digər peyğəmbərlər kimi Məhəmməd peyğəmbərin də avtobioqrafiyasını vermək deyil, onların qarşılaşdığı bəla və müsibətlərdən bəhs etməkdə olan Kaşifi İslam peyğəmbərinə də iki fəsil ayırır. Müəllif bu fəsillərdən birincisində Məhəmməd peyğəmbərin həyatına dair qismən bioqrafik xarakterli, lakin əsasən onun Qüreyşdən çəkdiyi əziyyətlərdən bəhs edən məlumatlara yer verir. Bu fəsildə məqtəldəki şəhidlik kontekstinə də uyğun olaraq Həmzə ibn Əbdülmüttəlib, Cəfər ibn Əbu Talib kimi Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinə mənsub şəhidlərlə əlaqəli məlumat verilir. Sözügedən fəsillərin ikincisində isə Məhəmməd peyğəmbərin həyatının son dövrləri və vəfatı ilə əlaqəli rəvayətlərə yer verilir [18, 195-273]. Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqəli Sayqalının məqtəlinəki məlumatlar isə, əsərin təqribən dördüdə birini meydana gətirəcək qədər geniş və Məhəmməd peyğəmbərin həyatının bütün mərhələləri ilə əlaqəli məlumatları ehtiva edəcək qədər təfsilatlıdır [14, 90-229]. Bu da Sayqalının məqtəlini türkdilli məqtəllər arasında, İslam tarixinin 61/680-ci ilə qədər baş vermiş hadisələrindən ən geniş şəkildə bəhs edən məqtəl hesab olunmasına əsas verir.

Beləliklə, İbn İshaq (v. 151/768), İbn Hişam (v. (v. 218/833)), İbn Səd (v. 230/845) və Bəlazüri (v. 279/892) kimi II-II/VIII-IX əsr İslam tarixçilərinin klassik “siyər” ədəbiyyatına dair əsərlərindəki mövzuların bir çoxunun Sayqalının əsərində də yer aldığını görmək mümkündür. Məhəmməd peyğəmbərin soyu, anadan olması, süd anasına verilməsi, Xədicə bint Xüveylid ilə evliliyi, Əbu Bəkr ibn Əbu Qühafə və Ömər ibn Xəttabın müsəlman olması, Qüreyşin peyğəmbərə və müsəlmanlara qarşı düşmanlığı, Xədicənin vəfatı, ilk qəzvlər, Məhəmməd peyğəmbərin ailəsi ilə əlaqəli məlumatları bu kontekstdə qeyd etmək olar. Sayqalının Məhəmməd peyğəmbərin ailəsi və qəbiləsi ilə əlaqəli verdiyi məlumatlar bəzən bir məqtəl mətninin çərçivəsini aşacaq qədər çox təfsilatlıdır. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin soyunun İbrahim və İsmail peyğəmbərə qədər çıxarılması, Əbdülmənafın vəfat edərəkən geriye qalan on iki oğlu ilə əlaqəli təfsilatları buna nümunə vermək olar [14, 92]. “Həzrəti Rəsuli Əkrəm səllallahu aleyhi vəsəlləmin əcdadlarının bəyanı” adlı fəsilə başlayıb peyğəmbərin vəfatına qədərki məlumatlar [14, 90-218] Sayqalının “Rövzətüş-şühədə”sını türkdilli “Məqtəl-i Hüseyin”lər arasında “siyər”lə əlaqəli ən təfsilatlı məlumat ehtiva edən məqtəl mövqeyinə çıxarır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbər dövrünün dini həyatı, bütpərəst ərəblərin İslama dəvət olunması ilə əlaqəli məlumatlar da “Rövzətüş-şühəda” təsirindəki məqəllərdə mühüm yer tutur. Bu qəbildən Məhəmməd peyğəmbərin öz qəbiləsi Qüreyş başda olmaqla ərəb qəbilələrini İslama dəvət etməsi, məkkəlilərin dini müxalifəti, Məkkədə ilk müsəlmanlara bütpərəst həmvətənliləri tərəfindən verilən işkəncələr və dindən döndərmə təşəbbüslərindən, bir qrup müsəlmanın Efiopiyaya mühacirət etməsindən bəhs edilir. Dini təzyiqlərə paralel olaraq Qüreyşin Haşimoğullarına qarşı iqtisadi və sosial embarqo tətbiq etməsi, təbliğinin ilk günlərindən etibarən maddi-mənəvi cəhətdən Məhəmməd peyğəmbərə dəstək olan əmisi Əbu Talib və həyat yoldaşı Xədicə bint Xüveylidin vəfat etməsi, peyğəmbərin təzyiqa məruz qalan müsəlmanlar üçün sığınacaq axtarmaq məqsədilə çıxdığı Taif səfəri haqqında məlumatlar da Məkkə dövründə baş vermiş mühüm hadisələr arasında qeyd edilə bilər [10, 125-137; 11, 83-88; 7, 216-219; 14, 112-153].

Bu məqəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrətinin ardından başlayan Mədinə mərhələsi ilə əlaqəli məlumatlar da həmin dövrün ümumi siyasi-hərbi vəziyyəti haqqında təsəvvür yaradacaq qədər geniş və dolğundur. Əlaqədar qismdəki bəzi mühüm “qəzvə” (Məhəmməd peyğəmbərin başçılığında hərbi yürüş) və “səriyyə”lərlə (peyğəmbərin təyin etdiyi səhabələrdən birinin başçılığında hərbi yürüş) əlaqəli məlumatlar, sadəcə həmin fəslin adına uyğun olaraq Məhəmməd peyğəmbərin təbliğ prosesində düşən olduğu belə və müsibətləri ehtiva etmir, həmçinin dövrünün mühüm siyasi-hərbi hadisələrinin ümumi təsvirini verir. Xronoloji ardıcılıq diqqətə alınaraq nəql olunan bu hadisələrdən, xüsusilə Übeydə ibn Haris ibn Əbdülmüttəlib, Həmzə ibn Əbdülmüttəlib və Cəfər ibn Əbu Talibdən “Əhl-i Beyt-i nübüvvət”in (peyğəmbərin ailəsinin) ilk şəhidləri olmaları səbəbilə bəhs edilən Bədr, Uhud və Təbük kimi hərbi yürüşlərlə əlaqəli verilən məlumatlar daha genişdir. Belə ki, sözügedən məqəllərdə həmin döyüşlərdə tərəflərin piyada və süvari olmaqla ordu tərkibi, hərbi təchizatı, döyüşün təsviri və nəticələri haqqında təfəssilatlı məlumatlara rast gəlinir [10, 138-156; 11, 89-99; 7, 220-229; 14, 158-181].

Sözügedən məqəllərdə Mədinə dövrü ilə əlaqəli haqqında danışılan mühüm mövzulardan biri də Məhəmməd peyğəmbərin vida həccidir. Məqəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından bir neçə ay əvvəl həyata keçirdiyi bu ziyarətdə çoxsaylı müsəlmandan ibarət topluluq qarşısında müxtəlif xütbələrlə İslamın əsas prinsiplərini təkrar xatırladığından bəhs olunmaqla yanaşı, səfərdən qayıdarkən Məkkə ilə Mədinə arasında Cühfə yaxınlığında Qədrixüm adlandırılan yerdə səhabələrinə yenidən xitab etdiyi qeyd olunur. Həm mənbə mətnində, həm də “Rövzətüş-şühəda” təsirindəki türkdilli məqəllərdən Nişati, Füzuli və Aşık Çələbi tərəfindən nəql olunan bu hadisəyə görə, Məhəmməd peyğəmbər səhabəyə “mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır” demiş və “Allahım, Əli ilə dost olanın dostu, ona düşmən olanın düşməni ol!” şəklində dua etmişdir. Bu hadisədən sonra Fariq (Ömər ibn Xəttab) Əli ibn Əbu Talibə yaxınlaşaraq bütün müsəlmanların mövlası olması səbəbilə onu

təbrik etmişdir [18, 244; 10, 164; 11, 104; 7, 234].

Qədiri-xüm hadisəsi İslam tarixinin Məhəmməd peyğəmbərdən sonrakı dövründə “xilafət” və “imamət” kimi dini-siyasi cəhətdən bir-birindən konseptual şəkildə fərqlənən iki siyasi hakimiyyət anlayışının təşəkkülündə rolu olan mühüm hadisələrdən biri hesab edilmişdir. Belə ki, ondördəsrlik İslam tarixi boyunca müsəlmanların bir qismi tərəfindən tarixi kontekstindən asılı olmayaraq Əli ibn Əbu Talibin Məhəmməd peyğəmbərin siyasi varisi təyin olunmasının arqumenti sayılan bu hadisə, digər müsəlmanlar tərəfindən hadisənin baş verdiyi tarixi kontekstə bağlı olaraq dəyərləndirilmiş, beləliklə, bir qrup səhabənin Əli ibn Əbu Talibə qarşı sosial-iqtisadi mənşəli iradlarına cavab olaraq və ictimai gərginliyin qarşısının alınması üçün tədbir görmək məqsədilə Məhəmməd peyğəmbərin tərəfindən atılmış bir addım kimi qiymətləndirilmişdir [1, 127-162; 3, 279-280; 2, 461-470].

Məqtəllərdə vida həccindən döndükdən sonra Məhəmməd peyğəmbərin həyatının son dövrləri ilə əlaqəli hadisələr qısa təsvir edilir və vəfatına dair rəvayətlərə yer verilir. Bu məlumatlara əsasən, Məhəmməd peyğəmbər vəfatından bir müddət əvvəl Bəqi məzarlığını və Uhud şəhidliyini ziyarət etmiş, xəstəliyinə görə ziyarətinə gedən səhabələrlə vidalaşmış, vəfatının yaxınlaşdığını anlayan qızı Fatimə başda olmaqla yaxınlarına təsəlli vermiş, xəstəliyi ağırlaşdığı müddətdə ailəsinin digər üzvlərinin də məsləhəti ilə həyat yoldaşı Aişə bint Əbu Bəkrin hücrəsinə köçürülmüş və vəfat etdiyi zaman həmin yerdə dəfn olunmuşdur [10, 166-189; 11, 106-118; 7, 236-244; 14, 215].

Ümumi məzmun etibarilə aralarındakı bu mühüm paralelliklərlə birlikdə, “Rövzətüş-şühədə” təsirindəki türkdilli məqtəllərdə müəllifin/tərcüməçinin Məhəmməd peyğəmbər dövrünün dini-siyasi hadisələrinə yanaşmasını əks etdirən bəzi fərqliliklərə də rast gəlinir. Məqtəlin müəllifi, bəzən “siyər” əsərlərində qarşılaşılan, lakin Kaşifinin əsərində qeyd etmədiyi təfsilatları məqtələ daxil edir, bəzən isə zaman, məkan və tarixi şəxsiyyətlər baxımından “siyər” çərçivəsinin kənarına çıxaraq məqtələ tarixi dastan xüsusiyyətləri qazandırır. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan bir seyid, eyni zamanda Osmanlı dövlətində qazi vəzifəsində işləmiş ədib və şair Aşık Çələbinin (v. 979/1572), Məhəmməd peyğəmbərin Məkkə dövründə Qüreyşdən gördüyü təhqiramiz davranışlara qarşı Əbu Bəkrin onu qorumağa çalışarkən başından yaralandığına dair Ürvə ibn Zübeyrdən Abdullah ibn Ömər yoluyla nəql etdiyi rəvayəti [7, 217], Cami-i Ruminin (Misri) (v. X/XVI əsr) Ömər ibn Xəttabın müsəlman olmasına dair geniş şəkildə nəql etdiyi rəvayəti [13, 125-126] “siyər” əsərlərindən Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə”sının tərcüməsinə daxil edilmiş rəvayətlər qismində dəyərləndirmək olar.

Digər tərəfdən, Nişati, Füzuli və Aşık Çələbinin “Rövzətüş-şühədə” tərcümələri qədər yaxın olmamaqla birlikdə, Kaşifinin təsirindəki bir digər türkdilli məqtəl olan Sayqalının “Rövzətüş-şühədə”sında “Şam padşahının qızının Abdullah ibn Əbdülmüttəlibə aşiq olması, Allah rəsulunun anası olmaq arzusu ilə Məkkəyə gəlməsi” adlı yarım-fəsildəki hadisələri isə Məhəmməd peyğəmbərin

həyatı ilə əlaqəli məlumatlar baxımından məqtəlin tarixi kontekstdən çıxarılaraq dastanlaşdırılmasına nümunə göstərmək olar. Bu təsvirə görə Abdullah ibn Əbdülmüttəlib Şama səfər etmiş, Şam şahzadəsi ondakı “nur-i pak” və yaxud “Məhəmmədi nur”u görərək aşıq olmuş, gözlənilən peyğəmbərin anası olmaq arzusu ilə Abdullaha evlənməyi təklif etmiş, müsbət cavab almadığı üçün Məkkəyə gəlmiş, lakin hadisələrin gedişatı nəticəsində Əbu Süfyanla ailə qurmuş və Müaviyəni dünyaya gətirmişdir [14, 92-93]. Beləliklə, Sayqali bir tərəfdən “nur-i Məhəmməd”in ardınca gələn müsbət bir obraz olaraq Şam şahzadəsini Müaviyə ibn Əbu Süfyanı dünyaya gətirən qadın kimi göstərməklə tarixi əsli olmayan məlumatı dastan üslubu ilə hadisəyə daxil edir, digər tərəfdən Həməzə ibn Əbdülmüttəlibin Uhudda qətlə yetirilməsinin sifarişçilərindən olan Əbu Süfyanın həyat yoldaşı və Müaviyənin anası olan Hind bint Ütbəni məqtəldəki mənfi obraz rolundan çıxarır. Belə ki, həm “siyə” mənbələrində, həm də eyni hadisəni Kaşifidən nəql edən Nişati, Füzuli və Aşıq Çələbinin məqtəlində Əbu Süfyanın anası olan Hind mənfi xarakter olaraq təqdim olunur [18, 221-222; 10, 143-145; 11, 92-93; 7, 223-224]. Lakin Sayqali bu məqtəl müəlliflərindən fərqli olaraq Həməzə ibn Əbdülmüttəlibin şəhadəti ilə əlaqəli Hinddən və yaxud Əbu Süfyanın hansısa bir həyat yoldaşından bəhs etmir, hadisənin səbəbkarının ümumilikdə Bədr döyüşündə yaxınlarını itirmiş Qüreyş bütərəstləri, xüsusilə Vəhşi ibn Hərb adlı köləsinə Həməzənin qətlini sifariş verən Mütim (Cübeyr ibn Mütim) olduğunu qeyd edir [14, 166-170]. Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə”sının təsirindəki məqtəllər kontekstində verilən yuxarıdakı nümunələr, müəllifin erkən dövr İslam tarixi hadisələrinə baxışının məqtəl mətninə təsirini göstərir. Həmçinin bu nümunələr tərcümə baxımından orijinal mətnin mümkün qədər qorunmasının nəzərdə tutulduğu məqtəllərdə də həcmcə kiçik, lakin müəllifin və məqtəlin oxunduğu topluluqların erkən dövr İslam tarixinə baxışla əlaqəli böyük əhəmiyyəti olan fərqli yanaşmasını əks etdirir.

Nəticə və elmi yenilik. Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyin ibn Əlinin, hakimiyyətini legitim hesab etmədiyi üçün biət etmədiyi ikinci Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyənin Kufə valisi Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi ordu tərəfindən Kərbəladə şəhid edilməsi üzərinə yazılmış “Məqtəül-Hüseyn”lər, tədricən digər müsəlman xalqlar kimi türksoylu xalqlar arasında əsrlər boyu oxunan dini-ədəbi əsərlərdən olmuşdur. Bu əsərlərdə Kərbəla hadisəsi əsas mövzusu olmaqla yanaşı, ümumilikdə peyğəmbərlər haqqında müəyyən məlumatlar, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbər, rəşidi xəlifələr, Əməvilərin quruluş dövrü ilə əlaqəli siyasi, ictimai və dini məzmunlu hadisələrə də yer verilmişdir. Bu səbəblə türkdilli məqtəllər həm də İslam peyğəmbərinin həyatı, dövrünün siyasi, ictimai və dini vəziyyəti ilə əlaqəli təsəvvürün formalaşmasına töhfə vermişdir.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər türkdilli məqtəllər arasında, xüsusilə Hüseyin Vaiz-i Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə” adlı farsca məqtəlin tərcüməsi kimi və yaxud təsirində yazılmış Məhəmməd bin Hüseyin Katib Nişatinin “Şühədə-

namə”, Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-sühəda”, Aşık Çələbinin “Tərcümeyi Rövizətüş-şühəda”, Sayqalının “Rövizətüş-şühəda” adlı əsərlərində özünü bürüzə verir. Həmin məqtəllərdə İslam tarixinin mühüm zaman kəsiklərindən biri olan Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatlar əsasən onun qəbiləsi və ailəsi, İslamı təbliğ etmə prosesində qarşılaşdığı çətinliklər, dövrünün siyasi və ictimai vəziyyəti ilə əlaqəlidir.

Bu məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli məlumatların verilməsinin əsas məqsədi digər peyğəmbərlər kimi onun da həyatının bəla və müsibətlərlə dolu olduğunun nümayiş etdirilməsidir. Buna görə də məlumatların verilməsi hər zaman tarix metodologiyası tətbiq edərək yazmamışlar. Bununla birlikdə, Orta Asiyadan Şimali Afrikaya qədər türksoylu xalqların yaşadığı geniş coğrafiyada dövrü olaraq oxunan və dinlənən bu əsərlər geniş xalq kütlələrinin ümumilikdə erkən dövr İslam tarixinə, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbər dövrünə baxışının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan məqtəllər Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli daha təfəsilatlı olmaqla birlikdə, Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu qəbilə və ailəsi daxil olmaqla şəxsi həyatı, İslamı təbliğ etməsi zəminində dövrün dini həyatı, Qüreyş başda olmaq üzrə bütpərəst ərəblərə qarşı qəzəvə və səriyyələri zəminində qəbilələrarası siyasi-hərbi vəziyyət və s. kimi ənənəvi “siyər” mövzularına dair dolğun məlumat ehtiva edir.

Ümumi məzmun etibarilə “Rövizətüş-şühəda” təsirindəki türkdilli məqtəllərdə mühüm paralelliklər mövcud olmaqla birlikdə, müəllifin/tərcüməçinin Məhəmməd peyğəmbər dövrünün dini-siyasi hadisələrinə yanaşmasını əks etdirən bəzi fərqliliklərə də rast gəlinir. Məqtəlin müəllifi, bəzən “siyər” əsərlərində qarşılaşılan, lakin Kaşifinin əsərində qeyd etmədiyi təfəsilatları məqtələ daxil edir, bəzən isə zaman, məkan və tarixi şəxsiyyətlər baxımından “siyər” çərçivəsinin kənarına çıxaraq məqtələ tarixi dastan xüsusiyyətləri qazandırır. Türkdilli məqtəllər arasındakı yeri dəyərləndirildiyi zaman XVIII əsr özbək şairi Sabir Sayqali Hisarının “Rövizətüş-şühəda”sının Kaşifinin eyniadlı əsərinin təsirində yazıldığını demək mümkün olsa da, Nişati, Füzuli və Aşık Çələbinin məqtəli qədər Kaşifinin məqtəlinə yaxın olduğunu irəli sürmək doğru deyil. İslam tarixinin Raşidi xəlifələr və Əməvilərin quruluş dövrü kimi, Məhəmməd peyğəmbər dövrü də Sayqalının “Rövizətüş-şühəda”sında digər Türkdilli məqtəllərlə müqayisədə daha geniş təsvir olunur. Məhəmməd peyğəmbər dövrü ilə əlaqəli bu məlumatlar əsasən ənənəvi “siyər” çərçivəsinə uyğun olmaqla yanaşı, tarixi reallığa uyğun olmayan və dastanvari xəbərlər də ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allame Şeyh Abdülhüseyn Emini. Dinin Kemali ve Gadir-i Hum Olayı. Misbah, 2017, c. 6/13, s. 127-162.
2. Cemal Sofuoğlu. “Gadir-i Hum Meselesi” // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXVI. 1984, s. 461-470.
3. Ethem Ruhi Fıçlalı. “Gadir-i Hum” // TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. XIII, s. 279-280.

4. Hacı Nüreddîn Efendi. Maktel-i Hüseyin (Haz.: Mehmet Karaarslan). İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2012328 s.
 5. Hüseyin Yıldızhan. Nevruz bin İsa Adanavî Menzûme-i Kıssa-i Kerbelâ İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük-Tıpkıbasım, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2014, 466 s.
 6. Kenan Özçelik. “Lâmîî Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'ü”. Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi Sempozyumu 2011: Bursa. ed. Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011, s. 273-279.
 7. Kenan Özçelik. Ravzatü'ş-şühedâ tercümesi: İnceleme – metin, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016, 512 s.
 8. Kenan Özçelik. Yûsuf-î Meddâh ve Maktel-i Hüseyin: İnceleme – Metin – Sözlük. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, 403 s.
 9. Mahmut Öztürk. Câmî-i Rûmî'nin Saâdet-nâme Adlı Eseri (Metin-Sözlük) [50b-100a]. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014, 181 s.
 10. Məhəmməd bin Hüseyin Katib Nişati. Şühədanamə. red. Möhsün Nağısoylu. Bakı: Elm, 2019, 1017 s.
 11. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə, VI cild, red. Teymur Kərimli, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
 12. Mehmet Akif Gülsüm. Yahyâ bin Bahşî'nin Maktel-i Hüseyin Adlı Mesnevisi (İnceleme-Metin). Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2019, 198 s.
 13. Orhan Aydoğdu. Câmî-i Rûmî'nin Sa'âdet-nâme Adlı Eseri (Metin-Sözlük) [1b-50a]. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
 14. Sabir Sayqalı Hisari. Rövzətüş-şühədə, haz. Sayfuddin Sayfullah, Davud Hunziker, Taşkent: Maveraünnehr, 2004, 607 s.
15. أبو محمد جمال الدين عبد الملك بن هشام، السيرة النبوية، تحقيق مصطفى السقا، بيروت، 2003
 16. أبو عبد الله محمد بن إسحاق، كتاب المبتدأ والمبعث والمغازي، تحقيق محمد حميد الله، كونا، 1981
 17. أحمد بن يحيى بن جابر بن داود البلاذري، أنساب الأشراف، تحقيق محمد حميد الله، مصر، دار المعارف، 1959
 18. حسين واعظ كاشفي، روضة الشهداء، تحقيق حسن ذو الفقاري، علي تسنيمي، تهران، 1390
 19. محمد بن جرير الطبري، تاريخ الأمم والملوك، تحقيق محمد ابو الفضل إبراهيم، بيروت، دار سويدان. 1967
 20. محمد بن سعد بن منيع البصري الزهري، كتاب الطبقات الكبرى، تحقيق إحسان عباس، بيروت، 1968

ВЗГЛЯД НА ПЕРИОД ПРОРОКА МУХАММАДА В ТУРКОЯЗЫЧНЫХ МАКТАЛАХ

Э.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

Будучи одной из наиболее обсуждаемых тем в религиозной и политической истории ислама, событие Кербела впервые было описано в Мактал аль-Хусейн на арабском языке, с использованием методов ранней исламской историографии. В течение исторического периода Мактал аль-Хусейн включенные в литературу неарабских народов принявших ислам, как проявление любви и уважения к пророку Мухаммеду и его семье, развивались как историко-литературный жанр, а не как исторический текст. В этом процессе макталы приобрели разнообразие с точки зрения содержания и стиля, с другой стороны, они превратились в произведения, отражающие не только историческое событие Кербелы, но и некоторые политические и социальные вопросы исламской истории. Макталы, веками зачитываемые среди религиозно-литературных произведений как тюркских народов, так как и других мусульманских народов, сыграли важную роль в формировании у тюркских

народов представления о первом периоде исламской истории.

Применяя метод контент-анализа, в данной статье исследуется период пророка Мухаммеда, известный в традиционной исламской историографии как «Сияр» в контексте Мактал аль-Хусейн, сыгравшего важную роль в формировании коллективной памяти тюркских народов.

Ключевые слова: пророк Мухаммад, Хусейн ибн Али, Кербела, Мактал аль-Хусейн, тюркоязычные макталы

THE HISTORICAL PERIOD OF THE PROPHET MUHAMMAD THROUGH THE TURKISH MAQTALS

E.A.AZIZOVA

SUMMARY

Being one of the most discussed topics in the religious and political history of Islam, Karbala Event was first addressed in Maqtal al-Husayns, the Arabic sources written on the methods of early Islamic historiography. As a result of Muslims' compassion and respect for the Prophet Muhammad and his family, Maqtal al-Husayns were internalized by non-Arab Muslims and eventually have been developed as a historical-literary form rather than historical text. During the process, on the one hand, maqtals have gained different styles and content, on the other hand, they have turned into works reflecting not only the historical Karbala Event but also some political and social issues of earlier periods of Islamic history. Being recited among the Turkic peoples for centuries, as well as among other Muslim nations, maqtals played an important role in the formation of their approach toward the early history of Islam.

Applying the content analysis method, this paper examines the Prophet Muhammad's period, known in traditional Islamic historiography as "Siyar" within the context of Turkish Maqtal al-Husayns, the historical-literary texts playing important role in the formation of the collective memory of the Turkic peoples.

Keywords: Prophet Muhammad, Husayn ibn Ali, Karbala, Maqtal al-Husayn, Turkish maqtals

UOT 94

ÇİNİN ARTAN ENERJİ EHTİYAQLARI FONUNDA
XƏZƏR HÖVZƏSİNİN (MƏRKƏZİ ASIYA RESPUBLİKALARI
TİMSALINDA) KARBOHİDROGEN EHTİYATLARININ
NƏQLİ İLƏ BAĞLI MARAQLARI

N.Ə.KƏRİMOV*

İqtisadi baxımdan sürətlə inkişaf edən Çinin enerjiyə təlabatı hər il artmaqda davam edir. Çin duru yanacağı geniş şəkildə Malakka boğazından keçməklə qəbul edir. Sözügedən su hövzəsində ABŞ-ın nəzarəti güclüdür. Belə vəziyyət Çini Xəzər regionun neft-qaz resurslarına daha çox yönəlməyə sövq edir.

Aparılan tədqiqatdan bu qənaətə gəlinir ki, Çin enerji ehtiyaclarını strateji təhlükəsizlik məsələsi kimi qəbul edir. Artan neft və təbii qaz ehtiyaclarının ödənilməsində Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarına getdikcə daha çox önəm verilməkdədir. Bu enerjinin daha təhlükəsiz əldə edilməsi ilə yanaşı, həm də geopolitik baxımdan rəsmi Pekin üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi məqalədən enerji məsələləri və sözügedən regionla bağlı tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın aparılmasında ingilis, rus, türk, Azərbaycan dillərində ən yeni ədəbiyyat və dövrü mətbuat materiallarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Çin, enerji təhlükəsizliyi, Xəzər hövzəsi, boru kəməri, neft-qaz resursları, iqtisadi əlaqələr

Giriş. Çinin Xəzər hövzəsinə yönəlik siyasəti Mərkəzi Asiya əhalisi ilə eyni etnik qrupdan olan və müstəqillikləri uğrunda mübarizə aparan Sincan bölgəsində sabitliyi qorumaq və sürətli iqtisadi inkişafını saxlayacaq enerjini güvənli şəkildə sözügedən regiondan idxal etməklə, kritik sərhəd bölgəsində siyasi nüfuzunu artırmaq istəyinə köklənmişdir. Sürətlə yüksələn ixrac yönümlü Çin iqtisadiyyatı üçün region böyük alıcı kütləsi olan real bazar kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çinin sürətlə böyüyən iqtisadiyyatı onun enerji daşıyıcılarına olan təlabatını da yüksəltməkdədir ki, bu da sözügedən dövlətin Xəzər hövzəsinə marağını artırmaqdadır. 1978-ci ildən 2004-cü ilədək Çinin enerji istehlakı 245% artmışdır. Enerji istehsalı isə 194% artıb ki, bu da dünyanın supergücü olmağa iddialı olan Çinin enerji ehtiyaclarını qarşılaya bilmir [1, 57]. Hazırda Çinin günlük neft idxalı 8 milyon barel təşkil edirsə, 2035-ci ildə bunun 18 milyon barel olacağı proqnoz edilir. Hətta bu dövlətin 2030-cu

* Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti; namiq-kerimov-80@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9608-520X

ildə neft istehlakının həcminə görə ABŞ-ı geridə qoyacağı da mütəxəssislər tərəfindən söylənməkdədir.

Çin enerji ehtiyaclarını strateji təhlükəsizlik məsələsi kimi qəbul edir. 2002-ci ildə Çin artan enerji tələbatını ödəmək üçün "Xaricə çıxış" (Zou Chu Qu-Going Out) strategiyasını təqdim etdi. Bu strategiya ilə ölkə xaricindən güvənli neft idxalının təmin edilməsi, tədqiqat və istehsal müqavilələri hazırlamaq, Sibir və Orta Asiyadan Çinə yeni boru kəmərləri çəkmək məqsədi güdülür. Bu ana hədəfə çatma bilmək üçün Çinin, Qərbdə açılan tək təbii qapısı Şərqi Türkistandakı hakimiyyətini möhkəmləndirmək, Xəzər hövzəsi ölkələri və şimaldan gələn biləcək təhdidlərə qarşı Rusiya Federasiyası (RF) və Türkiyə yolu ilə Avropa ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməkdir. Baxmayaraq ki, rəsmi Pekin TRASECA, "Bir kəmə, bir yol" layihələri çərçivəsində digər dövlətlərlə də sıx iqtisadi əlaqələr qurmağa çalışsa da, Xəzər regionunda Çin siyasəti əsasən İran, Qazaxıstan və Türkmənistanə yönəlmiş görünür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Bir Kəmə, bir yol" layihəsi Çin dövlət başçısı Si Tsinpinin 2013-cü ilin sentyabrında Qazaxıstana səfəri gedişində geniş ictimaiyyətə açıqlanmışdır [23, 19]. Proqram çərçivəsində Çinin Avrasiyanın 60-dan çox ölkəsinə yüz milyardlarla dollar həcmində sərmayə qoymaqla rəsmi Pekinin Avrasiyanın iqtisadi sferasına nəzarət etmək imkanı yaratdığı hədəflənmişdir. Altı dəhliz və bir Dəniz İpək Yolundan ibarət olan "Bir kəmə, bir yol" layihəsinin ən mühüm seqmentlərindən birini Çin-Orta Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi təşkil etməkdədir. Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra böyük güclər arasında geo-siyasi, geo-iqtisadi və hətta sivilizasiyaların rəqabət meydanına çevrilən Orta Asiya, Uzaq Şərqlə Avropa arasında yeni dünya düzəmində böyük ölçüdə dəniz ticarət yollarına alternativ olaraq görülməkdədir. Xatırladaq ki, 1949-cu ildə yarandığı gündən Çin Xalq Respublikasının beynəlxalq arenaya irəli sürdüyü ilk təşəbbüs olan "Bir kəmə, bir yol" layihəsi həm də ilk növbədə Mərkəzi Asiya respublikaları ilə ticari-iqtisadi münasibətlərin ən yüksək səviyyəyə qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün isə lazım olan əsas infrastruktur bazasının yaradılmasına rəsmi Pekin böyük investisiyalar yatırmaqla regionda əsas söz sahibinə çevrilmək niyyətindədir [23, 20-21]. Mərkəzi Asiyada Rusiya-ABŞ-Çin rəqabəti bu dövlətlərin irəli sürdükleri sistemlər arasındakı rəqabəti qaçılmaz etməkdədir. Rusiya Avrasiya İqtisad Birliyi [15].ABŞ "Yeni İpək Yolu" [13, 4-9]. Çin isə "Bir kəmə, bir yol" layihəsini təklif etməklə əslində regionda əsas gücə çevrilmək niyyətindədirlər və bu layihələr də həmin niyyəti həyata keçirməyə yardım etməli idi. XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq Çin Xəzər hövzəsində aktiv enerji alıcısına çevrilməklə, xüsusən də Qazaxıstan və Türkmənistanə ciddi yatırımlar etməkdədir. İqtisadi sferada Mərkəzi Asiyada Rusiyanı üstələyən Çin siyasi sahədə isə hələ də Rusiyaya uduzmaqdadır. Bu baxımdan rəsmi Pekin son illərdə regionda daha qalıcı hala gəlmək üçün "yumşaq güc" siyasətini izləməkdədir [3].

CXR-in Xəzər regionunun neft-qaz resurslarına marağının artmasını şərtləndirən səbəblər. Çinin Xəzər hövzəsinə marağının artmasını müm-

kün edən səbəblər arasında ABŞ-ın Çinin şərqində-Sakit okeanda daha aktiv siyasət aparmasıdır. Hələ 2011-ci ildə ABŞ dövlət katibi Hillari Klintonun Vaşinqtonun xarici siyasətinin Yaxın Şərqdən Sakit okeana keçəcəyini bildirməsi Pekində Vaşinqton tərəfindən mühasirə həlqəsi yaratmağa başlanması kimi başa düşüldü [8]. Hillari Klintonun bu təşəbbüsünə cavab olaraq Pekin universitetinin professoru Vang Jisi 2012-ci ildə qələmə aldığı “Qərbə yürüş” adlı məqaləsində Çinin dəniz yollarının ABŞ tərəfindən təhdit edilməsinə qarşılıq qərb istiqamətində quru çıxışımız gücləndirilməlidir tezisini irəli sürdü [23, 29]. Donald Tramp administrasiyasının Hindistanla daha da yaxınlaşmaq istəyi Çinin Hind-Sakit okean çevrələməsi əndişəsini artırmaqdadır [12]. Şərqdə Cənubi Koreya, Yaponiya və Tayvanın ABŞ ilə yaxın müttəfiqlik içərisində olması Pekinin bu çərçivədə qayğılarını artırmaqdadır. Çinin idxal etdiyi neft və LNC (sıxılaşıdırılaraq maye halına salınmış) şəklində maye qazın çox böyük hissəsi ABŞ-ın nəzarəti altında olan Malakka boğazı vasitəsi ilə daxil olduğundan Pekinin qərbə-Orta Asiya istiqamətində geniş açılımı aydın olur.

Maraqlıdır ki, Çin üzrə ekspertlərin bir qismi belə hesab edirlər ki, bu dövlətin tarixinə və mədəniyyətinə nəzər saldıqda onun heç vaxt super güc olmaq iddiası olmadığını görürük. Baxmayaraq ki, okean sahilində yerləşir, Qərbi Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq, bu uzaq şərq dövləti dənizlərdə böyük məsafələr qət edə bilməmişdir. Bunun məntiqi davamı olaraq günümüzdə də Çin hərbi donanması yeni texnoloji avadanlıqların tətbiqi baxımdan ABŞ, Rusiya və İngiltərədən geri qalır. Bu qəbildən olan mütəxəssislər tək bir halda Çinin super güc olmaq iddiası istəyini mümkün hesab edirlər. Məhz enerjiyə olan kəskin ehtiyac Çini super dövlət olmaq iddiasına gətirə bilər. Bu baxımdan qonşu Xəzər hövzəsi regionu Çin üçün olduqca cəlbedici görünür. ABŞ-ın regiondan sıxışdırılması üçün rəsmi Pekin Moskva ilə eyni cəbhədə yer alır [2, 39].

Günümüzdə dünya ticarətinin mühüm hissəsini təşkil edən neft və təbii qazın nəqli əsasən dəniz yolu ilə həyata keçirildiyindən təhlükəsizlik problemləri ön plana çıxmışdır. Bu da enerji təhlükəsizliyi probleminin bir hissəsinin hərbi dəniz qüvvələrinin üzərinə düşdüyünü göstərir. Bu anlamda “eneji təhlükəsizliyinin hərbişməsi” daha çox dəniz hərbi qüvvələri ilə bağlanmış olur [20, 138]. Enerji təhlükəsizliyinin hərbişməsi yeni dönmə dəniz strategiyalarının yaranmasına əsas vermiş olur. Çinin enerji güvənliyinin təmin olunmasında Tayvandan Hörmüz boğazı və şərqə Afrikaya qədər uzanan xətt “İnci (Mirvari) düzüümü” (boyunbağı) olaraq adlanmaqdadır. Bu xəttin üzərində olan Malakka boğazı, Myanma, Çittaqonq, Hambantota, Maldivlər, Pakistandakı Gvadar limanı, Hörmüz boğazı və Ədən körfəzi mühüm məntəqələr hesab olunur [6].

Şək. 1.Çinin dəniz yolu ilə neft idxalı

Çinin “İnci (Miravri) düzümü” strategiyası. Çin planetar güc olma yolunda başlıca maneyə olaraq ABŞ-ı görməkdədir. Rəsmi Pekinin yeni neft-qaz mənbələrinə yetişməkdə ABŞ-ın təkisi ilə qarşılaşır. Digər tərəfdən, Çinin idxal etdiyi neft daha çox Malakka boğazından keçərək bu ölkəyə daxil olur. Bu su keçidi isə ABŞ-ın nəzarətində olduğundan bir xeyli problemlərlə qarşılaşmış olur. İzahat üçün qısa olaraq qeyd edək ki, Malakka boğazı Malayziya yarımadası ilə Sumatra adası arasında 805 kilometr məsafədə uzanır. Sözügedən boğaz Hind və Sakit okeanlar arasında əsas dəniz keçidi olmaqla yanaşı, dünyanın ən çox əhalisi olan dövlətləri olan Çin, Hindistan və İndoneziyanı su yolu ilə bir-birinə bağlamaqdadır. Dünya ticarətində aparıcı aktarlardan sayılan Yaponiya, Cənubi Koreya və Tailand da beynəlxalq ticarətdə bu dəniz yolundan çox geniş istifadə etməkdədir. Hər il təxminən 50.000 gəmi Malakka boğazından keçərək hərəkət edir ki, bu da çox sıxlığa səbəb olmuşdur [20, 139-141]. Hər il dəniz yolu ilə daşınan neftin təxminən ¼-i bu boğazdan keçir. Çin nefti daha çox Yaxın Orta Şərqdən idxal edir ki, bu yüklər də tankərlər vasitəsilə Malakka boğazından keçməklə daşınır. Boğazın eni Sinqapur yaxınlığında Fillips kanalında 2,8 kilometrə qədər daralır ki, bu qəza risklərini xeyli artırmış olur. Son illərdə boğazda piratçılıq da xeyli artmışdır və bu daşımaçılıq ilə məşğul olan şirkətlərə ciddi “başağrısına” çevrilmişdir [9, 10-15]. Ətraf ərazilərdə, xüsusilə də Sumatra adasında təsərrüfatla məşğul olan insanların səhlənkərligi üzündən yanğınların sayı artmışdır ki, bu da boğazın üstünün qatı tüstü dumanı örtülməsinə gətirib çıxarır və nəticədə isə görmə məsafəsi azaldığında gəmi qəzalarının sayı artır. Bütün bunlar isə Çini ona daha yaxın olan Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsi enerji resurslarına çıxış əldə etməyə məcbur edir.

Qazaxıstan ilə Çin arasında neft kəmərlərinin çəkilişi. Çin ilə qonşu olan və böyük neft ehtiyatlarına malik Qazaxıstan Çin üçün olduqca cəlbedici idi. Rəsmi Pekinin enerji strategiyasının əsasında duran uzun müddətli, böyük həcmli və stabil qiymətlərlə neft-qaz əldə etmək istəyi [22, 396-398]. Qazaxı-

tandan bu istiqamətdə kəmərlərin çəkilişini mümkün edirdi. Çinin Qazaxıstan neft-qaz sənayesinə daxil olması 90-cı illərin ortasında bu sahəyə kapital qoyması ilə başlamışdır [16, 75-78]. 1996-cı ilin əvvəlində Qazaxıstan hökuməti “Uzenmunayqaz” ASC-nin nizamnamə kapitalının 60%-ni satmaqla bağlı elan etdiyi tenderin qalibi Çin Milli Neft Şirkəti (CNPC) olduğdan sonra boru kəmərinin çəkilməsi daha real görünməyə başladı. Çin “Aktobemunayqaz” və “Uzenmunayqaz”-da nəzarət paketinə sahib olmaqla, 20 il müddətinə neftin hasilatı və daşınması üçün 20 milyard dollar kapital qoymağı öhdəsinə götürmüşdür [10, 97]. Çin 2004-cü ilə qədər Qazaxıstandan neft kəməri çəkməyi planlaşdırırdı. Amma, dünya bazarında neftin aşağı qiymətə olması, çəkilməsi planlaşdırılan xəttin kommersiya baxımdan effektivliyi sualını doğururdu. 1997-ci ilin sentyabrında Çin Xalq Respublikasının Dövlət Şurasının sədri Li Pyenin Qazaxıstana rəsmi səfəri gedişində iki dövlət arasında “Neft və qaz sahəsində əməkdaşlıq”, “Qərbi Qazaxıstandan Qərbi Çinə neft kəmərinin çəkilməsi” haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə uyğun olaraq Uzen və Aktöbedən (Aktıubinsk) Çinə 3 min kilometr uzunluğunda neft kəmərinin çəkilməsi nəzərdə tutulurdu və bunun üçün rəsmi Pekin 3 milyard dollar investisiya qoymağı da öhdəsinə götürmüşdür. Kəmərlə ildə 20 milyon ton neft daşınmalı idi. Bundan əlavə, Çinin Qazaxıstanın neft-qaz sənayesinə 11 milyard dollar həcmində investisiya qoyması planlaşdırılırdı [21, 160]. 90-cı illərin sonunda ABŞ şirkətlərinin Qazaxıstanın neft-qaz yataqlarına artan marağı Çin ilə münasibətlərin soyumasına öz “təhvəsini” vermiş oldu. Rəsmi Vaşinqton Mərkəzi Asiyada Çinin möhkəmlənməsini istəmədi. Neft boru kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı iqtisadi faktorlardan daha çox siyasi mülahizələrlə bağlı olan tərəddüdlərlə müşayiət olunan danışıqlar 2000-ci ilin ortalarına qədər davam etdi. 2000-ci ilin iyulunda Qazaxıstan prezidenti Nursutan Nazarbayevin Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının sədri Xu Çzintao ilə görüşündə sözügedən kəməre siyasi dəstək ifadə edilsə də, bu yenə də bir müddət layihəni yerindən tərpətmədi. Ekspertlər hesab edirdilər ki, illik daşıma gücü 20 milyon tondan az olmayaraq çəkiləcək neft kəməri Çin üçün rentabelli hesab edilə bilərdi. Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən Çin şirkətləri isə ildə 5 milyon ton neft hasil edirdi və digər şirkətlərin də buna dəstək verməsi lazım gəlirdi. Digər tərəfdən həmin vaxt (2001-ci ildə) Xəzər Kəmərlər Konsorsiumu istifadəyə verildi. Atrav-Samara neft kəmərinin yenidən qurulması da ildə 20 milyon ton neftin Çinə ixracını xeyli çətinləşdirirdi. Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən şirkətləri geoiqtisadi maraqlar deyil, biznes maraqları daha çox düşündürdüyündən ən sərfəli marşrutla neftin nəqlini həyata keçirməyə çalışırdılar. Qazaxıstanın qərbindən Çinə böyük bir məsafə olduğundan, demək olar ki, infrastrukturun olmaması, ərazinin bir hissəsinin dağlıq olması, seysmoloji aktivliklə yanaşı kəskin iqlim dəyişkənliyi və Qazaxıstan neftinin aşağı keyfiyyəti onun qızdırılmasına ehtiyac yaradırdı. Bütün bunlar isə sözsüz ki, Çinə neftin nəqlinin baha başa gəlməsinə təsir göstərmiş olacaqdır [10, 98]. Neftin bir barelinin daşıma taarifi 9,5 dollar səviyyəsində müəyyənləşdirmək istəyirdilər ki, bu

da layihənin rentabelliğini sual altında qoyurdu. Bununla yanaşı, çəkilməsi planlaşdırılan kəmərlər Qazaxıstan ilə Çin arasında gərginliyə səbəb olan və uyğur türklərinin kompakt yaşadığı Sincan Muxtar Vilayətindən keçməli idi [21, 169]. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq prezident Nursultan Nazarbayevin 2002-ci ilin dekabrında Pekinə rəsmi səfəri gedişində iki ölkə arasında enerji, xüsusən də neft və qaz sahəsində əməkdaşlığın prioritet olduğu vurğulanmaqla yanaşı, Qazaxıstandan Çinə neft kəmərinin çəkilməsinin zəruriliyi qeyd olundu. 2004-cü ilin ortalarında Qərbi Qazaxıstandan Qərbi Çinə illik 20 milyon ton daşıma gücünə malik olan neft kəmərinin çəkilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Razılaşmaya əsasən gələcəkdə kəmərin nəql gücünün 50 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Çəkiləcək kəmərin birgə idarə olunması üçün "Kaztransoil" ASC və Çin Milli Neft-Qaz Kəşfiyyatı və İnkişaf Korporasiyası hər biri 50% paya sahib olmaqla Qazaxıstan-Çin Boru Kəmərləri Müəssisəsi yaradıldı. Qeyd edək ki, layihənin icrasının ilkin olaraq iki mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələdə illik daşıma gücü 10 milyon ton olan, sonra isə 20 milyon tona qədər genişləndirilə bilən Atasu-Alaşankou neft kəmərinin tikintisi həyata keçirilməli idi. İkinci mərhələdə isə illik nəqliyyat gücü 20 milyon ton olan və 50 milyon tona qədər genişləndirilə bilən Kenkiyak-Kumkol-Atasu neft kəmərinin tikintisi həyata keçirilməli idi [10, 99]. Uzunluğu 965 kilometr olan Atasu-Alaşankou neft kəmərinin tikintisinə 2004-cü ilin sentyabrında başlandı və 2005-ci ilin dekabrında başa çatdı. Kəmərin diametri isə 810 millimetr həcmində idi. 2006-cı ilin iyulunda istismara verilən bu kəmərlər Qazaxıstanın Rusiya ərazisindən keçməyən ilk neft boru xətti idi [21, 44-45]. Bundan əvvəl 2003-cü ildə illik daşıma gücü 6 milyon ton olan Kenkiyak-Atrau neft kəməri istifadəyə verilmişdir. 448 km uzunluğunda olan kəmərin diametri 610 millimetr və genişləndirilmə imkanı ilə ildə daşıma gücü 12 milyon tona qədərdir. Sözügedən kəmərlər Kenkiyak, Janajol, Alibekmola, Kojasay və digər yataqlardan hasil olunan neftin ixracı üçün nəzərdə tutulmuşdur və Qərbi Qazaxıstan-Qərbi Çin neft kəmərinin ilk hissəsini təşkil etməli idi [17].

Bunların ardınca, Qərbi Qazaxıstan-Qərbi Çin boru xəttinin üçüncü mərhələsinin-Kenkiyak-Kumkol xəttinin tikintisinə başlandı. Bu xətt 793 kilometr məsafədə uzanıb Qazaxıstanın Çin ilə sərhəddinə çatmış olacaqdır. İllik daşıma gücü 10 milyon ton, genişləndirildikdə isə 20 milyon tona qədər çatırdı. Kəmərlər 2009-cu ilin iyulunda istismara verilmişdir [14, 246].

2006-cı ildə istismara verilmiş "Atasu-Alaşankou boru xətti vasitəsilə Çin Qazaxıstandan ildə 25-30 milyon ton neft idxal edir ki, bununla da daha yaxın və müvafiq olaraq daha ucuz məsrəflərlə enerji ehtiyaclarının müəyyən hissəsini ödəmiş olur. Dünya bazarına birbaşa çıxışı olmayan və bu sahədə daha çox Rusiyadan asılı olan Qazaxıstan üçün bu olduqca əhəmiyyətlidir.

Qazaxıstanın ən böyük neft şirkətlərindən olan PetroQazaxıstanı Çinin Milli Neft Şirkəti satın almışdır [5, 17].

Qazaxıstan-Çin münasibətləri strateji xarakter daşıyır. Çin Qazaxıstanın və digər Mərkəzi Asiya dövlətlərinin iqtisadiyyatına, xüsusən də enerji sek-

toruna böyük sərmayələr qoymuşdur və bu davam edir. Sürətlə inkişaf edən Çin iqtisadiyyatının xammala olan ehtiyacının bir hissəsi məhz buradan təmin olunmaqdadır. Çin Mərkəzi Asiyada mühüm geo-siyasi oyunçuya çevrilmişdir [4, 290-298]. Qazaxıstan-Çin neft kəmərinin heç bir dövlətin ərazisindən tranzit olaraq keçməməsi və buna uyğun tranzit taariflərinin də olmaması (üçüncü dövlətə) boru xəttinin ən mühüm üstünlüklərindən hesab edilə bilər. Üçüncü bir dövlətin ərazisindən keçmədiyindən kəmərin fəaliyyətinə siyasi mexanizmlərlə maneə törətmək də xeyli çətinləşmişdir.

1996-cı ilin mayında Məşhəd-Tejen dəmir yolu bağlantısının qurulması Çini Türkmənistan üzərindən İran ilə bağlamışdır. Çinin İrandan neft idxalı ümumi neft ehtiyacının 17%-i qarşılanmaqdadır [19, 433].

Çinin Türkmənistan, Qazaxıstan və Özbəkistan ilə təbii qaz sahəsində əməkdaşlığı. Çin Mərkəzi Asiyanın nefti ilə yanaşı təbii qaz yanacağına da ehtiyac duyurdu. Rəsmi Pekinin bu aspektdə Türkmənistanla danışıqları 1996-cı ildə başlasa da, hələ 1992-ci ildə Türkmənistan-Çin-Yaponiya qaz kəmərinin gündəmə gəldiyini deyə bilərik. Layihənin tərtibçiləri-“Mitsubishi Korporasiyası” və “Ekson” şirkətləri Türkmənistan təbii qazını Sibir təbii qazı ilə müqayisədə daha sərfəli olduğu qənaətində idilər.

Türkmənistan-Çin qaz kəmərinin 1998-ci ilin oktyabr ayında texniki-iqtisadi əsaslandırılması başa çatdırıldı. Bununla yanaşı, Türkmənistan-Özbəkistan-Çin-Koreya qaz kəməri layihəsi də müzakirə olunurdu. Lakin həmin vaxt dünya bazarında təbii qazın qiymətinin aşağı olması və tikinti işləri üçün təxminən 9 milyard dollar həcmində vəsaitin tələb olunması Türkmənistan-Qərbi Çin-Yaponiya qaz kəməri layihəsinin mütəxəssislər tərəfindən rentabelli olmayacağı qiymətini aldı. 2006-cı aprelində Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazovun Çinə rəsmi səfəri ilə enerji sahəsində əməkdaşlıq praktik müstəviyə keçmiş oldu. Əldə olunmuş razılığa əsasən Çin Xalq Respublikası Türkmənistanın qaz sənayesinin inkişafına 1,5 milyard dollar sərmayə qoymalı idi. Həmçinin ildə 30 milyard kub metr həcmində nəqletmə gücünə malik Türkmənistan-Çin qaz kəmərinin çəkilməsi haqqında da razılıq əldə edildi [10, 101].

2007-ci ilin iyul ayında isə Çin ilə Türkmənistan arasında Amudərya çayının sağ sahilində yerləşən və ehtiyatları 1,3 trilyon kub metr həcmində qiymətləndirilən “Bəxtiyarlıq” qaz yatağında pay bölgüsü haqqında müqavilə bağlandı. Xatırladaq ki, bu sahədən ildə 15 milyard kub metr təbii qaz hasil etmək mümkün idi, 17 milyard kub metr isə digər yataqlardan əldə edilməsi planlaşdırılırdı.

Türkmənistandan Çinə çəkiləcək kəmərin uzunluğu isə 7000 kilometr müəyyən edilmişdir ki, bu da həmin vaxt dünyanın ən uzun qaz kəməri hesab edilirdi. 2006-cı ilin aprel ayında Pekində Türkmənistan və Çin arasında qaz alqı-satqısı haqqında anlaşma imzalandıqdan sonra qaz kəmərinin tikintisi real fazaya daxil olmuşdur. İldə 30 milyard kub metr nəqletmə gücünə malik Türkmənistan-Çin qaz kəmərinin tikintisinə 2008-ci ildə başlanmışdır. 2008-ci ildə Pekində iki ölkə arasında aparılmış danışıqlar nəticəsində kəmərin daşıma gücünün 40 milyarda çatdırılması və 2009-cu ildə isə tikintisinin başa çatdırıl-

ması razılaşırdı. 7 min kilometr uzunluğunda olan kəmər Türkmənistan ərazisində-Amudərya çayının sağ sahilində yerləşən Qalxınış və Dövlətabad təbii qaz yataqlarından başlayıb, Özbəkistan və Qazaxıstan ərazisindən keçməklə Sincan Uyğur Muxtar Vilayətinin Horqos məntəqəsindən Çinə daxil olub, onun içərilərinə doğru 5 min kilometr uzanmalı idi. Sözügedən kəmərin tikintisi bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Kəmərin Türkmənistan hissəsi 188 kilometr, Qazaxıstan hissəsi 1293 kilometr, Özbəkistan hissəsi isə 525 kilometr təşkil edir. 2009-cu ildə boru xəttinin birinci mərhələsinin inşası başa çatdı [7, 289]. 2010-cu ildə paralel olaraq 1833 kilometr uzunluğunda ikinci kəmərin inşası tamamlandı. Türkmənistan ilə Çin arasında 1830 kilometr uzunluğunda üçüncü qaz kəmərinin tikintisinə 2012-ci ildə başlanmışdır. Kəməər Türkmənistan-Özbəkistan sərhəddindən başlayıb, Qazaxıstan ərazisindən keçərək Sincan Uyğur Muxtar Vilayətində Çinin Şərqi-Qərb boru kəməri ilə birləşir [11, 162-163]. Sözügedən kəmərlə Türkmənistanla bərabər Qazaxıstan və Özbəkistan təbii qazı da Çinə ixrac olunmaqdadır. Daha dəqiq söyləsək müqaviləyə görə bu kəmərlə ildə 10 milyard kub metr Türkmənistan, 10 milyard kub metr Özbəkistan, 5 milyard kub metr isə Qazaxıstan Çinə təbii qaz ixrac etməli idi.

2014-cü ildə Türkmənistan təbii qazını Çinə daşıyacaq üçüncü kəmərin tikintisi başa çatdırıldı. Bu kəmərin ötürmə gücü ildə 25 milyard kub metr idi. Beləliklə, Türkmənistandan Çinə daşınan təbii qazın illik həcmi 65 milyard kub metrə çatmış oldu.

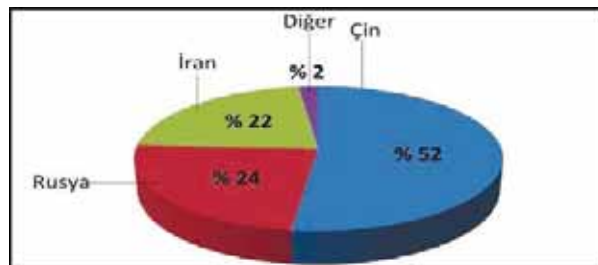
Şək. 2. Türkmənistanın ixrac qaz kəmərləri

Rəsmi Pekinin regionun infrastruktur layihələrinə böyük investisiyalar qoyması onu regionda daha qalıcı olmasına və geosiyasi oyunda möhkəm mövqe tutmasına imkan yaratmış olur.

Hələ 2006-cı ildə Qazaxıstanın KazMunayGaz şirkəti ilə Çinin Milli Neft Şirkəti arasında Türkmənistan-Çin qaz kəmərinin bir hissəsi olaraq planlaşdırılan və uzunluğu 1304 kilometr olan Qazaxıstandan Çinə qaz kəmərinin çəkilməsi haqqında müqavilə bağlanmışdır. İki paralel xətdən ibarət olacaq

kəmər Qazaxıstan-Özbəkistan sərhəddindən başlayıb, 650 kilometr məsafədə Qazaxıstanın şərqinə doğru uzanaraq, Qazaxıstan-Çin sərhəddi Xorqosda yekunlaşmalı idi. Sözügedən qaz kəməri, həmçinin Qazaxıstanın cənub hissəsinin qazlaşdırılmasında mühüm rol oynamalı idi. Çəkilməsi planlaşdırılan kəmər iki hissədən ibarət olmalı idi. Birinci qol illik daşıma gücü 40 milyard kub metr olub, Qazaxıstan-Özbəkistan sərhəddindən başlayıb, Çin sərhəddinə çatmalı idi. İkinci qol isə illik nəqletmə gücü 10 milyard kub metr olub, Baynau-Bozoy-Qızıl Orda-Şimken marşrutu boyu çəkilməli idi [10, 102]. 2008-ci ilin martında KazTransGaz və Çinin Milli Neft Şirkətinin törəmə firması olan “Trans-Asiya Qaz Boru Kəməri Limited” Qazaxıstan-Çin qaz kəmərinin inşası üçün orta qaz Asiya Qaz Boru Kəməri şirkəti yaratdı. Layihənin dəyəri 6 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi. 2008-ci ilin iyulunda inşasına başlanılan kəmərin birinci hissəsinin tikintisi 2009-cu ilin iyulunda başa çatdı. Türkmənistandan və Qazaxıstandan neft-qaz kəməri çəkməklə Çin uzun müddət regionun karbohidrogen ehtiyatlarının ixracında Rusiya monopoliyasını aradan qaldırmış oldu. Türkmənistandan Çinə uzanan, yuxarıda bəhs etdiyimiz qaz kəməri “Əsrin qaz kəməri” adlandırılmışdır. Çin iqtisadiyyatı böyüdükcə karbohidrogen ehtiyatlarına da tələbatı artmaqdadır və belə vəziyyət Çinin Xəzər bölgəsinə olan marağını daha da artırır. 2013-cü ilin sentyabrında Çinin dövlət başçısı Si Tszinpinin Mərkəzi Asiya dövlətlərinə səfəri gedişində enerji sahəsində əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi geniş müzakirə edildi. Səfər gedişində Çin rəsmiləri Qazaxıstana 30 milyard dollar həcmində sərmayə qoymağa hazır olduqlarını bildirdi [17]. Çinin Xəzər regionunun neft-qaz resurslarına artan marağının digər təzahür forması, dünyanın zəngin neft yataqlarından biri hesab edilən Kaşağan (Qazaxıstan) sahəsinin işlənməsində 5 milyard dollar sərmayəyə sahib olmasıdır. Təsadüfüdür ki, son 10 ildə Qazaxıstanın neft-qaz sektoruna qoyulan xarici sərmayənin 25%-i Çinin payına düşür.

Çin dövlət başçısı Si Cinqin 2013-cü ilin sentyabrında Türkmənistana səfəri gedişində iki ölkə arasında dördüncü qaz kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı razılıq əldə edilmişdir. Kəmərin tikintisinə 2014-cü ildə başlanmış, 2017-ci ildə isə istismara verilmişdir. Dördüncü kəmər Qırğızıstan ərazisindən keçməklə Çinin Kaşqar vilayətinə qədər uzanır.

Şəkl. 3. Türkmənistan qazının ixrac olunduğu ölkələr.

Göründüyü kimi Türkmənistandan Çinə çəkilən kəmərlər sayəsində türkmən qazının əsas alıcısı statusu Rusiyadan Çinə dövr edilməkdədir. Bunu yuxarıdakı qrafik təsvirlə daha aydın görmək olar.

Çinin Xəzər hövzəsində neft-qaz resurslarının ixracı ilə bağlı siyasəti həm də Böyük İpək Yolu layihəsi kontekstində də dəyərləndirilə bilər. İpək Yolu (Çin-Qazaxıstan-Xəzər dənizi-Azərbaycan-Gürcüstan Türkiyə-Avropa) istər dəniz əlaqələndirməsinə, istərsə də Rusiya üzərindən keçən “Şimal Əlaqələndirmə xətti”nə nəzərən önəmli üstünlükləri görünməkdədir. Günümüzdə İpək Yolu Çin, Hindistan, Cənubi Asiya ölkələrinin diqqətçəkən iqtisadi inkişafı, Mərkəzi Asiya ölkələrindəki geniş enerji qaynaqları və Şərqi-Qərbi ticarətindəki strateji mövqeyi ilə bir daha global iqtisadiyyatın mühüm segmentlərindən biri olduğunu təsdiq etmişdir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatdan bu qənaətə gəlinir ki, Çin enerji ehtiyaclarını strateji təhlükəsizlik məsələsi kimi qəbul edir. Artan neft və təbii qaz ehtiyaclarının ödənilməsində Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarına getdikcə daha çox önəm verilməkdədir. Bu enerjinin daha təhlükəsiz əldə edilməsi ilə yanaşı, həm də geopolitik baxımdan da rəsmi Pekin üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Çin Xəzər regionuna böyük həcmdə investisiya qoymaqla, əslində regionda özünə qalıcı və daha güclü bir yer tutmasına şərait yaratmış olur. Uyğurların kompakt yaşadığı Sincan vilayətinin regionla sərhəddə yerləşməsi Çinin bölgədə daha aktiv siyasət yeritməsini şərtləndirir. Çin duru yanaacağı geniş şəkildə Malakka boğazından keçməklə qəbul edir ki, sözügedən su hövzəsində ABŞ-ın nəzarəti güclüdür. Belə vəziyyət Çini Xəzər regionun neft-qaz resurslarına daha çox yönəlməyə sövq edir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, region dövlətləri, xüsusilə də Qazaxıstan və Türkmənistan karbohidrogen resurslarının ixracında Rusiyanın inhisarçı mövqeyindən qurtulmaq üçün Çin bazarına xüsusi önəm verirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, əgər ötən əsrin 90-cı illərində və yeni əsrin ilk on illiyində Rusiya istiqamətli enerji ixracı üstünlük təşkil edirdisə artıq Çin istiqamətində neft-qaz resurslarının daşınması hər ötən il artır və Rusiyanı üstələyir. Bu, həmçinin sözügedən dövlətlərə Rusiyanın təzyiqlərini də müəyyən qədər azaltmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşlıhan P.Turan. Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi. // Bilge Strateji, Cild:2, Sayı:2, 6 Mart 2010
2. Burak Çinar. Tarixte üçüncü güc ve Orta Asya enerji savaşları .Güvenlik Stratejileri Dergisi. 4 (08). 2008. s. 21-43
3. Central Asia's Economic Evolution From Russia To China. Stratfor, <https://worldview.stratfor.com/article/central-asia-china-russia-trade-kyrgyzstan-kazakhstan-turkmenistan-tajikistanuzbekistan>. 5.04.2018 (Müraciət tarixi: 10.04. 2018)
4. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы / под общей редакцией К.Л. Сыроежкина. Алматы, КНСН при Президенте РК, 2011, 290-298 с.
5. Gökçen Oğan. Çinin Orta Asyada nüfuzu artıyor. Stratejik Analiz, Ekim, 2005, s.16-17
6. Gurpreet S. Khurana. China's "String of Pearls" in the Indian Ocean and Its Security

- Implications. Strategic Analysis (January 2008): 1-39.
https://www.academia.edu/7727023/Chinas_String_of_Pearls_in_the_Indian_Ocean_and_its_Security_Implications
7. Hasan Duran, Nyambayar Purevsuren. Güvenlik, enerji ve pazar ekseninde Çin'in Orta Asya politikası. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Afro-Avrasya Özel Sayısı-Aralık, 2016, s. 281-294
 8. Hillary Clinton. America's Pacific Century. Foreign Policy, Oct. 11, 2011.
<https://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/> (Müraciət tarixi: 24.01.2018)
 9. John Bradford. Southeast Asian Maritime Security in the Age of Terror: Threats, Opportunity and Charting the Course Forward. IDSS Working Papers (April 2005): pp.10- 15
 10. Жильцов С.С., Зонн И.С. Основные направления политики Китая в Каспийском регионе. Современные проблемы использования морских акваторий и прибрежных Зон. Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление, 2015, 2 (13) 96-104 с.
 11. Жильцов С.С., Пархомчик Л.А.. Роль углеводородных ресурсов в развитии Каспийского региона. М.: PolitBook, 2017, 3, 159-171 с.
 12. "Joint Statement - United States and India: Prosperity Through Partnership", Ministry of External Affairs, Government of India, June 27, 2017. <http://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/28560/> (Müraciət tarixi: 24.01. 2018).
 13. Joshua Kucera. The New Silk Road. / The Diplomat, Nov. 11, 2011,
<https://thediplomat.com/2011/11/the-new-silk-road/> (Müraciət tarixi: 23.01.2018)
 14. Международные отношения в Центральной Азии. События и документы. Под редакцией Богатурова А.Д. 2011. М.: Аспект Пресс, 549 с.
 15. Miriam Elder. Putin's grand vision: a new Eurasian bloc with old Soviet neighbours. The Guardian Oct. 04, 2011. <https://www.theguardian.com/world/2011/oct/04/putin-grand-vision-eurasian-bloc> (Müraciət tarixi: 24.01.2018)
 16. Мухамеджанова Д. Влияние Китая на экономику Центральной Азии /Analytic (Казахстан). 2012, № 2, 74–82 с.
 17. Нагорный Ю. Своповые поставки через Казахстан. Поднебесная становится крупнейшим получателем российской нефти / Деловой Казахстан. 2014, 17 января
 18. Нагорный Ю. КНР вкладывает в казахстанскую нефть / Деловой Казахстан. 2013, 13 сентября
 19. Norling Nicklas, Nicklas Sünstrom. The Shanghai Cooperation Organization, Trade and Rolaes of İran, İndia and Pakistan. Central Asian Survey, v. 26, № 3, September 2007, 429-444 p.
 20. Ömer Atagenç. Çin ve Hindistan'ın Deniz Stratejisi ve Hint Okyanusu'nda Güç Mücadelesi. Bilge Strateji, Cilt 4, Sayı 6, Bahar 2012, s. 135-166
 21. Сыроежкин К.Л. Казахстан-Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Монография-в трех книгах. Книга 1 Сборник документов Алматы: Казахстанский Институт Стратеги-ческих Исследований При Президенте РК, Алматы, 2010, 336 с.
 22. Шарипов Э.У. Энергетические ресурсы Каспийского региона и внешние связи Казахстана и Туркменистана в области углеводородов. /Страны СНГ в системе международных отношений. М.: МГУПП, 2008, 392-413 с.
 23. Ümit Alperen. Bir Kuşak Bir Yol" Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası. Bilg Strateji, Cilt 10, Sayı 19, Güz 2018, s.17-38.

**СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ КИТАЯ ПО ТРАНСПОРТИРОВКЕ
КАРБОГИДРОГЕННЫХ ЗАПАСОВ КАСПИЙСКОГО БАСЕЙНА
(НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ АЗИАТСКИХ РЕСПУБЛИК)
НА ФОНЕ ВОЗРАСТАЮЩИХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ЕГО В ЭНЕРГОРЕСУРСАХ**

Н.А.КАРИМОВ

РЕЗЮМЕ

Эта статья может быть интересна в области энергетических исследований, а также в исследованиях о названном регионе. В процессе этого исследования были использованы самые новые источники и материалы печати на английском, русском и азербайджанском языке. Китай с его ускоренным развитием с каждым годом всё больше нуждается в потреблении энергоресурсов. Китай принимает жидкое топливо в большом объеме через Малаккский пролив, который находится под жёстким контролем США. Эта ситуация вынуждает Китай всё больше направлять свои зоры на нефтегазовые ресурсы Каспийского региона. В результате исследований можно прийти к таким выводам что Китай рассматривает приобретение энерго ресурсов в рамках своей стратегической безопасности чтобы обеспечить свои всё нарастающие потребности в запасах нефти и природного газа, Китай всё больше придает значение карбогидрогенным запасам Каспийского бассейна. Наряду с этим что энерго ресурсы этого региона можно приобрести более безопасными путями, в месте с тем это очень важно для геополитических интересов официального Пекина.

Ключевые слова: Китай, энергетическая безопасность, Каспийский бассейн, трубопровод, нефтегазовые ресурсы, экономические отношения

**CHINA'S INTEREST CONNECTED WITH TRANSPORTING HYDROCARBON
RESOURCES OF THE CASPIAN BASIN (EXAMPLE THE CENTRAL ASIAN
RESUBLICS) AGAINST THE BACKGOUND OF GROWING ENERGY NEEDS**

N.A.KARIMOV

SUMMARY

The increasing demand for energy of the fast-growing economy of China continues to grow every year. China receives liquid fuel widely through the Strait of Malacca, which the United States has a strong control over. This situation obliged China to focus more on oil and gas resources of the Caspian region. Come to a conclusion from the research that China accepts energy needs as a strategic security issue. More attention is being paid to the hydrocarbon resources of the Caspian Basin in meeting the growing needs for oil and natural gas. This was important for official Beijing, both in terms of safer energy and geopolitically. The scientific article can be used in research on energy issues and in the researches related to mentioned regions. The latest literature and periodicals in English, Russian, Turkish and Azerbaijani languages were used while doing this research.

Keywords: China, energy security, Caspian basin, pipeline, oil and gas resources, economic relations

UOT 902

ŞAMAXIDA AŞKAR OLUNMUŞ METAL ÇIRAQ HAQQINDA**E.B.CƏFƏROVA ***

Şamaxı Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi şəhəri olmaqla yanaşı, həm də orta əsrlərdə Azərbaycanın mühüm mədəniyyət, siyasi mərkəzlərindən idi. Arxeoloji tədqiqatlar şəhərin ticarət əlaqələrinin geniş olduğunu, burada müxtəlif sənət növlərinin inkişaf etdiyini və bu sırada metalışləmənin xüsusi yer tutduğunu təsdiqləyir.

Məqalədə Şamaxı şəhərinin mərkəzindəki 1 №-li məktəbin həyatında yerləşən Şirvanşahlar dövrünə aid orta əsr saray tipli monumental memarlıq abidəsində aşkar olunmuş metal çiraq təqdim olunub.

Metal çiraqlar arxeoloji artefaktlar sırasında mühüm yer tutur, daha çox IX-X və XII-XIII əsrlərə aid mədəni təbəqələrdə rast qəlinir. Orta əsr abidələrinin arxeoloji qazıntıları zamanı tapılmış metal çiraqlar formasına görə zoomorf tipli, yuvarlaq gövdəli və cam şəklində olur.

Şamaxıdan tapılmış yuvarlaq gövdəli metal çiraq ölçüləri, nəbati ornamentləri və həndəsi xətlərlə əlavə edilən bəzək kompozisiyaları ilə fərqlənir. Belə tiptə metal çiraq Şamaxıda ilk dəfə aşkar olunmuşdur və XVIII-XIX əsrlərə aid edilir.

Açar sözlər: Şamaxı, metal çiraq, arxeoloji tədqiqatlar, orta əsrlər

Giriş. Şamaxı şəhərində XX əsrin müxtəlif illərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı çoxlu metal məmulatı aşkar olunmuşdur. Bunu, əsasən Şamaxı şəhərində metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi və metalın əhalinin təsərrüfat və məişət həyatında oynadığı mühüm rolu ilə izah etmək olar. Həqiqətən də, orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də misgərlik idi. Azərbaycanda orta əsrlərdə yerli misgərханaların geniş yayıldığı, gildən mis məmulat tökmək üçün gildən qəliblər, miskər alətləri, mis çıxarları və digər artefaktların tapılması da sübut edir [6, 54].

Fasiləsiz davam edən hərtərəfli inkişaf orta əsrlərdə Şamaxı şəhərini Şərqi ən məşhur mədəniyyət, ticarət, sənətkarlıq mərkəzinə çevirmişdir. Şəhər yaxın-uzaq ölkələri birləşdirən ticarət yolunun üzərində yerləşdiyindən, burada müxtəlif sənət növləri də inkişaf edirdi. Ənənəvi sahələrdə hərtərəfli tərəqqinin daha da genişlənməsinə münbit imkanlar yaratmışdı. Xanlıqlar dövründə sə-

* AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent; shirvan_baki@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-2212-5344

nətkarlığın mühüm sahələrindən birini metal emalı təşkil edirdi. Bu sahədə dəmirçilik, misgərlik və silah istehsalı Şamaxı xanlığında üç mərkəzdə - Şamaxıda, Ağsuda və Lahıcdə mərkəzləşmişdi [4, 38].

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində ayrı-ayrı sənət sahəsi ilə məşğul olan məhəllələr mövcud idi. Məsələn, Şamaxıda duluşçular və dəmirçilər məhəlləsi vardır. Şamaxıda dəmirçiliklə bağlı istehsalat kompleksinin qalıqları arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur. Azərbaycan misgərləri əsrlər boyu, əsasən yerli mis mədənlərindən, qismən isə Cənubi Qafqazın digər mis yataqlarından əldə olunan xammal ilə təchiz olunmuşlar [3, 373]. XIX əsrə aid yazılı mənbələrdə misdən müxtəlif məmulatların hazırlanmasında ən çox Şamaxı və Bakı şəhərlərinin adları qeyd olunur [14, 36].

Şamaxıda aşkar olunmuş metal çıraq. 2009-2014-cü illərdə Şamaxı arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Şamaxı şəhərinin mərkəzindəki 1 №-li məktəbin həyətində yerləşən Şirvanşahlar dövrünə aid orta əsr saray tipli monumental memarlıq kompleksində və ona bitişik ərazidə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır [9, 199-200; 8, 293-294]. Tədqiq edilən abidə XIII əsrin əvvəllərində monqolların Şamaxı şəhərinə hücumu zamanı dağıdılmış və uzun müddət baxımsız qalmış, sonralar ətrafda müxtəlif məişət və təsərrüfat binaları tikilmişdir [11, 108-109]. Şamaxı şəhərində 1 saylı orta məktəb üçün yeni tədris korpusunun tikinti işləri zamanı orta əsrlərə aid bina qalıqları aşkarlanmışdır [9, 199]. Abidədə arxeoloji qazıntılar, əsasən kvadratlarda aparılmış, 3-3,5 metr dərinliyə kimi izlənilmiş mədəni təbəqədə orta əsrlərə aid müxtəlif təyinatlı artefaktlar üzə çıxarılmışdır [10, 295; 5, 294-295]. Mədəni təbəqədən digər artefaktlarla yanaşı misdən hazırlanmış əşyalar da tapılmışdır. 2013-cü ildə səkkiz kvadratda aparılan arxeoloji qazıntılarda tapılan müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri arasında metal çıraq xüsusi yer tutur.

Şək. 1. Şamaxıdan aşkar olunmuş metal çıraq

Şamaxıdan tapılmış metal çıraq əsasən tam olaraq tapılmışdır, yalnız qulpu yoxdur, buna baxmayaraq çırağın qorunma səviyyəsi qənaətbəxşdir. Şamaxının metal çırağı tək qulp və təklüləlidir (şəkil 1). Çırağın gövdəsi yuvarlaq və bir qədər yastıdır, dairəvi boğazı, gövdəsinə yapışdırılmış və getdikcə da-

ralan lüləsi vardır. Qulpu çox güman ki, lent ya da çubuq formasında olmuşdur. Çırağın ağzının kənarında qulpun yeri vardır və o gövdəni birləşdirməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, gövdənin üstündə də qulpun yeri vardır. Çırağın ağzının kənarı getdikcə genişlənir (şəkil 1). Çırağın burnu uzunsovdur, tüstü çıxan yastı kənarından lentvari xətt keçir. Bu da bəzək əlaməti kimi görünür. Çırağın burnunun gövdədən ayrılan hissəsi qabarıq xətlə ifadə olunur. Borunun üzərindən beş lentvari xətt keçir, onlardan ikisi nazik, üçü qalındır. Çırağın burnu çox incə nəbati və həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir. Həndəsi naxışlar aydın görünür və uçbucağı xatırladır, lakin nəbati naxışlar aydın bilinmir. Çırağın boğazından gövdəyə birləşən yeri lentvari xətlə, gövdəsi nəbati ornamentli naxışlarla bəzədilmişdir (şəkil 1). Bəzək kompozisiyaları, əsasən təkrar olunur və eyni qaydada məsafəni qoruyur. Güllər və yarpaqlar şaquli vəziyyətdə çırağın gövdəsini əhatə edir. Kiçik ölçüdə olan güllər gövdənin yuxarı hissəsində, orta ölçülü güllər isə uçbucaqlar içərisində yerləşdirilib. Nəbati təsvirlər üçbucaq həndəsi fiqurlarla birgə ümumi kompozisiyanı tamamlayır. Həmin kompozisiya çırağın boğaz hissəsinin gövdəyə birləşən yerində də aydın görünür. Boğaz hissəsində qabarıq yeri vardır, bu da bəzək funksiyasını yerinə yetirir. Gövdəni boru ilə nisbətən qabarıq lentvari xətt birləşdirir. Bundan əlavə həm borunun, həm də gövdənin üzərində nazik incə cızılmış xətlər vardır. Çırağın oturacaq hissəsi bir qədər enlidir. Metal çırağ çox zərif hazırlanmışdır (şəkil 1).

Əsrlər boyu Azərbaycanda işıqlandırma vasitəsi kimi istifadə olunan çıraqlar, həm də evlərə, saraylara yaraşlıq, rəvnəq verən sənətkarlıq nümunəsi sayılırdı [14, 177; 17, 9].

Gildən hazırlanmış çıraqlardan fərqli olaraq, Şamaxının metal çırağı öz zərif ornamentləri ilə diqqəti cəlb edir [5, 295]. Çırağın ümumi hündürlüyü 18,3 sm-dir. Boğazın eni 14 sm, ən nazik yerinin diametri 9 sm, çırağın gövdəsinin diametri 33 sm, lüləyin uzunluğu 15,3 sm-dir.

Şamaxıda aşkar olunmuş metal çırağ tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır və orijinal nəbati naxışları ilə orta əsr abidələrindən aşkarlanan çıraqlardan fərqlənir (şəkil 1). Tədqiqatçıların fikrincə, bir qayda olaraq qablar bir neçə hissədən (dib, orta, boğaz, qulp, lülək və s.) ibarət hazırlanandan sonra bir-birinə cəmləndirilir. Qabın gövdəsini təşkil edən əsas hissələr "calğa" adlanırdı. Ənənəvi misgərlik sənətində calğalar lehim vasitəsi ilə qaynaq edilirdi [3, 376].

Qeyd etmək lazımdır ki, tökmə üsulu ilə hazırlanmış metal çıraqlar orta əsr Şabran, Bakı, Qəbələ, Beyləqan, Şəmkir və Dəbil şəhər yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntılardan məlumdur [6, 117]. Forma baxımından Şamaxının metal çırağı Şabran şəhərində qeydə alınmış çıraqlardan biri ilə ümumi oxşarlıq təşkil edir [1, 142].

Belə formaya malik olan çırağ Muğan bölgəsində də qeydə alınmışdır [19, 210]. Lakin onun üzərində bəzək yoxdur. Muğanda qeydə alınmış çırağ tək qulp və təklüləlidir, dar uzun boğazı və düz borusu vardır. Şamaxı çırağından fərqli olaraq, gövdəsi daha kiçikdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Muğanda misgərlik sənəti inkişaf etmədiyinə görə, mis qabları (şamdanlar, çıraqlar), əsa-

sən Bakıdan, Lahıcdan gətirilirdi [19, 124]. Bu formaya məxsus olan çıraqlar Lahıç misgərləri tərəfindən də hazırlanıb, onların qulpu lentvari şəkildə olub, lakin üzərində heç bir bəzək yoxdur. XIX əsrdə Lahıç təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Cənubi Qafqazda misgərliyin başlıca mərkəzi sayılırdı [3, 373; 18, 211].

Azərbaycanın orta əsr abidələrindən tapılmış metal çıraqlar formasına görə əsasən zoomorf tipli, yuvarlaq gövdəli və cam şəklində olub [15, 79]. Zoomorf tipli çıraqlar, əsasən Bakı, Qəbələ, Şəki, Beyləqan, Şabran şəhərlərində qeydə alınmışdır [15, 79, 81; 1, 142; 12, 44]. Zoomorf tipli çıraqlar forma və bəzəmə kompozisiyalarına görə fərqlidirlər. Məsələn, Qəbələnin Səlbir hissəsindən tapılmış iki mis çırağ fərqli olduğuna görə diqqəti cəlb edir [12, 153]. Çıraqlardan biri heyvan fiquru formasındadır, beşlüləli olub üst hissəsi isə ayrı tökülmüşdür. Belə çıraqların analogiyası Qazaxıstanın Taraz şəhərində qeydə alınmışdır və X-XIII əsrlərə aid edilir [20, 208-220]. Bu cür çıraqlar başqa orta əsr şəhərlərində tapılmayıb. Qəbələdə aşkar edilən ikinci çırağın analogiyası isə Misirdən və İtaliyadan tapılmışdır. Misirdən tapılmış çırağın üstünə quş fiquru həkk olunmuşdur, həmin fiqurda xaç rəsmi də vardır [12, 153]. Zoomorf metal çıraqlar haqqında elmi məqalələrdə və xüsusi ədəbiyyatda geniş məlumat mövcuddur.

Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış tunc çırağ tamam fərqli bədii kompozisiyası ilə seçilirdi [16, 28-29]. Həmin çırağın uzunluğu 18 sm, hündürlüyü 8,5 sm-dir. Üzərində at, iki öküz başı, on dörd pişik başı və iki insan sifəti qabartma üsulunda təsvir olunmuşdur [15, 80; 2, 153]. Bakıda aşkar olunmuş yuvarlaq gövdəli çırağ bütöv idi. Onun gövdəsinin bir tərəfində boru formalı lülə həkk edilmişdir [15, 80]. Qeyd etmək lazımdır ki, belə təsvirlərə malik olan metaldan hazırlanmış çırağ ilk dəfə qeydə alınmışdır.

Şəkidən tapılmış tunc çırağ isə orijinal forma və bəzəkləri ilə digərlərindən seçilir. Çırağ tökmə üsulu ilə hazırlanmış zoomorf tipli qrupa aiddir. Çırağın dörd ayağı vardır, gövdənin üzərində nəbati naxışlar, lüləsi üzərində isə təkə rəsmi var [15, 81].

Cam formasında olan çıraqlar, əsasən sadə olmuş və Beyləqan ərazisindən orta əsr mədəni təbəqəsində aşkarlanmışdır [8, 54]. Beyləqandan tökmə üsulu ilə hazırlanmış çırağ burnu da tapılmışdır [8, 55]. Belə formaya malik olan çıraqlar Mərkəzi Asiya abidələrindən də üzə çıxarılmışdır.

Şabran şəhərindən aşkar olunmuş üç mis çırağ da tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Çıraqlar formaya əsasən yuvarlaq və uzunsov gövdəyə, qıfşəkili boğaza, boruşəkili lüləyə malikdirlər. Şabran şəhərindən olan çıraqlardan birinin lentvari qulpu ağızının kənarı ilə gövdəsinə birləşdirilmişdir. Şamaxıdan tapılmış çırağdan fərqli olaraq, ağızının kənarında qapaq, oturacağına isə üç ədəd ayaq da var idi [1, 142]. Şabranda qeydə alınmış mis çırağ Səlcuq dövrünə aid edilir. Şabranda qeydə alınmış mis çıraqlar, əsasən Bakı çıraqları ilə oxşarlıq təşkil edir. Şamaxı şəhərində aşkar olunmuş metal çırağ Azərbaycanın

digər orta əsr şəhərlərindən fərqli olaraq, daralan uzun boğazı və lüləyi ilə fərqlənirdi.

Şəmkirdən tapılmış XII əsrə aid olan bütöv çırağın iki burnu, lentşəkilli qulpu gövdədən qopmuşdur [13, 135; 7, 180].

Qəbələ, Beyləqan, Şəki, Şabran, Şəmkir, Şamaxı, Bakıdan aşkar olunan metal çıraqlar, əsasən orta əsrlərə aid mədəni təbəqələrdən tapılmışdır.

Nəticə. Azərbaycan misgərliyində çox erkən başlanan sənətdaxili ixtisaslaşma bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi, XIX əsrdə də davam etmişdir [3, 379; 18, 211]. Şamaxı şəhərində müxtəlif dövrlərdə şəhər mədəniyyəti fasiləsiz inkişaf etmiş, müxtəlif sənət növləri qorunub saxlanmışdı. Şamaxıda aşkar olunmuş metal çırağ etnoqrafik məlumatlara əsasən, XVIII əsrin sonu -XIX əsrlərə aid edilir. Beləliklə, evlərin işıqlandırılmasında istifadə olunan mis çıraqlar funksionallığı və dekorativliyi ilə seçilir [17, 9; 18, 211]. Həmin dövüdə misgərlik sənətinin zəifləməsi elektrik lampalarının məişətdə geniş istifadəsi ilə əlaqələndirilir.

Ölkəmizin bir çox bölgələrində aşkar olunmuş tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid metal çıraqlar üzərində aparılan müşahidə və inkişaf mərhələləri üzrə tədqiqatlar göstərir ki, metalışləmə sənəti və metal çıraqların hazırlanma texnologiyası yerli əhalinin həyat, məişət şəraitinin, tələbatlarının inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, zaman-zaman funksiyasına uyğun təkmilləşmiş, formaca müəyyən qədər dəyişmişdir. Müxtəlif siniflərə məxsus insanlar arasında işıqlandırma vəstələri kimi geniş istifadə olunan metal çıraqlar həm də üzərindəki ornament, bəzək, naxışları ilə əsrlər boyu xalqımızın dünyagörüşünü, sənətçilik xüsusiyyətlərini, inancını, həyata baxışını da əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova F. Şabran. Bakı: Elm, 2002, 224 s.
2. Azərbaycan arxeologiyası (orta əsrlər): 6 cildə, VI c.. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 630 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
4. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı: Təhsil, 2009, 396 s.
5. Джафарова Э. Глиняные светильники-чиряги Шамахи (IX-XIII вв.) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2014. Bakı: Ziya, 2014, s.294-300.
6. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 199 s.
7. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çapıoğlu, 2013, 512 s.
8. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 197 s.
9. Əhmədov Ş., Cəfərova E., Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildə gördüyü arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa məlumat // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s.199-204.
10. Əhmədov Ş.S., Cəfərova E.B., Əhmədova L.Ş. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il hesabatı // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 293-299.
11. Əhmədov Ş.S., Cəfərova E.B., Əhmədova L.Ş. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2014-cü il tədqiqatları / Azərbaycanca 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın Materialları, Bakı: AFPotiqRAF, 2015, s. 108-109.

12. Qazıyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi arxeoloji tədqiqi // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, V cild. Bakı: Elm, 1964. s.7-50.
13. Hüseyinli N. Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir: Bornova, 2009, IX c., №1, s.131-136.
14. Xəlilova M. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2009, 199 s.
15. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti. Bakı: Elm, 1988, 174 s.
16. İbrahimov F. Bakıda metalışləmə tarixi. Bakı: Elm, 1995, 67 s.
17. İbrahimov T. Lahıc misgərliyi (tarixi ənənələr, çıxışlənmə dövrü və süqutu) //(PDF) Academia.edu. Bakı: 2017, 10 s.
18. Mis. Şəfəq Qurbanovanın mis məmulatlar kolleksiyası. Bakı, 2010, 216 s.
19. Məmmədov H. Muğanın maddi-mədəniyyəti (təxiri-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2001, 220 s.
20. Сенигова Т.Н. Осветительные приборы Тараза и их связь с культом огня // Советская Археология, №1, 1968, с.208-220.

О МЕТАЛЛИЧЕСКОМ СВЕТИЛЬНИКЕ ВЫЯВЛЕННОМ В ШАМАХЕ

Э.Б.ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ

Шамаха являлась не только столичным городом Ширваншахов, а также значительным культурным и политическим центром Азербайджана в средние века. Археологические исследования подтверждают интеграцию торговых связей города, здесь развивались многочисленные отрасли производства, среди которых важное место занимала металлообработка.

В статье представлен металлический светильник, найденный в Шамахе, в ходе археологических раскопок монументального архитектурного сооружения периода правления Ширваншахов, которое находится в центральной части города на территории школы №1.

Медные светильники, занимают важное место в составе археологических артефактов из средневековых городов Азербайджана, часто встречаются в культурных слоях IX-X и XII-XIII вв. Из археологических раскопок средневековых памятников известны металлические светильники зооморфной, шаровидной и чашеобразной формы.

Металлический светильник из Шамахи шаровидной формы, отличается размером, и сюжетной композицией, состоящей из сочетания элементов растительного орнамента с дополнением геометрических линий. Металлический светильник подобного типа был обнаружен в Шамахе впервые и относится к XVIII-XIX векам.

Ключевые слова: Шамаха, медные светильники, археологические исследования, средние века

ABOUT THE COPPER LAMP REVEALED IN SHAMAKHY

E.B.JAFAROVA

SUMMARY

Shamakhy was not only the capital town of the Shirvanshahs, but also a significant cultural and political center of Azerbaijan in the Middle Ages. Archaeological investigations confirm the integration of the town's trade relations. Numerous manufacturing areas developed here, among which metalworking occupied an important place.

The article deals with a copper lamp, found in Shamakhy, during archaeological excavations of the monumental architectural structure of the Shirvanshah time, which is located in the central part of the town on the territory of school №1.

Copper lamps, occupy an important place as part of archaeological artifacts discovered from the medieval cities and towns of Azerbaijan, are often found in the 9th-10th and 12th-13th centuries cultural layers. Metal lamps of zoomorphic, spherical and cup-shaped form are known from archaeological excavations of medieval monuments.

The metal lamp found in Shamakhy is spherical in shape, differs in size, and the plot composition, consisting of a combination of elements of floral ornament with the addition of geometric lines.

A copper lamp of this type was first discovered in Shamakhy and belongs to the XVIII-XIX centuries.

Keywords: Shamakhy, copper lamp, archaeological excavations, Middle Ages

UOT 902/904 (902.2)

**BORSUNLU DÜŞƏRGƏSİNDƏ QAZILMIŞ
SON TUNC-ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ KURQANLARI****Ş.N.NƏCƏFOV***

Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi (CQBKG) layihəsinin inşası ilə əlaqədar olaraq arxeoloji tədqiqat sahələrindən biri də Goranboy rayonunun Borsunlu kəndi yaxınlığındakı düşərgə sahəsində qazılmış kurqan qəbirləri olmuşdur. Hələ 2005-ci ildə düşərgədən bir qədər aralıda BTC (Bakı-Tiflis-Ceyhan) əsas ixrac neft marşrutu çəkilən zaman bir kurqan qazılaraq tədqiq olunmuşdur. Buna görə də, yeni qaz kəmərinin inşası zamanı ərazi əvvəlcədən arxeoloji risk sahəsi kimi qeydə alınmışdır.

2013-cü ildə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Borsunlu düşərgə sahəsinin ərazisində və onun yaxın ətrafında təxminən 30-a qədər kurqan aşkar edilmişdir. Məqalədə qaz boru kəməri dəhlizinin 247.900-cü km-nin paralelindəki Borsunlu kurqan çölündə salınmış düşərgə sahəsində 2015-ci ilin noyabr-2016-cı ilin yanvar aylarında aparılmış arxeoloji qazıntıların gedişatı və üzə çıxarılmış maddi mədəniyyət qalıqları haqqında məlumat verilir. Düşərgə sahəsində 9 kurqan qazılmış və arxeoloji qazıntılar zamanı kurqanaltı qəbirlərdən ərazinin qədim sakinlərinin dini inanclarına, sosial vəziyyətlərinə və məişətinə aydınlıq gətirən zəngin arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Bu kurqanlar tipinə, strukturuna, əldə edilmiş material bazasına və eləcə də mütləq yaşın təyin edilməsi ilə bağlı aparılmış radiokarbon analizin nəticələrinə əsasən Tunc dövrünün sonu və Erkən Dəmir dövrünə - e.ə. X-VIII əsrlərə aid edilir.

Açar sözlər: Borsunlu, yeni tikinti sahələri, Orta Kür hövzəsi, Son Tunc - Erkən Dəmir dövrü, qəbir abidələri, kurqan

Giriş. Borsunlu düşərgəsindəki kurqanların qazıntısı CQBKG (Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi) əsas ixrac qaz boru xəttinin inşası ilə bağlı olaraq yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi proqramına uyğun aparılmışdır. Boru kəmərinin inşasında çalışan işçilər üçün müvəqqəti yaşayış sahəsi və eləcə də texniki-təmir və maşın avadanlıqlarının, trubin və generatorların yerləşdirilməsi üçün düşərgə sahəsi kimi Goranboy rayonunun Borsunlu kəndi yaxınlığında, boru kəmərinin 247.900-cü km-də təxminən 3-4 ha-lıq sahə seçilmişdir.

Ərazi Goranboy rayonunun Borsunlu kəndindən təxminən 1 km cənub-

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Etnoarxeologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; shamil_necefov@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-8834-7188

şərqdə, Veyisli kəndindən isə 1 km şimalda, Bakı-Qazax magistralından Goranboy rayon mərkəzinə gedən şose yolun sağ tərəfində, dəniz səviyyəsindən 210 metr hündürlükdə yerləşir. Düşərgənin qərb tərəfindən Qazanbulaq çayının genişlənmiş yatağı keçir. Sahənin relyefi düzənlik, torpağı çınqıllıqdır.

CQBKG layihəsinin ekologiya və ətraf mühit departamentinin arxeoloqları (Ş.N.Nəcəfov və D.Meynard) 2013-cü ildə ilk dəfə Borsunlu düşərgə sahəsində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış, sahəyə vizual baxış keçirilərkən burada onlarla kurqan tipli qəbir abidəsi olduğu müəyyən edilmişdir. Borsunlu kurqan çölü arxeoloji sahə kimi qeydə alınaraq CQBKG dəhlizində qazıntısı aparılacaq abidələr sırasına daxil edilmişdir.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiya dəstəsi 2015-ci ilin noyabr-2016-cı ilin yanvarında Borsunlu kurqan çölündə arxeoloji qazıntı işləri aparmış və 9 kurqan tədqiq olunmuşdur*. Bu kurqanlar məhz düşərgə sahəsinə daxil olan kurqanlardır (şəkil 1).

Arxeoloji qazıntı işləri. Kurqan çölünün torpağı çınqıllı olduğu üçün əkinə yararsızdır və yalnız otlaq kimi istifadə edilməkdədir. Bu səbəbdən də aşkar edilmiş kurqanlar toxunulmamış qalmışdır. Ümumiyyətlə, Borsunlu düşərgəsinin ətraf ərazilərini gəzərkən xeyli sayda kurqan abidələrinə rast gəlmək olur.

İlkin olaraq düşərgə sahəsinin şərq, cənub-şərq və mərkəz hissəsində yerləşən və kromlexlərə bənzəyən düzümlər qazılaraq yoxlanıldı. Bu yoxlamalar arxeoloji cəhətdən nəticə vermədi [1, 16; 2, 5].

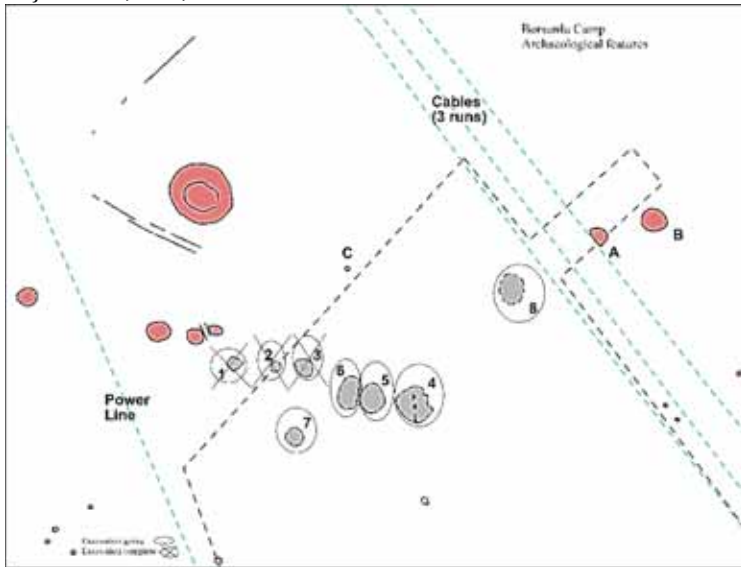
Bundan sonra sahənin şimal hissəsindəki kurqanların qazıntısına başlanıldı. Qeyd olunduğu kimi düşərgə sahəsində 9 kurqan qeydə alınaraq sıra nömrəsi ilə 1-dən 8-dək nömrələndi. Daha bir kurqan örtüyü bir qədər şübhə yaratdığına görə ilkin olaraq C nömrəsi altında qeydə alındı. Sonrakı qazıntılar onun da kurqan qəbri olduğunu təsdiqlədi. Bütün kurqanlar daş örtüklü idilər. Daşlar orta və irihəcmli çay daşlarından ibarət idi. Kurqanların daş düzümünün arası tökmə torpaqla doldurulmuşdu [1, 17; 2, 5].

1 №-li kurqan. Sahənin cənub-qərb hissəsində qeydə alınmış kurqanın üst daş örtüyünün diametri 4 m, müasir yer səthindən hündürlüyü isə 10 sm idi. 1-ci daş qatı götürüldükdən sonra 2-ci daş qatı üzə çıxdı. Bu qatın ölçüləri 3,25x3,2 m idi. Bu qatda daşların arasında saxsı qab gövdəsinin fraqmentlərinə rast gəlinirdi. 2-ci daş qatı 3-cü ilə əvəzləndi. Ölçüləri 3,25x2,2 m idi. 4-cü daş qatı orta həcmli çay daşlarından ibarət olub kurqanın cənub-qərb hissəsinə doğru uzanırdı. Ölçüsü 2,4x0,85 m idi.

Kurqanın şimal hissəsində 1,95x1 m ölçüsündə olan sahədə çınqıllı torpaq əhatəsində tökmə torpaq qatı üzə çıxdı. Burada yer səviyyəsindən 70 sm dərinlikdə orta və irihəcmli çay daşlarından ibarət 5-ci daş qatı aşkar olundu. Dəyirmi formalı olan bu daş qatının diametri 70 sm idi. Daşların içərisindən

* Arxeoloji qazıntı işləri t.ü.f.d., dosent V.A.Əsədovun rəhbərliyi, t.ü.f.d., dosent D.A.Kiriçenko, elmi işçilər F.S.Fərmanov və Ə.İ.Əbdürəhmanovun iştirakı ilə aparılmışdır.

dən daşının qırığı aşkar olundu. Kurqanın bu hissəsində 80 sm dərinlikdə növbəti 6-cı daş qatı üzə çıxdı. Bu qat iri, orta və xırda həcmli çay daşlarından ibarət idi. Ölçüləri 1,1x0,70 m idi.

Şəkl. 1. Borsunlu düşərgə sahəsində qazılmış kurqanların sxematik planı

7-ci daş qatı isə 1 m dərinlikdə aşkar olundu. Onun ölçüləri 70x60 sm idi. Qəbir kamerasının qazıntısı gedişində yer səviyyəsindən 1,4 m dərinlikdə orta həcmli çay daşlarından ibarət qəbirüstü örtük aşkar olundu. Oval formalı düzüm qərb-şərq istiqamətində 90 sm uzanırdı. Eni 60 sm idi. Bu düzümün şimal tərəfində qəbir kamerasına bitişik yerdə çürümüş ağac qalıqlarına rast gəlinirdi [1, 17].

Qəbir kamerasında yer səthindən 1,6 m dərinlikdə insan skeletinin qol sümüyü üzə çıxdı. Sümüyün ətrafı təmizlənərkən skeletin ayaq, qabırğa, onurğa, barmaq və diz sümüklərinin fraqmentləri ətrafa səpələnmiş halda aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, aydın oldu ki, bu fraqmentlər 1,3x1,1 m ölçüsündə olan xırda daş düzümünün içərisində yerləşirlər. Sümüklərin yanında iri ölçülü qabın gövdəsinin iki yerə parçalanmış hissələri, dəmir mil qırıqları, qırmızı və qara rəngli əqiq muncuqlar, həmçinin qara rəngli obsidian qəlpəsi aşkarlandı. Qəbir kamerasından aşkar olunmuş qab isə kiçik həcmli, bikonik formalı, qara cilalı küpədir.

2 №-li kurqan. Bu kurqan 1-ci kurqandan 20 m şimal-şərqdə yerləşirdi. Kurqanın diametri 4,6 m, hündürlüyü 10 sm idi. Kurqanın mərkəzindən başlayaraq şimala doğru dairəvi daş düzümü müşahidə olunurdu. Düzümün diametri 3,2 m idi. Düzüm iri, orta və xırda həcmli çay daşlarından ibarət idi.

Bu daş düzümü götürüldükdən sonra 2-ci daş düzümü (3,2x2,4 m) üzə çıxdı. 3-cü daş düzümünün ölçüləri 1,4x1,65 m, 4-cü daş düzümünün ölçüləri 1,2x1,4 m, 5-ci daş düzümünün ölçüləri 1,1x1,4 m idi (şəkil 2).

İri çay daşlarından ibarət olan 6-cı daş düzümü 2,2x1 m sahəni tuturdu. Bu daş qatı yer səthindən 70 sm dərinlikdən üzə çıxmışdı. Daşların arasında kömür qırıntılarına, saxsı qab gövdəsinin fraqmentlərinə, dən daşının bir hissəsinə və lay şəklində olan bərkidici maddə qalıqlarına rast gəldi.

7-ci daş qatı iri, orta və xırda həcmli çay daşlarından ibarət idi. Yer səthindən 1,3 m dərinlikdə yerləşən bu daş qatının da daşlarının arasından bərkidici maddə və dən daşı qırıqları aşkar edildi [1, 18].

Şəkl. 2. 2 №-li kurqanın yuxarıdan görüntüsü (3D)

Ölçüləri 1,3x1 m olan 8-ci daş düzümünün altından aşkar olunan qəbir kamerasının şimal-qərb hissəsində azyaşlı uşağa məxsus ayaq və qabırğa sümüklərinin fraqmentləri aşkar olundu. Ayaq sümüyünün üstündə tunc əşyanın yaşıl rəngli izləri qalmışdı.

Kameranın mərkəzində 9-10 yaşlı uşağa məxsus skeletin sümükləri səpələnmiş vəziyyətdə üzə çıxdılar. Kameranın cənub-şərq hissəsində orta həcmli çay daşları yığılı arasında isə kiçik həcmli qara cilalı qab aşkar edildi. Kiçik-həcmli küpə olan bu qab bikonik formalı olub oturacağı dar və yastıdır. Sümük fraqmentləri arasında iki tunc qolbaq var idi. Qəbir kamerasında tunc sırğa (və ya uşaq üzüyü), müxtəlif pasta, əqiq və tunc muncuqlar, sümük və tunc pilləklər, nazik tunc lövhə hissələri aşkar edildi. Kameranın cənub-şərq hissəsindəki daşlar götürüldükdən sonra onların altında iki tunc üzük və bir tunc sırğa da üzə çıxdı [1, 18].

Qeyd edək ki, kurqanın qazıntıları zamanı kurqan örtüyündə və qəbir kamerasının içərisində kömür və təbaşir qırıntılarına təsadüf olunmuşdu. Qəbir kamerasının ölçüləri 1,3x1 m, dərinliyi isə 1,15 m idi.

3 №-li kurqan. Bu kurqan 2 sayılı kurqandan 14 m şimal-şərqdə yerləşirdi (şəkil 1). Kurqanın diametri 8 m, hündürlüyü isə müasir yer səthindən 20 sm idi.

Üst daş örtüyünün sahəsi 4,2x5 m olan kurqan örtüyünün şimal-şərq ətəyində, örtük səviyyəsində qurbangah üzə çıxdı. Burada parçalanmış vəziyyətdə olan iki saxsı qab, bir tunc qolbağın hissələri və pastadan xırda muncuqlar tapıldı.

Orta həcmli çay daşlarından ibarət olan 2-ci daş düzümünün ölçüsü 4,9x4 m idi. Bu daş qatından sonra örtük səviyyəsindən 40 sm dərinlikdə kiçik həcmli çay daşlarından ibarət düzüm üzə çıxdı. Düzüm 1x0,6 m ölçüsündə olub qərb-şərq istiqamətində uzanırdı [1, 19].

Kurqan ətəyinin cənub-qərb hissəsində, örtük səviyyəsindən 50 sm dərinlikdə orta və kiçik həcmli daha iki küpə üzə çıxdı. Bununla da kurqan ətəyində iki qurbangahın olması müəyyənləşdi. Qeyd edək ki, bu kurqanda qəbir kamerası və insan skeleti aşkar edilmədi. Buna görə 3 sayılı kurqan qəbrini kenotaf qəbirləri sırasına aid etmək olar.

4 №-li kurqan. 3 sayılı kurqandan 60 m şimal-şərqdə yerləşən və aşkar olunmuş kurqanlar içərisində ən böyüyü olan bu kurqanın ölçüləri: şimal-cənub istiqamətində 17,8 m, şərq-qərb istiqamətində 19,9 m, hündürlüyü isə yer səthindən 0,2 m idi (şəkil 1).

Kurqan örtüyünün ətəyindən 20-30 sm dərinlikdə qara cilalı qab gövdəsinin bir-birindən aralı 2 fraqmentinə rast gəlini. Kurqan örtüyünün cənub-şərq hissəsində yer səviyyəsindən 10 sm dərinlikdə iri və orta həcmli çay daşlarından ibarət düzüm üzə çıxdı. Düzüm cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətində 1,4 m uzanırdı. Kurqan örtüyünün mərkəzində, 20 sm dərinlikdə kül rəngli nazik təbəqə qeydə alındı. Kurqan örtüyünün şərq hissəsində 10 sm dərinlikdən ayıra şəkilli düzüm üzə çıxdı. İri və orta həcmli çay daşlarından ibarət olan bu düzüm cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətində 13,2 m uzanırdı. Düzümün eni 0,7-0,8 m idi [1, 20].

1-ci qatdan 5 sm aşağıda 2-ci daş qatı üzə çıxdı. Daş qatlarının arası tökmə torpaqla doldurulmuşdu. Kurqan örtüyünün daşları arasından kiçikölçülü qaba məxsus gövdənin bir hissəsi, vaza tipli qab gövdəsi, kiçikhəcmli nazik divarlı qab gövdəsinin qırıqları və qara rəngli obsidiandan hazırlanmış kəsici alətin bir hissəsi tapıldı.

Qəbir kamerası kurqan örtüyünün qərb hissəsinin, yer səthindən 50 sm dərinlikdə aşkar olundu. Kameranın ölçüləri 2,7x1,9, dərinliyi 1,1 m idi. Kamerada insan skeletinin fraqmentlərinə rast gəlini. Çox dağınıq olduğu üçün meyidin hansı istiqamətdə dəfn edildiyini söyləmək çətin idi. Kameranın qərb tərəfində iri küp və bardaq qoyulmuşdu. Kamerada ağac qalıqlarına da rast gəlini [1, 20].

5 №-li kurqan. Bu kurqan 4 sayılı kurqandan 23 m cənub-qərbdə yerləşirdi (şəkil 1). Kurqan örtüyü şimal-cənub istiqamətində 15 m, şərq-qərb istiqamətində 12,5 m ölçüsündə idi. Hündürlüyü yer səthindən 0,1 m idi.

Şək. 3. 5 №-li kurqanın üst daş düzümü

Kurqanın şərq hissəsinin mərkəzində müasir yer səthindən başlayaraq iri və orta həcmli çay daşlarından ibarət dairəvi düzüm izlənirdi. Diametri 5,2 m olan bu düzümün iki cərgəli olduğu görünürdü. Düzümün hündürlüyü 40 sm idi. Dairəvi düzümdən 1,1 m şimal-qərbdə, müasir yer səthindən 10 sm dərinlikdə orta həcmli çay daşlarından ibarət uzunsov formalı başqa bir düzüm qeydə alındı. Düzüm şərq-qərb istiqamətində 1,8 m uzanırdı, eni 70 sm idi.

Yer səthindən 60 sm dərinlikdə kurqan ətəyinin şimal-qərb qurtaracağına, ətək kənarından 70 sm içəridə qurbangah aşkar olundu. Qurbangahda müxtəlif qab qırıqları topa halında aşkar olundular. Bunların arasında kiçik həcmli və şişman gövdəli küpə bütöv halda idi.

5 №-li kurqanın qəbir kamerası kurqanın qərb ətəyində aşkar olundu. Müasir yer səthindən götürüldükdə 1,2 m dərinliyi olan qəbir kamerası qərb-şərq istiqamətində 2,2x1,3 m ölçüsündə idi. Kameranın döşəməsinin bütün sahəsi boyu yeniyetməyə məxsus skelet sümükləri səpələnmişdi. Sümüklər əsasən qol, diz və qabırğa fraqmentlərindən ibarət idilər [1, 21].

Kameranın qərb hissəsində yer səviyyəsindən 80 sm dərinlikdə parçalanmış vəziyyətdə olan bir küpə, bir neçə qabın fraqmentləri, kəsikdə dairəvi olan tunc qolbağın parçalanmış hissələri, o cümlədən qırmızı rəngli 2 əqiq və 16 ədəd ağımtıl rəngli rombvari və konusvari formalı pasta muncuq aşkar olundu. Kameranın cənub-şərq divarına yaxın halqa formalı gil üzə çıxdı. Ola bilsin ki, bu halqalı gil sonradan çürümüş hansısa bir dairəvi ağac və ya sümük məmulatın içərisində olaraq onun formasını almışdır. Qəbir kamerasında qalın divarlı qab gövdəsinin 2 fraqmenti, irihəcmli nazik divarlı küpənin yuxarı hissəsinin fraqmentləri, kiçik həcmli qara cilalı qabın fraqmentləri, orta həcmli iki küpə aşkar edildi.

6 №-li kurqan. 3 sayılı kurqandan 26 m şimal-şərqdə yerləşən bu kur-

qanın ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 16 m, şərq-qərb istiqamətində 9 m, hündürlüyü isə 0,2 m idi.

Kurqan örtüyünün cənub ətəyində örtük səviyyəsi ilə bərabər uzunsov formalı daş düzümü üzə çıxdı. Düzüm cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətində 2 m uzanırdı. Kurqanın mərkəzində sahəsi 4,4x4 m olan şimal-cənub istiqamətli daş düzümü, cənub-şərq hissəsində isə diametri 3,3 m olan dairəvi daş düzümü qeyd olundu. Bu düzümdən qərb tərəfdə 1,1 m aralıda isə yarım dairəvi şəkildə cənubdan şimala doğru 9,5 m məsafədə uzanan daş düzümü aşkar edildi.

Kurqan örtüyünün şimal-şərq hissəsindəki daş düzümü götürüldükdən sonra müasir yer səthindən 40 sm dərinlikdə qurbangah üzə çıxdı. Burada 4 saxsı qab şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində düzülmüşdü. Qabların yanına çay daşı qoyulmuşdu. Bu qablar götürülərkən onların altından miniatur həcmli küpə, duzqabı tipli qab və tunc qolbaq aşkar edildi. Kurqan örtüyünün cənub-qərb hissəsində də yer səviyyəsindən 50 sm dərinlikdə ikinci qurbangah aşkar edildi. Burada iri çay daşı, onun yanında isə üç saxsı qab qoyulmuşdu [1, 23].

Şək. 4. 6 №-li kurqanın qəbir kamerası

Kurqanın mərkəzindəki 4,4x4 metrlik sahəsi olan şimal-cənub istiqamətli daş qatının altında kurqanaltı qəbir kamerası olması ehtimal edildi (şəkil 4). Ehtimal olunan qəbir kamerasının strukturunu izləmək məqsədiylə bu düzümün yarı hissəsi götürüldü. Bu zaman kurqan örtüyünün ən hündür hissəsindən 70 sm dərinlikdə qrunta çıxdı. Örtüyün profilində, düz mərkəz hissəsində iri çay daşları ilə əhatələnmiş 90 sm diametri olan və qəbir kamerası ehtimal edilən boşluq görüldü. Kurqanın strukturuna nəzər saldıqda üstə 50 sm narın qum, onun altından 20 sm qalınlığı olan möhkəm torpaq layı gəlirdi. Narın torpaq arasında 3 daş qatı izlənilirdi. Bərk torpaq layının arasında isə artıq daşlar nəzərə çarpmırdı. Sonrakı qazıntılar buranın qəbir kamerası olduğunu təsdiqlədi. Kurqanaltı qəbir kamerasının diametri 90 sm, dərinliyi 70 sm idi.

Kamera təmizləndikdən sonra burada da kiçikhəcmli çay daşları arasında insan skeletinə məxsus sümük fraqmentlərinin kamera içərisinə səpələndiyi müşahidə olundu. Kamerada dopu tipli kiçik qabın aşağı hissəsi, tunc piləklər,

üzəri yumru çıxıntılarla bəzədilmiş ağ rəngli 2 pasta muncuq, həmçinin ağ və solğun mavi rəngli pastadan hazırlanmış çoxsaylı çəlləkvari və düyməcik şəkilli muncuqlar aşkar edildi [1, 23].

7 №-li kurqan. 3 saylı kurqandan 39 m cənub-şərqdə, 6 saylı kurqandan isə 37 m cənubda yerləşən bu kurqanın ölçüləri: şimal-cənub istiqamətində 5,8 m, qərb-şərq istiqamətində 2,9 m, hündürlüyü isə müasir yer səthindən 40 sm idi. Kurqan örtüyünün cənub hissəsində 7 qaba məxsus saxsı fraqmentləri topa halında üzə çıxdılar.

1-ci daş düzümü götürüldükdən sonra 2-ci daş düzümü şimal-cənub istiqamətində 7 m, qərb-şərq istiqamətində 2,4 m, 3-cü daş düzümü isə şimal-cənub istiqamətində 1,1 m, qərb-şərq istiqamətində 3,5 m ölçüsündə idi.

Kurqanın strukturunu izləmək məqsədiylə kurqan örtüyü iki yarusə bölündü və cənub hissənin daş düzümü götürüldü. Bu zaman örtüyün mərkəzində qəbir kamerası aşkar olundu. Kameranın ölçüləri 2,7x1,9 m, dərinliyi 1,1 m idi.

Qəbir kamerasında insan skeleti aşkar edilmədi. Kamerada çoxlu sayda saxsı qab nümunələri (kiçik həcmli geniş ağızlı küpə, kiçikhəcmli armudvari formalı dopu, orta həcmli dar ağızlı uzunsov gövdəli küpə, orta həcmli 3 küpə, kiçikhəcmli küpə) və başqa materiallar üzə çıxdı. Bundan əlavə, kamerada müxtəlif saxsı qablara məxsus ağız, boğaz və gövdə fraqmentləri, çəlləkvari və yastı pasta muncuqlar, 11 ədəd müxtəlif ölçülü əqiq muncuq, dəmirdən iki bıçaq tiyəsi və dəmir mil aşkar edildi [1, 24].

Kurqan örtüyünün cənub-qərb hissəsində yer səviyyəsindən 60 sm dərinlikdə qurbangaha və onun içərisində iki saxsı qaba rast gəlinədi. Bu kurqanda da insan skeletinin olmaması onu kenotaf qəbirləri tipinə aid etməyə əsas verir.

C №-li kurqan. Bu kurqan 8 saylı kurqandan 86 m cənub-qərbdə, 3-cü kurqandan isə 54 m şimal-qərbdə yerləşirdi. Üst daş düzümü dairəvi formalı olan kurqanın diametri 5 m idi (şəkil 5). 2-ci daş düzümünün diametri 3 m-dək daralır. 3-cü daş düzümü şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində uzanırdı. Eni 1,3 m idi. Düzüm götürüldükdən sonra kurqanın düz mərkəzində qəbir kamerası aşkar olundu. Kamerada 2 saxsı qab (uzunsov gövdəli dolça və bikonik formalı küpə), qalın tunc məftildən burma üsulu ilə hazırlanmış gərdənlik, tunc qolbağın qırıqları, dairəvi, boru və romb formasında olan pasta muncuqlar aşkar edildi [1, 25].

C kurqanında da qəbir kamerası və insan skeletinə rast gəlinmədi.

8 №-li kurqan. Bu kurqan 4-cü kurqandan 79 m şimalda yerləşirdi. Diametri 16,6 m idi. Bu kurqan 4 bərabər seksiyaya bölünərək qazıldı.

Kurqan örtüyünün şimal-qərb ətəyində, kurqanın mərkəzini əhatələyən daş düzümünün arasında diametri 1,1 m olan kromlex qeydə alındı. Kromlex götürüldükdən sonra onun altında təkqulplu qaba məxsus fraqmentlər üzə çıxdı. Bundan əlavə, kurqan mərkəzini əhatə edən daş düzümünün bütün perimetri boyu düzümün müxtəlif yerlərində, daşların arasında və altında bütöv və parçalanmış vəziyyətdə olan müxtəlif formalı və ölçülü saxsı qablar (orta həcmli 3 küpə, armudvari formalı kiçik həcmli 2 küpə, bikonik formalı 2 qab,

parç, kiçikhəcmli qara cilalı küpə, uzunsov gövdəli kiçik qab) aşkar edildi.

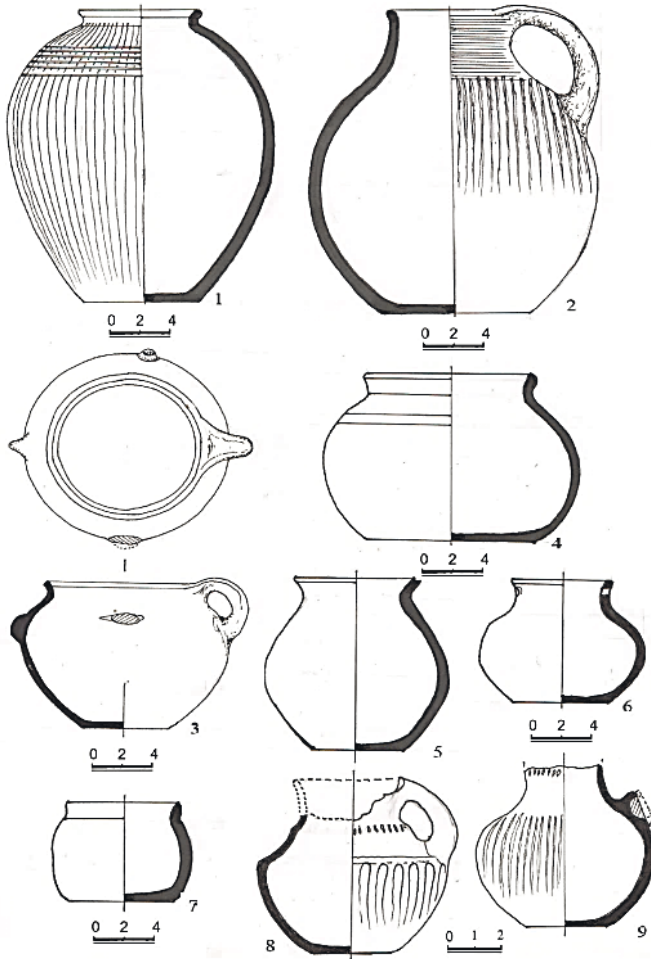
Şək. 5. C №-li kurqanın üst daş düzümü

Kurqanın mərkəzində qərb-şərq istiqamətində uzanan böyük ölçülü qəbir kamerası aşkar edildi. Oval formalı olan kameranın uzunluğu 2,8 m, eni 1,4 m, dərinliyi 1,5 m idi. Kamerada insan skeletinə rast gəlinmədi. Kameranın içərisindən bütöv və fraqmentlər şəklində olan 4 saxsı qab (irihəcmli qab, vaza, 2 bardaq), çoxlu sayda əqiq, burma üsulu ilə konus şəklinə salınmış və düyməcik şəkilli pasta, həmçinin kauri və çəlləkvari, uzunsov, dəyirmi formalı tunc muncuqlar, pastadan hazırlanmış üçbucaq və halqa formalı bəzək əşyaları, tuncdan hazırlanmış qolbaq, üzük, pələk, sırğa, nazik tunc halqanın hissələri, dəmir bıçaq tiyəsi aşkar edildi [1, 27-28].

Arxeoloji tapıntıların təsnifatı. Kurqanlardan tapılmış saxsı qab nümunələri forma və məzmun baxımından Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün xarakterikdir [3]. Cilalı saxsı məmulatı böyük üstünlüyə malikdir. Qabların gili əsasən qara, boz, qonur və çəhrayı rəngdədir. Bəzilərinin üzərlərinə anqob çəkilmiş, üzərləri çərtmə, qabartma, cızma üsullarla bəzədilmişdir. Naxışların içi inkrustasiya olunmuş qara cilalı bardağa da rast gəlinmişdir. Kurqan avadanlığı içərisində keramika nümunələri küp, küpə, bardaq, dopu, duzqabı, dolça, kasa, vaza, parç tipli gil qablar və onların hissələridir (şəkil 6; 8).

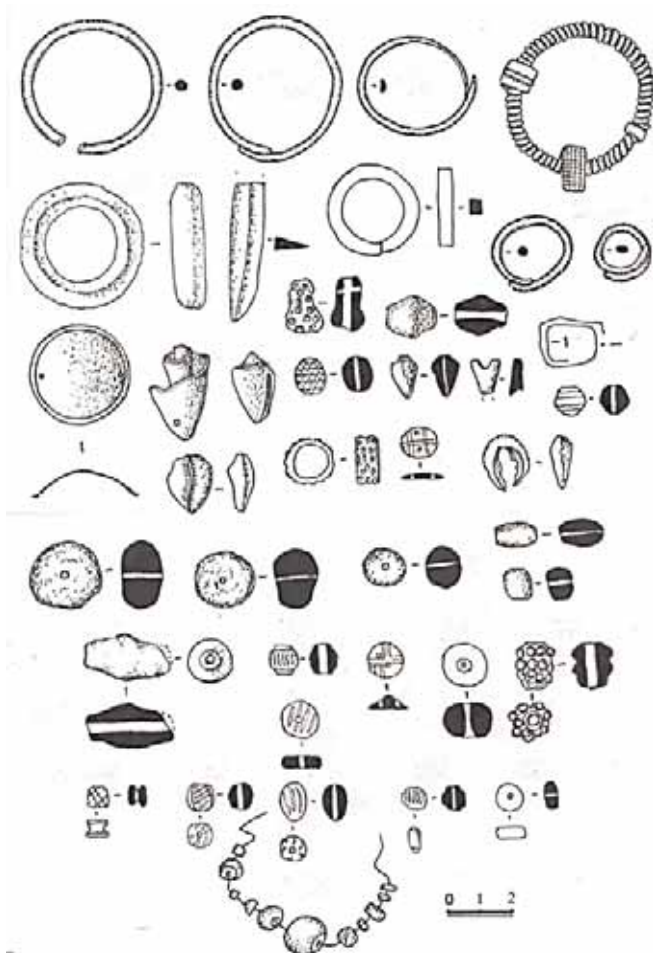
Qazıntılar zamanı ən çox irihəcmli küpələr aşkar edilmişdir. Küpələrin ağızları dəyirmi və qıfvari şəkilli, boğazları geniş və alçaq, yaxud da dardır, boğazları tədricən çiyinə keçir. Onların gövdələri şişman, armudvari, bəzən isə bikonik formalıdır. Nadir hallarda çəlləkvari gövdəli kiçik küpələrə də rast gəlinmişdir. Bardaqların ağızı bəzən qıfvaridir, bəzən isə bir qədər yana açılır. Gövdələri armudvari və ya şişman formalıdır. Dolçalar uzunsov gövdəli olub ağızları köbəlidir. Dar və alçaq boğazları birbaşa gövdəyə keçir. Əldə olunmuş kasaların bəzilərinin ağızı içəriyə meyillənir, digərlərinin ağızı isə yana qatlanır. Şişman formalı gövdələri aşağıya doğru kəskin daralır. Vazaların gövdələri oturacaqdan başlayaraq yana doğru genişlənir. Qəbir avadanlığı içərisində tək

hallarda piyalə ağzına, duzqabı və ya ədviyyat qabına fraqmentlər halında rast gəlinmişdir. Qeyd edək ki, analogi gil qab nümunələrinə Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığı bütün arealda - Gəncə-Qazax, Qarabağ, Göyçə gölü hövzəsi, Abşeron, Naxçıvanda [3; 4] və eləcə də Şərqi Anadolunun dəmir dövrü abidələrində [5] də rast gəlinir. Əldə olunmuş maraqlı gil məmulatlar içərisində uzunsov formalı muncuğu və gil halqanı göstərmək olar.

Şək. 6. Kurqanlardan aşkar edilən gil qablar

Qazıntılar zamanı çoxlu sayda tunc bəzək əşyaları tapılmışdır. Bunlar qolbaqlardan, üzükdən, sırğalardan, gərdənlıklərdən, piləklərdən, halqalardan, muncuqlardan ibarətdir (şəkil 7). Tapılmış dəmir məmulatlar bıçaq tiyələri və dəmir millə təmsil olunmuşlar.

Şək. 7. Kurqanlardan aşkar edilən bəzək nümunələri

Xronologiya. Borsunlu düşərgəsinin kurqanları Azərbaycanın Son Tunc- Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin II yarsısı-I minilliyin əvvəlləri) yüksək mədəni-iqtisadi inkişafının nümunələrini özündə əks etirir. Tədqiq olunan düşərgə sahəsinin kurqan çölünün yalnız bir hissəsindən ibarət olmasına baxmayaraq, faktlar sübut edir ki, burada dəfnlər bir neçə əsr davam etmişdir. Əldə olunmuş keramika materialları bu kurqanların Erkən Dəmir dövrünə aid olduğuna şübhə doğurmur. Bir sıra müqayisəli təhlillər əsasında Borsunlu düşərgəsindəki kurqan dəfnlərin e.ə. X əsrdən başladığını və VIII əsrin əvvəllərində davam etdiyini söyləmək mümkündür. Kurqanlardakı maddi-mədəniyyət nümunələrində yüksək inkişaf etmiş Erkən Dəmir dövrü sənətkarlığının xüsusiyyətləri izlənilir [1; 2; 3].

Kurqanların mütləq yaşının öyrənilməsi məqsədilə 4 №-li kurqandan götürülmüş sümük materialı əsasında ABŞ-ın Beta Radiokarbon laboratoriyasında aparılmış analizin nəticəsi e.ə. 980-830-cu illər aralığını göstərmişdir.

Şək. 8. Gil qablar

Nəticə. Borsunlu kurqan çölünün kurqanları daş örtüklü olub müxtəlif diametrlərə və hündürlüyə malikdirlər. 3 və C №-li kurqanlar istisna olmaqla qazıntısı aparılmış bütün kurqanlarda qəbir kameraları aşkar edildilər. 7 və 8 №-li kurqanlarda kameralar və avadanlıq olsa da insan skeleti yox idi. Bəzi kurqanlarda (6, 7, 8 №-li) qəbir kameraları kurqan örtüyünün mərkəzində, digərlərində isə (1, 2, 4 və 5 №-li) kurqan örtüyünün ətkələrində yerləşirdi.

Qəbir kameralarında aşkar edilən skeletlər parçalanmış vəziyyətdə olub, kameranın içərisinə səpələnmişdilər. Kameraların heç birində köllə sümüyü tapılmamışdır. Sümüklərin ətrafında parçalanmış və fraqmentar şəkildə olan saxsı qablar, tunc və sümük bəzək əşyaları, dəmir bıçaq tiyələri və çoxsaylı müxtəlif muncuqlar aşkar edildi. Bundan əlavə, kurqan örtüklərində bəzən dən daşlarına və bərkidici maddə qalıqlarına, bəzi qəbir kameralarında isə ağac tirlərin çürüntülərinə, kömür qırıntılarına və təbaşir parçalarına rast gəldi. Qeyd edək ki, bütün kurqanların örtüklərində, hətta qəbir kameralarının olmadığı 3 və C №-li kurqanlarda belə qurbangahlar aşkar edilmişdi (bəzilərdə, hətta 2). Bu qurbangahlarda da bütöv və parçalanmış vəziyyətdə saxsı qablar və bəzək əşyaları var idi. 8 №-li kurqanda isə, kurqan mərkəzini əhatə edən daş düzümün arasında və altında tək və cüt qoyulmuş saxsı qablara rast gəldi. 4 sayılı kurqanda isə daş düzümü aypara formasında idi.

Borsunlu düşərgəsində qazılmış kurqanlardan tapılmış arxeoloji materiallar BTC və CQBK və CQBKG dəhlizində tədqiq edilmiş Mahmudlu və Dəllər Cəyir kurqanları, Nərimankənd, I Seyidlər, Zəyəmçay, Ağılıdərə, I və II Tovuzçay, Həsənsu nekropollarının arxeoloji materialları ilə oxşarlıq təşkil edir

[1; 2; 4]. Həmin abidələrin tədqiqi e.ə. XIV-VIII əsrlərdə bölgənin qəbir abidələrinin səciyyəvi cəhətlərini izləməyə imkan verir.

Borsunlu düşərgəsi ətrafındakı kurqan çölü böyük arxeoloji kompleksdir. Ərazinin müəyyən hissəsi qazıntı sahəsindən kənar qalmış, müəyyən hissəsi isə yeni salınan düşərgə sahəsinə düşmüş və plana uyğun olaraq bu hissədə qazıntı sahəsi seçilərək arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş materiallar burada dəfn olunan insanların təsərrüfat məşğuliyyəti, məişəti, dini dünyagörüşü və dəfn adətləri, eləcə də həyat tərzinə dair çox qiymətli informasiya vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov V.A. CQBKG boru marşrutunun 247.900-cü km-də yerləşən Borsunlu kurqan çölünün qazıntısı haqqında geniş elmi hesabat. AMEA, AEİ, H-SCPX-16, Bakı, 2018, 100 s.
2. Hüseynov M.M. Goranboyun son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələri və dəfn adətləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №1, 2019, s. 3-19
3. Гусейнова М.А. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н.э.). Баку: Бизим китаб, 2011, 200 с.
4. Наджафов Ш.Н. Курганы Зеймчайского бассейна периода поздней бронзы-раннего железа / Кавказ: археология и этнология. Тезисы межд. научная конф. Баку: Чашыюглы, 2009, с. 160-166
5. Özdoğan M.C. Taşlıcabayır kazısı // Türkiye arxeolojisi ve İstanbul Universiteti. B.I/2037, İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayını no: 4242, 2000, s. 158-159

КУРГАНЫ ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ - РАННЕГО ЖЕЛЕЗА РАСКОПАННЫЕ В БОРСУНЛИНСКОМ ЛАГЕРЕ

Ш.Н. НАДЖАФОВ

РЕЗЮМЕ

В связи со строительством проекта расширение Южно Кавказского трубопровода (SCPX) одним из участков археологического исследования были курганные погребения, раскопанные в лагерном участке вблизи села Бурсунлу Геранбойского района. Еще в 2005-м году недалеко от лагеря, во время проведения главного нефтяного маршрута ВТС (Баку-Тбилиси-Джейхан) был раскопан и исследован один курган. Поэтому, во время строительства нового газового трубопровода территория была отмечена как участок археологического риска.

Во время проведенных в 2013-м году археологических разведочных работ на территории Бурсунлинского лагерного участка и вблизи него были обнаружены примерно 30 курганов. В статье дается информация о ходе археологических раскопок, проведенных в ноябре 2015-го - январе 2016-года на Бурсунлинском курганном поле, расположенном параллельно 247.900 км газового трубопровода и выявленных здесь остатков материальной культуры. В лагерном участке были раскопаны 9 курганов и в подкурганных погребениях были обнаружены богатые археологические материалы, внесшие ясность к изучению религиозных верований социального положения и быта древних жителей. Эти курганы, по типу, структуре, полученной материальной базе, а также по результатам проведенного радиоуглеродного анализа для определения точной даты отно-

сятся в основном к концу периода бронзы и периоду раннего железа, точнее к X-VIII вв. до н.э.

Ключевые слова: Борсунлу, участки новостроек, бассейн Средней Куры, период поздней бронзы-раннего железа, погребальные памятники, курганы.

LATE BRONZE-EARLY IRON AGE KURGANS EXCAVATED IN BORSUNLU CAMP

Sh.N. NAJAFOV

SUMMARY

In connection with the construction of the South Caucasus Pipeline Expansion (SCPX) project, one of the areas of archaeological research was the kurgans excavated in the camp area near the village of Borsunlu, Goranboy district. Still in 2005, when the main export oil route BTC (Baku-Tbilisi-Ceyhan) was built not far from the camp, a kurgan was dug and explored. Therefore, during the construction of the new gas pipeline, the area was previously registered as an archaeological risk area.

During archaeological excavations in 2013, about 30 kurgans were discovered in and around the Borsunlu camp area. The article provides information on the course of archaeological excavations carried out in November 2015-January 2016 in the camp area in the field of Borsunlu kurgan, parallel to the 247.900 km of the gas pipeline corridor, and the remains of material culture. 9 kurgans were excavated in the camp area and during archaeological excavations, rich archaeological materials clarifying the religious beliefs, social conditions and life of the ancient inhabitants of the area were found in the kurgans. Based on the type and structure of these kurgans, the material base obtained, as well as the results of radiocarbon analysis to determine the absolute age, it dates back to the Late Bronze and Early Iron Ages – 10th-8th centuries BC.

Keywords: Borsunlu, new construction sites, Middle Kura basin, Late Bronze and Early Iron Ages, grave monuments, kurgan.

UOT 94 (5); 28

SƏFƏVİ-TƏSƏVVÜF MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ
XƏLVƏTİYYƏ TƏRİQƏTİNİN YERİ

T.M.ŞİRİYEV*

Məqalədə Səfəvilər dövlətinin yarandığı ilk dövrlərdə şiəliyin yayılması prosesində ölkə ərazisində mövcud olan sufi təriqətlərinə qarşı münasibət və xüsusilə xəlvətiyyə təriqəti ilə ziddiyyətli münasibətdən bəhs edilir. Bu dövrdə Azərbaycanda xəlvətlik, nəqşibəndilik, nemətullahilik, zəhəbiyyə, nurbaxşıyyə və başqa təriqətlər mövcud idi. Bu təriqətlərin çoxu Səfəvilərin dini inancı ilə müxalifətdə olduğu üçün təqiblərə məruz qaldılar. Təqiblərlə daha çox qarşılaşan xəlvətilər özləri üçün daha əlverişli olan Misir və Osmanlı ərazilərinə köçdülər. Bu səbəbdən bir müddət, demək olar ki, Səfəvi dövlətində bu təriqətə mənsub şəxslər qalmadı. Elmi ədəbiyyatda Səfəvi şiəliyi ilə sufilik arasında əlaqələrin olduğu da iddia edilir. Odur ki, məqalədə bu məsələyə də münasibət bildirilir. Məqalə Səfəvilər dövrünə aid bir sıra mənbələrə və elmi ədəbiyyata istinad edilərək yazılmışdır.

Açar sözlər: Səfəvilər, islam, təsəvvüf, sufilik, təriqət, xəlvətiyyə.

Giriş. Azərbaycan etnoqrafiyasında xalqın mənəvi mədəniyyətinin islam mədəniyyəti kontekstində tədqiq edilməsi dövrümüz üçün aktualıq kəsb edir. Xüsusilə xalqımızın milli mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunan Səfəvilər dövrünün tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi həm bu sahədə olan boşluğu aradan qaldırmaq, həm də milli dəyərlərimizin varislik prinsipi əsasında tarixi köklərini izləmək baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır. Müstəqillik dövründə milli mədəniyyətə qayıdış prosesində xalqımızın ənənəvi mədəniyyətinin əsaslarından sayılan dini inanc sisteminin formalaşmasının yekun mərhələlərini araşdırmaq məqsədilə bir sıra ümumiləşdirilmiş elmi əsərlər yazılmışdır. Lakin Azərbaycanda XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər az-çox rast gəlinən təsəvvüf cərəyanlarının tarixini, xüsusilə Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə onların tənəzzülə uğramasının dini-mədəni nəticələrini daha dərinədən öyrənmək üçün ciddi tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır. Bunu nəzərə alaraq, məqalədə sözügedən dövrdə Azərbaycanda geniş yayılmış sufi təriqətlərindən yalnız birinin – xəlvətiliyin yayılma dərəcəsi, prinsipləri və Səfəvilərlə ziddiyyətli münasibətlərini öyrənmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Səfəvilərin sufi təriqətlərə münasibəti. Səfəvilər sülaləsinin siyasi hakimiyyətə yiyələndiyi dövr Azərbaycan əhalisinin dini münasibətlərində dəyi-

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçi, t.f.d., dosent;
tural.shiriyev@mail.ru; ORCID İD: 0000-0002-9867-4649

şikliklərin baş verdiyi mürəkkəb bir mərhələ kimi səciyyələnir. Hakim sünni məzhəbi ilə yanaşı, bu məzhəbə bağlı olan bir çox təsəvvüfi cərəyanlar bu dövrdə ölkənin inanc sistemində əsas rola malik idi. Müxtəlif dini cərəyanlara etiqad olunduğu belə bir şəraitdə Ərdəbildə hakim olan Səfəvi şeyxlərinin başçılığı ilə ölkədə on iki imam şiiəliyinin təbliği gücləndirilmişdi.

1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyan I Şah İsmayılın ən mühüm tədbirlərindən biri dini islahat keçirməsi oldu. Təbrizə daxil olmasının ilk günlərindən, yəni həmin ilin payızında islamın isnaəşəriyyə (on iki imam şiiəliyi) məzhəbi rəsmi dövlət dini elan edildi [5, 58]. Tarixi mənbələrə əsaslanan tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu dövrdə ölkə əhalisinin əsas hissəsinin sünni, az bir qisminin isə şiiə məzhəbinə mənsub olduğu qənaətindədir. Bu baxımdan, ölkənin hər yerində şiiəliyi yaymaq dövlətin ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmək baxımından Səfəvi xanədanlığı üçün, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

Tədqiqatçılara görə, Səfəvilərin əhalini şiiələşdirmə tədbirləri bəzən məcburi üsullarla həyata keçirilirdi. O.Əfəndiyev də bu fikri müdafiə edərək yazır ki, İsmayıl Azərbaycandan İranın daxili bölgələrinə daha çox irəlilədikcə, əsasən, feodal əyanlar və ruhanilərdən ibarət xeyli sünni ölkəni tərk etmiş və qonşu dövlətlərin ərazisində məskunlaşmışdı [5, 60].

Səfəvilərin dini zəmində apardıqları mübarizə, eyni zamanda, sufi təriqətlərinə qarşı yönəlmişdi. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bəzi təriqətlərə olan mənfi münasibətin əsas səbəbi onların öz etiqad prinsiplərində məhz sünni məzhəbinə bağlı olmaları ilə əlaqədar idi.

Müvafiq tarixşünaslıqda şiiəliklə təsəvvüf arasında əlaqə mövzusu da müxtəlif mülahizələrlə xeyli aktualdır. İ.Petruşevski [10, 302], M.Momen [9, 208-209], F.Daftari [4, 498], H.Roemer [14, 194-197], A.Arjomand [2, 66-67], M.Uyar [18, 85-99] və digər müəlliflər Səfəvilərin şiiəliyi yaymasında, daha dəqiq desək, sünnilikdən şiiəliyə keçməsində sufiliyin müəyyən rol oynadığını düşünürlər. Şiiəliklə sufiliyi uzlaşdırmağa çalışan Heydər Amuli (1319-?) iddia edirdi ki, həqiqi bir şiiə sufidir və həqiqi bir sufi də şiiədir. Amuli sufilərin şiiələrlə eyni olduğunu söyləyərkən, sufilərin də şiiələrin imamlar vasitəsi ilə əldə etdikləri ilahi sirlər barədə məlumatlı olduqlarını düşünərək hesab edirdi ki, islamın ilk dövrlərində Həsən Bəsri və Kumeyl bin Ziyad kimi zahidliyi və təqvası ilə tanınmış sufilər həm də dövrün imamının tələbələri olmuşlar [3, 26]. Yuxarıda adlarını çəkdimiz müəlliflər eyni zamanda düşünürlər ki, sünni əqidəsinə bağlı təsəvvüf alimlərinin Əhli-beyt və imamlara olan rəğbəti şiiəliyin inkişaf tapması və rəsmi din kimi qəbul etdirilməsini asanlaşdırmışdır. Hər halda, Səfəvi hakimiyyətinin ilk əsrində xalq arasında geniş yayılmış təsəvvüf düşüncəsi əleyhinə mübarizə aparıldığı şübhəsizdir [1, 167-173] və şiiə alimlərinin sufilərə qarşı mənfi münasibətini göstərən tarixi faktlar Səfəvilərin siyasi səhnəyə çıxmasından xeyli əvvəllə aiddir [6, 272-275].

Xəlvətiyyə təriqəti və Səfəvilərlə münasibətlər. Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ərafəsində Azərbaycanda mövcud olan təsəvvüf cərəyan-

larından biri xəlvətiyyə təriqəti idi. Bu təriqət XIV əsrdə məhz Azərbaycanın Şirvan bölgəsində meydana gəlmişdir. Xəlvətiyyə yolunun ilk nümayəndəsi və qurucusu Şirvanda anadan olmuş Əbu Abdullah Siracəddin Ömər (öl. 1397/98) hesab olunur. Siracəddin Pir Ömər bir sufi tərzilə olaraq təklikdə ibadət etməyə meyl etməsi və buna görə də zaman-zaman insanlardan uzaqlaşaraq dağlarda və ya meşəlikdə xəlvətə çəkilməsi sonralar yaratdığı yeni təsəvvüf yolunun xəlvətiyyə adlandırılmasına səbəb olmuşdur [11, 42].

Xəlvətiliyin bir təriqət kimi formalaşması isə XIV əsrin sonlarında Şamaxıda doğulmuş Seyid Yəhya Şirvani əl-Bakuvinin (öl. 1465) adı ilə bağlıdır. Onun “Seyid” təxəllüsü ilə yazdığı məsnəvilərində özünü yeddinci şiə imamı Museyi-Kazimin nəslinə bağlı hesab etdiyi də məlumdur [11, 42]. Qaynaqlarda tam adı əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya bin əs-Seyyid Bahaəddin əş-Şirvani əş-Şamaxı əl-Bakuvi kimi qeyd olunan və Pir-i Sani, yəni ikinci pir adlandırılan Seyid Yəhya Bakuvi, hələ gənclik çağlarında Şamaxıda təfsir, hədis, kəlam, fiqh kimi islam elmlərinə və eyni zamanda təsəvvüfi təlimlərə yiyələnir [17, 71]. XV əsrin əvvəllərinə təsadüf edən həmin dövrdə xəlvətiyyə təriqətinin fəaliyyəti yalnız mərkəzi Şamaxı olmaqla, Şirvan bölgəsində məhəlli xarakter daşıyırdı. Lakin Seyid Yəhyanın bir təriqət mürşidi kimi formalaşması və Bakıya köçməsi ilə xəlvətiliyin yeni mərhələsi başlayır [13, 13]. Dövrün tanınmış xəlvətiyyə mürşidi Şeyx Sədrəddinin vəfatından sonra Şamaxını tərk edən Seyid Yəhya, təriqətin şeyxi kimi irfani fəaliyyətini Bakıda davam etdirir [17, 71-72]. Onun irfani dərslərinin şöhrəti çox keçmədən ətraf bölgələrə də yayılır. Ömrünün sonuna qədər Bakıda fəaliyyət göstərən Bakuvinin burada vəfat etdiyi və hazırda İçərişəhərdə Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinə daxil olan və “Dərvişin qəbri” kimi tanınan türbənin ona aid olduğu ehtimal edilir.

Bakuvi öz yolunu təkcə yeni ardıcılıq yetişdirmək vasitəsilə yaymaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda yazdığı “Ətvarül-qəlb” (Qəlbın halları), “Kəş-fül qulub” (Qəlbın kəşf edilməsi), “Məkarimi əxlaq” (Üstün əxlaq), “Mənazilül-əşiqin” (Aşıqların məqamları) və digər əsərləri ilə xəlvətiliyin prinsipləri, mahiyyəti və üsullarını ortaya qoymuşdur [17, 75-80]. Onu daha çox şöhrətləndirən əsəri isə “Virdü-Səttar” olmuşdur. Xəlvəti müridlərinin hər səhər və adətən yüksək səslə oxuduqları bu əsərdə qəlb təmizliyini təmənna etmək əsas yer tuturdu [12, 7]. Bakuvinin bu və digər əsərləri təkcə cəmiyyətdə dini-irfani mühit yaratmağa xidmət etmirdi, eyni zamanda elm, sənət və ədəbiyyata ciddi təsir göstərirdi [13, 13].

Təsəvvüf görüşlərində “xəlvət” istilahı “Haqq ilə gizlin danışmaq” mənasını ifadə edir. Bu ibadət tərzilə məhz bu məqsədlə hazırlanmış otaqlarda icra edilirdi. Qaydaya görə mürşid xəlvətə çəkilən dərvişi ibadət otağının qapısına gətirir, bilavasitə özü dua ilə otağa salırdı. Bundan sonra isə xəlvəti ibadətləri etmək üçün mürid otaqda tək qalmalı idi. Adətən ibadət otağında olduğu qırx günlük “çillə” müddətində digər dərvişlər tərəfindən xəlvət halında olan mürid üçün az miqdarda çörək və su gətirilərdi. Bu ayinin qaydalarına görə məcburiyyət olmadıqca xəlvət müddəti bitənə qədər mürid ibadət otağından çıxmamalı,

kimsə ilə söhbət etməməli və gecə-gündüz ibadətlə məşğul olmalı idi [16, 67-68]. Seyid Yəhya Bakuvinin “Şəfa əl-Əsrar” əsərində isə xəlvət edən şəxs üçün vacib hesab olunan qaydalar belə göstərilir: Davami-xəlvət (xəlvətə davam etmək); zikri-vüzu (daim dəstəməzli halda zikrə davam etmək); savmi-sükut (daim oruc olmaq və susmaq); nəfyi-rəbt (qəlbindən Allahdan qeyrisini çıxarmaq və yalnız Allahı düşünmək); etiraz nəkərdən (şeyxinə etiraz etməmək) [17, 259-260]. Göründüyü kimi, xəlvət müddətində müridin riayət etməsi vacib olan “savmi-sükut”, yəni daim oruc olmaq haqda Bakuvi ilə Osmanlı qaynaqlarına istinad edən R.Serinin verdiyi məlumat üst-üstə düşür. Ola bilsin, xəlvətlik ayrı-ayrı ölkələrə yayıldıqdan sonra təriqətin əhkam prinsiplərində müəyyən dəyişiklik baş vermişdir. Xəlvəti inancına görə, qırx günlük çillə müddəti başa çatdıqdan sonra mənəvi ilhamları qəbul etmək üçün müridin qəlbi hazır olur. Xəlvəti müridləri təriqət şeyxlərinin xüsusi əhəmiyyət verdikləri bu ayini, adətən, ildə bir dəfə icra edərdilər [13, 13].

Xəlvətilər də bir çox təriqətlər kimi sünni etiqadına bağlı idilər və buna baxmayaraq, bəzi eyni etiqadı daşıyan təriqətlər kimi Şərqi İran [15, 196] və Azərbaycanda fəal idilər. Xəlvəti şeyxlərindən olan Dədə Ömər Rüşeni (öl. 1486/87) və qardaşı Mövlana Əlaəddin, Bayandurlu hökmdarları tərəfindən böyük hörmətlə qarşılanırdı. Dədə Ömər Təbrizdəki zaviyəsi Bayandurlu Sultan Yaqub tərəfindən tez-tez ziyarət edilirdi. Beləliklə, Bayandurluların himayəsi təriqətin daha geniş təbliğinə əlverişli zəmin yaradırdı [19, 153, 166].

Səfəvilər sülaləsinin ölkənin cənub ərazilərində hakimiyyəti ələ almasından sonra təqiblərə məruz qalmış xəlvəti ardıcılıarı, əsasən, Şirvan bölgəsində və qonşu ölkələrdə fəaliyyətlərini davam etdirməli oldular. Tədqiqatçılara görə, xəlvətiyyə ideyaları İslam dünyasına məhz Azərbaycan ərazisindən yayılmışdır [11, 41]. Bu dövrdə xəlvəti şeyxlərinin ən çox üz tutduqları ölkə Osmanlı idi. Bunun əsas səbəbi Osmanlı ərazisində xəlvəti ideyaları ilə tanışlıq və onun rəğbətlə qarşılanması idi. Türkiyəli tədqiqatçı M.Karaya görə, XV əsrdə ilk olaraq ərzincanlı Pir Məhəmməd Bəhaəddin (öl. 1474) vasitəsilə xəlvətlik Osmanlı ərazisinə gəlmişdi [7, 71]. Qeyd edək ki, XV əsrin ortalarında Bakıya köçdükdən sonra Seyid Yəhya Bakuvinin şöhrəti bütün İslam dünyasına yayılır. Bir sıra ölkələrdən, xüsusilə Anadoludan Bakıya gələn müridlər arasında bir çoxları Seyid Yəhyadan faydalanmış və xəlvətiliyin yüksək məqamlarını əldə etmişlər. Onların arasında Pir Məhəmməd Bəhaəddin də xüsusi yer tuturdu [12, 6]. Təriqətin İstanbulda şöhrət qazanmış ilk böyük nümayəndəsi isə şair Camal-i Xəlvəti (öl. 1494) olmuşdur [7, 71].

Təsədüfi deyil ki, hələ Səfəvi təhlükəsini hiss edən zaman Osmanlı dövlətinin yüksək dairələrində xəlvətiliyin rəğbətlə qarşılandığını nəzərə alan Mövlana Əlaəddin XV əsrin sonlarında Təbriz şəhərindəki təkyəsini tərk edərək İstanbula köçmüşdü. Həmin dövrdə hətta Sultan Bəyazidin (1481-1511) özü də İstanbulda fəaliyyət göstərən xəlfəti xəlifələrinə xüsusi qayğı ilə yanaşırdı [1, 169]. Qeyd edək ki, XV əsrin sonu və XVI əsrdə Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin xeyli gərgin olduğu bir şəraitdə xəlvə-

tilik təriqəti iki ölkənin mədəni əlaqələrinin formalaşması üçün, bir növ, zəmin yaradırdı.

1486/87-ci ildə Dədə Ömər in Təbrizdə ölümündən sonra Diyarbəkrdən olan müridi İbrahim Gülşəni (öl. 1534) onun yerinə keçdi. Gülşəninin Bayandurlularla yaxın əlaqələri Səfəvilər tərəfindən şübhə ilə qarşılanırdı. Bu səbəbdən o, İsmayılın Təbrizi tutması və şiəliyi yaymağa başlamasından sonra ölkəni tərk edərək, əvvəlcə Diyarbəkərə, Qüdsə, oradan isə Qahirəyə getdi. Misirlilər tərəfindən böyük ehtiramla qarşılanan Gülşəni üçün 1520-ci ildə məşhur təkyə də inşa edildi [20, 1136-1137]. Beləliklə, xəlvəti təriqəti Misirdə və Osmanlı paytaxtında yüksəliş mərhələsinə keçdi [8, 279-297]. Bəzi tədqiqatçılara görə, İbrahim Gülşəninin Təbrizi tərk etməsi xəlvətlik təriqətinin Səfəvi torpaqlarından silinməsi demək idi [6, 288]. Ehtimal ki, təriqət nümayəndələrinin bu hadisələrə görə özləri üçün daha əlverişli olan Anadolu, Misir və digər qonşu ölkələrə köçmələri səbəbindən Səfəvi ölkəsində (Şirvan bölgəsindən başqa) bu təriqətə mənsub şəxslər qalmadı.

Nəticə. Beləliklə, xəlvətiyyə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təsəvvüfi cərəyanlar arasında ən geniş yayılmış təriqətlərdən olmuşdur. Təriqətin, əsasən, Şamaxı, Bakı, Təbriz kimi siyasi və mədəni baxımdan mühüm sayılan şəhərlərdə güclü mövqeyə malik olması onun ölkənin dini və mədəni həyatındakı əhəmiyyətinə müsbət təsir göstərən amillərdən idi. Təriqət şeyxlərinin, xüsusilə Seyid Yəhya Bakuvinin şəxsi nüfuzu, onun sufiliyə dair yazdığı fundamental əsərlər bu dövrdə Azərbaycanı İslam Şərqi nin önəmli dini-ideoloji mərkəzlərindən birinə çevirə bildi. Bir çox ölkələrin tanınmış sufi təmsilçilərinin, xüsusilə ərzincanlı Məhəmməd Bəhaəddin, izmirli Tirəli Ömər Dədə və digər məşhur mürşidlərin məhz Azərbaycan təsəvvüf mühitində yetişmələri də bunu təsdiq edir.

Azərbaycanda orta əsr fəlsəfi fikrin, ölkədə mənəvi mədəniyyətin, xüsusilə təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafında, digər təriqətlərdən fərqli olaraq, xəlvətliyin təsiri daha güclü olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri də məhz Seyid Yəhyanın yazdığı əsərləri ilə böyük ədəbi-irfani məktəb yaratması idi. Təsəvvüfi deyildi ki, Səfəvilər dövründən başlayaraq uzun bir dövr ərzində ciddi təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, xəlvətiyyə ideyaları öz varlığını qoruyub saxlaya bildi.

Şiə uləmələrinin hələ əvvəlki dövrlərdən sufilik əleyhinə olan çağırışları Səfəvilər dövründə daha da kəskinləşmişdi. Ölkədə şiə təlimini yaymaq Səfəvi hakimiyyətinin ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmək baxımından, həm də siyasi əhəmiyyət daşıdığına görə sünni əqidəsinə bağlı olan sufilərə, eləcə də xəlvəti təmsilçilərinə qarşı aparılan mübarizə ölkədə dini münasibətləri xeyli ağırlaşdırmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Arjomand S.A. Safevi Dönemi İran'ında Dini Taşkınlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722). (İngiliscədən çev.: Dr. N.Musalı), Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Vol. 7, Ahlen, 2016, s. 160-195.
2. Arjomand S.A. The Shadow of God and The Hidden Imam, The University of Chicago Press, Chicago 1984, Pp. xii+356.
3. Cebecioglu E. "Haydar el-Âmulî". TDV İslâm Ansiklopedisi. c. XVII. İstanbul, 1998, s. 26-27.
4. Daftary F. Muhalif İslamın 1400 Yılı: İsmaililer-Tarih ve Kuram, çev.: Ercüment Özkaya. Ankara, Rastlantı Yay., 2001, 571 s.
5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
6. Gökbulut S. Safevilər Devrinde Şiiliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme. // Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/2, c. 15, sayı: 30, s. 269-297.
7. Kara M. Tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul, İletişim Yayın., 1992, 113 s.
8. Martin B.G. "A Short History of the Khalwati Order of Dervishes". Scholars, Saints and Sufis, ed. N.R.Keddie, Los Angeles & London: University of California Press, 1972, p. 275-305.
9. Momen M. An Introduction to Shi'ism: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism, Yale University Press, New Haven 1985, xxii+397 p.
10. Petrushevsky Ilya P. Islam in Iran. çev.: Hubert Evans. London, The Athlone Press, 1985, p. 400.
11. Rıhtım M. IX-XIX. Asırlar Azərbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler / Avrasya Etüdləri, Yıl:14, Sayı: 35 (1), Ankara, 2009, s.33-66.
12. Rıhtım M.M. Ali Ayni'nin Bakü Konferansı. Seyyid Yahya Şirvani. // <https://www.yumpu.com/tr/document/view/37685064/m-ali-ayninin-baku-konferans-journal-of-qafqaz-university>. Müraciət tarixi: 05.04.2021
13. Rıhtım M. Seyyid Yahya Şirvani'nin Türkiye ve Azerbaycan Kütüphanelerinde Bulunan Elyazma Eserleri. Journal of Qafqaz University, No: 30, 2010, s. 12-23.
14. Roemer H.R. "The Safavid Period". The Cambridge History of Iran, Vol. 6: The Timurid and Safavid Periods. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 189–350.
15. Savory R.M. "A 15-th Century Safavid Propagandist at Herat". American Oriental Society, Middle Western Branch, Semi-Centennial Volume, Bloomington Indiana, 1969, p. 189-197.
16. Serin R. İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler. İstanbul, Petek Yayın., 1984, 176 s.
17. Seyyid Yəhya əş-Şirvani əl Bakuvi və "Şəfa əl-Əsrar" (Sufiliyin sirləri) adlı əsəri. Nəşrə hazırlayan: M.Rıhtım. Bakı: Elm, 2010, 407 s.+202a.
18. Uyar M. "Safevilər Öncəsi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı". Akademik Araştırmalar Dergisi, İstanbul, 2001, say: 7-8, s. 85-99.
19. Woods J.E. The Aqqyunlu: Clan, confederation, empire: a study in 15th/9th century Turko-Iranian politics (Studies in Middle Eastern history) Unknown Binding – January 1, Minneapolis & Chicago: Bibliotheca Islamica. 1976, p. 348.
20. Yazıcı T. "Gulshani", Encyclopedia of Islam, 2nd ed., v. 2, E.J.Brill, Leiden, 1965, P. 1136–1137.

МЕСТО ТАРИКАТА ХАЛВАТИЙЯ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ СЕФЕВИДОВ С СУФИЯМИ

Т.М.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется об отношении сефевидского государства в период своего возникновения к существовавшим на территории страны суфийским тарикатам в процессе распространения шиизма и, особенно, о противоречивых взаимоотношениях с сектой халватийя. В те времена в Азербайджане существовали секты халватийя, нагшибенди, нематуллахи, захабийя, нурбахшийя, и другие тарикаты. Большинство из них подвергались гонениям, поскольку находились в оппозиции к сефевидскому вероисповеданию. Подвергавшаяся наибольшим преследованиям секта халватийя перебралась в более благоприятные для нее страны – Османское государство и Египет. Вследствие этого на сефевидской территории приверженцы этой секты некоторое время практически не встречались. В научной литературе также высказываются предположения о связях сефевидского шиизма с суфизмом. В статье определяется отношение и к этому вопросу. Данная статья написана на ряде источников и научной литературе сефевидского периода.

Ключевые слова: Сефевиды, ислам, тасаввуф, суфизм, тарикат (секта), халватийя

PLACE OF TARIKAT HALVATIYA IN RELATIONSHIP SEFEVIDS WITH SUFIS

T.M.SHIRIYEV

SUMMARY

This article studies about the attitude of Safavid state in the period of its emergence towards the Sufi tariqahs that existed on the territory of the country in the process of spread of Shiism, and especially, about the contradictory relations with the Halvatiya sect. At that time in Azerbaijan there were sects of Khalvatiya, Nagshibendi, Nematullahi, Zhabiyaya, Nurbakhshiyaya, and other tariqas. Most of them were persecuted because they were in opposition to Safavid religion. The Halvatiya sect, which was the most persecuted, moved to more favorable countries – the Ottoman state and Egypt. As a result, followers of this sect practically did not meet on the Safavid territory for some time. In the scientific literature, there are also suggestions about links of Safavid Shiism with Sufism. The article defines the attitude to this issue. This article is written on a number of sources and scientific literature of the Safavid period.

Keywords: Safavid, Islam, tasawwuf, sufism, tarikat (sect), halvatiya

UOT 94 “16/18”; 94 (479.25)

SƏFƏVİLƏRİN ƏRDƏBİL HAKİMLİYİ**S.F.BAXŞƏLİYEV***

Azərbaycan tarixinin geniş araşdırılan mövzularından biri Səfəvilər dövlətinin tarixidir. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinin formalaşmasının tarixi tədqiqatlardan kənar qalmış müəyyən məsələlərinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi əhəmiyyətli olmuşdur. Tədqiqatçılar arasında Səfəvilərin ulu babalarının mənsubiyyəti bəzən mübahisə mövzusu olduğu üçün bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Araşdırılan digər məsələ ilk Səfəvilərin dini təbliğatdan siyasi fəaliyyətə keçməsi ilə bağlıdır. Məqalədə əldə edilən elmi nəticələr Səfəvilər sülaləsinin formalaşması, onları hakimiyyətə aparan yol, ilk Səfəvilərin Osmanlı sultanları ilə münasibətləri və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı mövzulara müraciət edəcək tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətli ola bilər.

Açar sözlər: Səfəvilər, Ərdəbil, Şeyx Səfiəddin, Şeyx Cüneyd, Uzun Həsən, Şeyx Heydər, din, təriqət

Giriş. Azərbaycan tarixində ən geniş tədqiq edilən mövzulardan biri Səfəvilər dövlətinin tarixidir. Bu problem müxtəlif vaxtlarda Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan sovet və milli tarixşünaslığında bəzən bir-biri ilə ziddiyyət yaradan fərqli baxışların olması halında tədqiq edilmişdir.

Rusiya tarixşünaslığından fərqli olaraq Türkiyə tarixçiləri problemə daha həssaslıqla yanaşaraq problemin ən müxtəlif tərəfləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Lakin bu fikirlərin çoxu üçün ortaq cəhət kimin daha çox təqsirkar olmasının qabardılmasıdır.

Azərbaycanda problemin tədqiqi sahəsində Z.Bayramovun, O.Sultanovun, Ş.Fərzəliyevin, A.Baxşəliyevin, R.Dadaşovanın və başqalarının dəyərli tədqiqatları var. Lakin problemlə bağlı işlərin artıq başa çatdığını düşünmək tezdir. Problemlə əlaqədar öyrəniləsi, tədqiq olunası məsələlər, istiqamətlər yə-nə də çoxdur. Bu cür məsələ və ya sahələrdən biri ilk Səfəvilərin fəaliyyətində dini təbliğatdan siyasi fəaliyyətə keçidin baş verməsi ilə bağlıdır. Məqalə bu məsələnin tədqiqi sahəsində yenilik sayıla bilər.

1514-cü ilin 23 avqustunda Çaldıran düzündə Osmanlı və Səfəvilər imperiyaları arasında baş vermiş Çaldıran döyüşünü [4,76] Osmanlılar özlərinə

* *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, t.f.d.; baxshaliev81@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-4054-2974*

qarşı yönəlmiş dini və siyasi təhlükənin zərərsizləşdirilməsi kimi qiymətləndirilmişlərsə, Səfəvilər tam əksinə olaraq ölkələrinin işğalını düşünən Osmanlıların niyyətlərinin uğursuzluğa düçar olması kimi şərh etmişlər.

Döyüşün əsas səbəbkarları olan Yavuz Sultan Səlim və Şah İsmayılın şəxsi davranış və düşüncələrinin bu düşmənçilikdə xüsusi rol oynadığı fikri də hər iki tərəfin müştərək mövqeyidir. Eyni zamanda Çaldıran döyüşünün tarixi baxımdan düzgün qiymətləndirilməsi məsələsi ayrıca bir problem kimi qalmaqdadır. Problemə real münasibəti hər iki tərəfdə mövcud olan mənbələrin qarşılıqlı müqayisəsi yolu ilə müəyyən etmək olar. Hesab edirik ki, baş verən döyüş dini və siyasi hakimiyyət uğrunda iki qüdrətli türk hökmdarının mübarizəsidir.

Osmanlı tarixi mövqeyindən baxıldıqda Səfəvi imperiyasının mövcudluğu onlar üçün böyük təhlükə demək idi. Çünki Osmanlılar üçün çox da uzaq olmayan keçmişdə baş verən, İstanbulun fatehi II Mehmedin Konfederativ dövlət olan, Təbriz və Diyarbəkri öz torpaqlarına qatan Bayandurlu hökmdarı Uzun Həsəni 1473-cü ilin 11 avqustunda Otluqbəli döyüşündə məğlub etməsi ilə [16, 172] sarsılan Bayandurluların idarə etdiyi bu türk dövlətinin mirası gözlənilmədən Ərdəbildə təriqət ocağı quran, dünyəvi və ruhani işləri öz əllərində cəmləyən və sonradan şiəliyi təmsil etməyə başlayan Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi-əl Ərdəbilinin nəvələrinin əlinə keçdi. Bu nəvələr də sonda tarixə təriqətin qurucusuna istinadən Səfəvilər olaraq daxil oldular. Səfəvi xanədanından Ərdəbilə ilk gələn təriqətin qurucusu Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin ulu babası Feyruz şah Zərrin Küləhdir. Bir müddət Məşhəddə İmam Musa Kazımın türbəsinin keşiyini çəkən Feyruz şah daha sonra Gilana getmiş və orada da dünyasını dəyişmişdi [7, 64].

Səfəvilərin mənsubiyyəti haqqında. Tədqiqatçılar arasında Səfəvilərin mənsubiyyəti bəzən mübahisəli olduğu üçün bu məsələ üzərində dayanmaq istərdik. Bəzi "səfəvişünasların" mülahizələri nəticəsində Feyruz şahın etnik mənsubiyyəti məsələsi bu günə kimi sonadək müəyyən edilməmiş qalmaqdadır. Belə ki, Səfəvilər sülaləsinin uzaq sələfləri barədə mənbələrin azlığından istifadə edən bəzi müəlliflər Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin VII babası Feyruz şahı [4, 116] inadla farslaşdırmağa və ya kürdləşdirməyə səy göstərirlər. Lakin onlar fars və ya kürd mənsubiyyətini gizlətməyin Səfəvilərə nə üçün lazım olduğunu izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Səfəvilərin ulu babalarını milli kökdən uzaqlaşdırmağa çalışanlara Zabil Bayramovun 2017-ci ildə yazdığı "Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər)" kitabından faktlarla cavab vermək istərdik. Z.Bayramov yazır: "Şeyx Səfiəddinin ata-babası çox qədim zamanlardan Ərdəbil sakinləri və türk idilər" [4, 118].

Eyni zamanda qeyd etmək istərdik ki, akademik, Rusiya şərqşünaslıq məktəbinin banilərindən biri Vasili Bartold və Sovet tarixçisi, şərqşünası Aleksandr Petruşevski də ilk Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbildə yaşamasını, onların doğma dilinin Azərbaycan dili olduğunu, Səfəvilərin türk mənşəli olmasını mənbələrin məlumatları ilə sübuta yetirmişlər [18, 31].

Hesab edirik ki, mövzu ilə bağlı bu müəlliflərin fikirləri daha mötəbər sayılmalıdır. Osmanoğullarının şərq sərhəddində yaranan Səfəvilərin ilk nişanəsini artıq Osmanlı imperiyasının quruluş çağında görmək mümkündür.

Səfəvi ailəsi 1501-ci ildə dövlətlərini yaradana qədər təriqət sülaləsi idi [9, 124]. Bu sülaləyə adı verilmiş Şeyx Səfiəddin Osman Qazinin (Osmanlı dövlətinin qurucusu və ilk hökmdarı) müasiri idi. Osman Qazi şimal-qərbi Anadoluda öz bəyliyi genişləndirməyə çalışdığı dövrdə Şeyx Səfi də Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərinə yaxın ərazidə yerləşən Ərdəbil şəhərində təsəvvüv (İslamda fəlsəfi baxış) dünyagörüşünü mənimsəyərək məşurlaşmışdı.

İlk Səfəvilərin təbliğati. Osman bəyin nəvələri babalarının adını daşıyan dövləti genişləndirdiyi bir vaxtda, Seyx Səfiəddinin övladları da öz atalarının adını daşıyan təriqətin şöhrətini təbliğ edərək onu daha geniş ərazilərə yaymağa çalışırdılar. Osmanoğulları bəylikdən sultanlığa keçdiyi bir dövrdə isə Səfəvi ordeni şeyxləri yayılma arealını genişləndirərək, öz təriqətlərini Azərbaycanda, Qafqazda və Şərqi Anadolu bölgələrində təbliğ edirdilər.

Səfəviyyə xüsusi ilə bu bölgələrdəki, türk tayfaları arasında geniş yayılmışdı. Səfəviyyə hakimliyinin ilk şeyxi Səfiəddin İshaq 1252-ci ildə Ərdəbil şəhərinin Kəlxuran kəndində anadan olmuşdur [5, 9]. XVII əsr Azərbaycan tarixçisi Vəliqulu ibn Davudqulu Şamlı özünün “Qisəsül-xaqanı” adlı əsərində Səfiəddin İshaqın atasının Ərdəbildə vilayət sülaləsinə rəhbərlik edən və irfani məqama yüksələn Seyid Cəbrayıl adlı mədhiyyəçinin olduğunu qeyd edir [14, 26-27].

Uşaq yaşlarından irfani elmlərə marağı olan Səfiəddin İshaq Şiraza gələrək Rükəddin Bəyzavi, Əmir Abdulla kimi müdərrişlərdən dərs almış, bir müddət sonra elə müəllimi Əmir Abdullanın məsləhəti ilə Gilana gedərək Zahidiyyə təriqətinin mürşidi, tanınmış sufi alim Şeyx Zahid Gilanini tapmış və onun xanəqahında 25 il xidmət edərək sufiliyin nəzəri əsaslarını yüksək səviyyədə öyrənə bilmişdi. Daha sonra Zahid Gilaninin qızı Bibi Fatma Xatunla ailə quran Şeyx Səfiəddin İshaq Zahid Gilaninin 85 yaşında vəfat etməsindən sonra Zahidiyyə təriqətinin başına keçmişdi.

Şeyx Səfiəddinin varisləri. Ərdəbilə qayıdan Şeyx Səfiəddin Səfəviyyə təriqətini qurmuş və sufizm ideologiyasını təbliğ edərək öz davamçılarını da hazırlamışdı. 1334-cü ildə Həcc ziyarətindən qayıdandan sonra vəfat edən Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin müridləri arasında Hülakülər dövlətinin hökmdarları Məhəmməd Olcaytu, Əbu Səid Bahadır xan, Elxanilər dövrünün siyasətçilərindən biri Əmir Çoban Sulduz və tarixçi, vəzir Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani kimi dövrün mühüm şəxsləri var idi [7, 144].

Şeyx Səfiəddindən sonra vəsiyyətinə əsasən yerinə oğlu Şeyx Sədrəddin Musa keçmişdi [11, 23]. 31 yaşında təkkəyə rəhbərlik etməyə başlayan Sədrəddin Musanın atası kimi müridləri çox idi. O, xalq kütlələrini öz arxasınca aparmaq iqtidarında idi. Onun şeyxliyi dövründə Ərdəbil müsəlmanlar arasında böyük şöhrət qazanaraq mühüm ziyarətgaha çevrilmişdir. 59 il Səfəviyyə təriqətinə şeyxlik edən Sədrəddin Musa ömrünün sonuna yaxın atası kimi Mək-

kəyə Həcc ziyarətinə getmiş, qayıtdıqdan az sonra vəfat etmiş və Şeyx Səfi məqbərəsində dəfn edilmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, Səfəvilər sülaləsinin ulu babaları haqqında hələlik yeganə mənbə hesab edilən “Səfvət əs-səfa” (Saflığın-saflığı) adlı agioqrafik (övlialarının həyatını təsvir edən əsərlər) əsər məhz Sədrəddin Musanın şeyxliyi dövründə Təvəkkül ibn Bəzzaz adlı müridi tərəfindən yazılmışdır [12, 80].

90 yaşında vəfat edən Şeyx Sədrəddindən sonra təriqət işlərinə 36 il mürsidlik edən Şeyx Xacə Əlaəddin Əli Ərdəbil hakimliyinin rəhbəri oldu [17, 31].

Əmir Teymur və Səfəvilər. Xacə Əli ömrünün sonlarına yaxın Ərdəbil təkkəsinə rəhbərliyi Şeyx şah kimi tanınan oğlu İbrahimə vəsiyyəət edərək ataları kimi Həcc ziyarəti üçün Məkkəyə getmiş, lakin qayıdarkən yolda xəstələnərək Fələstində dünyasını dəyişmişdir.

Xacə Əli görkəmli sərkərdə Əmir Teymurun müasiri idi və onun yanında böyük nüfuza malik idi. Xacə Əli İslam alimi olaraq təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından kənar da məşhur olduğu üçün Əmir Teymurun diqqətini cəlb etmişdi. Böyük türk Xaqanı Xacə Əlini ziyarət etmiş və Səfiəddinin soyundan olan bütün səltənət sahiblərini xərəcdən azad edərək Ərdəbil vilayətinin vergisinin Şeyx Səfi türbəsinə verilməsi haqqında göstəriş vermişdi [14, 48-49].

Əmir Teymurun Ankara döyüşündə Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidi məğlub etdikdən sonra Anadoludan gətirdiyi və dövrün qaynaqlarında “Esiran-i Rüm” (Rum) əsirləri adı ilə xatırlanan əsirləri Xacə Əlinin xahişi ilə azad etməsi böyük türk sərkərdəsinin Səfəviyyə hakimliyinin III şeyxinə olan ehtiramının göstəricisi idi [12, 81].

Xacə Əlinin şeyxliyi dövründə Ərdəbil təkkəsinin şöhrəti Ərdəbilin hüdudlarından kənara çıxmış, İraq, Suriya, Anadolu, Bəlx və Buxara kimi çox uzaq bölgələrdən gələn müsəlmanların ziyarətgahına çevrilmişdi. İlk Osmanlı sultanları da Səfəviyyə hakimlərinə hər il “Çırağ axçası” adı altında qiymətli hədiyyələr göndərirdilər [8, 359].

Şeyx Cüneydin şeyxliyə başlaması. Şeyx Xacə Əlidən sonra İbrahim Şeyx şah Səfəviyyə ordeninin IV şeyxi olur. O, Xacə Əlinin üçüncü oğlu, eyni zamanda naibi və canişini idi. Mənbələrdə İbrahim Şeyx şahın 21 illik təriqət şeyxliyi dövrü ilə bağlı məlumatlar yox dərəcəsinədir. Lakin məlumdur ki, sələflərindən fərqli olaraq Şeyx İbrahim dövrünün siyasi hadisələrinin fəal iştirakçısı olmuş və müridləri ilə Baharlılar dövlətinin V hökmdarı Cahan şahın 1440-cı ildə gürcülərə qarşı hərbi səfərində iştirak etmişdi [14, 50].

Dövrə aid mənbələri incələdikdə Ərdəbil təkkəsində baş vermiş siyasi dəyişikliyin Şeyx Cüneydin şeyxliyi illərində başladığını görmək mümkündür. Məsələn, Xacə Mövlanə İsfahani kimi tanınan, Bayandurluların saray tarixçisi Əbülxeyr Fəzullah ibn Ruzbehanın farsca yazılmış “Tarixi Aləm arayi - Əmini” əsərində “Şeyxlik sırasının Şeyx Cüneydə keçməsindən sonra babalarının yaşam tərzini kökündən dəyişdirdiyini, xəyalındakı siyasi planları həyata keçirdiyini, hər an yeni ərazi, bölgə ələ keçirmək duyğusu ilə yaşadığını” qeyd edir [12, 87].

Eyni zamanda, Osmanlı tarixçilərinin əsərlərində də Şeyx Cüneydlə bağlı buna bənzər fikirlərə rast gəlmək mümkündür. XVI əsr Osmanlı tarixçisi Gelibolulu Mustafa Əli Səfəvi sülaləsindən bəhs etdiyi “Hükümet-i Şahan-ı Erdebili” adlı əsərində Şeyx Cüneyd Səfəvini “Sevda-yi temellük” (dövlət sevdalısı) adlandıraraq yazır: “Sultan Şeyx Cüneyd xəlifə oldu və dədə-babasının yolundan uzaqlaşdı siyasi fəaliyyətə başladı, Qara Yusifin oğlu Cahan şah onun müridlərinin çoxalmasını dövləti üçün böyük təhlükə hesab edərək Şeyx Cüneyd ölkəsini tərk etməyi əmr etmişdi” [12, 88].

Şeyx Cüneyd Kiçik Asiyada. Ərdəbil təkkəsinin şeyxinin ətrafında çoxlu sayda müridlərin toplanmasından narahatçılıq keçirən Baharlı Cahan şah Şeyx Cəfər vasitəsilə bəzi xəbərdarlıqlar etdikdən sonra Şeyx Cüneydi Səfəvi təriqətinin rəhbərliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu.

Ərdəbili tərk etməli olan Şeyx Cüneyd Səfəvi Anadoluya getməyə qərar verdi. Şeyx Cüneydin Anadoluya getməsinin əsasən iki səbəbi var idi. Birincisi, Anadoluda Səfəviyyə təriqətinin çox sayda müridlərinin olması məlum idi. İkincisi isə hələ Səfəviyyə təriqətinin ilk vaxtlarından Ərdəbil dərğahı ilə Osmanlılar arasında yaxşı münasibətlər mövcud idi və Osmanlı sultanları daim nizamlı şəkildə təkkəyə maddi yardım göstərmişdilər.

Şeyx Cüneyd Osmanlı torpağına qədəm qoyan kimi müridlərindən ibarət dərviş heyəti vasitəsi ilə Sultan II Murada namazlıq, Qurani-Kərim və təsbeh göndərərək ondan dua və ibadətlə məşqul olmaq üçün Qurdbeli yaylasının mülk kimi verilməsini xahiş etmişdi. Hədiyyələri qəbul edən Osmanlı Sultanı II Murad Cüneyd Səfəvinin xahişi məsələsini vəziri Çandarlı Xəlil Paşa ilə müzakirə etdikdən sonra Anadoluda məskən salan yarımköçəri türk tayfaları arasında Səfəvi şeyxinin nüfuzunun artacağından ehtiyat edərək “yeddi dərviş bir xanəgaha (dərvişlərin yaşadıkları və ibadət etdikləri yer) sığa bilsə də, bir taxta iki padşah sığışmaz” sözləri ilə cavab verərək, Şeyx Cüneyd Səfəviyə ölkəsini tərk etməsini xəbərini göndərmişdi [1, 82].

Sultanın tələbindən sonra Osmanlı torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalan Şeyx Cüneyd o dövrdə hələ Osmanlı dövlətinə tabe olmayan Qaramanoğulları bəyliyinə üz tutmuşdu və Kiçik Asiya ilə Avropanı bir-birinə bağlayan körpü rolunu oynayan Konyaya gəlmişdi. Konyada Şeyx Sədrəddin Konevinin təkkəsində qonaq olan Səfəvi şeyxi İbrahim Qaramanoğludan sığınacaq istəmişdi. Lakin dini məsələlərin müzakirəsi zamanı çox hörmətli sufi alimlərdən biri, Zəviyyə təriqətinin nümayəndəsi Əbdüllətif Makdisini təhqir etdiyi üçün bəyliyi tərk etməyə məcbur olmuşdu [3, 112].

Konyadakı münaqişədən sonra Şeyx Cüneyd Səfəvi Varsaq türkmənlərinin yaşadığı Mersinə gəldi. Cüneyd Səfəvinin Varsaq türkləri arasında qaldığı müddətdə onlardan bir çoxunun Səfəviyyə təriqətinə bağlı olduğunu o dövrün bir çox mənbələri də təsdiqləyir. Lakin Konya üləməsinin təşviqi ilə İbrahim Qaramanoğlunun Varsaq bəylərinə Şeyx Cüneydi həbs etmək əmrini verməsi sonuncunun Mersindən qaçması ilə nəticələndi. Mersindən Məmlüklərin idarə etdiyi Suriyaya gələn Şeyx Cüneyd Cəbəli-arus dağında, səlibçilərdən qalma

dağılmış qəsri o ərazilərin hakimi İbn Bilaldan satın alaraq təkkə və təriqət fəaliyyətinə başladı [7, 145].

Şeyx Cüneyd Trabzon imperiyası ilə münasibətləri. Şeyx Cüneyd Səfəvi Osmanlı, Qaraman və Məmlük bölgələrindəki siyasi uğursuzluqlardan sonra öz diqqətini daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləyən, bölgədə yeganə xristian dövləti olan Trabzon imperiyasına yönəltdi. Get-gedə genişlənən təbliğatın nəticəsi kimi müridlərinin sayı 4 minə çatan Şeyx Cüneyd Səfəvi 1456-cı ildə Trabzon imperiyasına yürüş etdi və hətta imperator IV İohann Komnenos Kordile (Ağcaqala) yaxınlığındakı döyüşdə məğlub edib Trabzonu mühasirə etdi [15, 204]. Lakin Osmanlı dövlətinin məsələyə müdaxilə etməsi Səfəvi şeyxinə mühasirəni davam etdirməyə imkan vermədi. Çünki Bizansın 1453-cü ildə Osmanlıları tərəfindən fəthindən sonra bir çox Bizans dövlət adamı Trabzon imperiyasına sığınmışdı [13, 380]. Heç şübhəsiz ki, bu ölkədə baş verənlər daim Osmanlı dövlətinin diqqət mərkəzində idi.

Trabzon imperiyasını yaxın gələcəkdə işğal etməyi düşünən Sultan II Mehmed ölkəsinə xərac verən dövlətə təcavüzün dövlətinin nüfuzuna zərər gətirəcəyini bəhanə edərək Amasya canişini Xızır bəyi böyük bir ordu ilə Şeyx Cüneyd Səfəvinin üzərinə göndərdi [7, 146].

Osmanlı ordusu ilə qarşı-qarşıya gəlməkdən çəkinən Şeyx Cüneyd Səfəvi şəhərini ələ keçirməyinə bir addım qalmış mühasirəni yarımçıq qoyaraq Trabzonu tərk etdi.

Uzun Həsənlə əlaqələrin qurulması. Yenidən səyahətə çıxmağa məcbur olan Şeyx Cüneyd Səfəvi Diyarbəkirin şərqində yerləşən Həsən-keyf (Hısn-keyfa) yaşayış məntəqəsinə çatanda Baharlı dövlətini məğlub etmək arzusunda olan Bayandurlu ulusunun başçısı Həsən bəyin məktubunu aldı. Dövlətini yaratmaq üçün can düşmənləri Baharlılara müxalif bütün qüvvələri ətrafına toplamağa çalışan Həsən Bayandurlu Şeyx Cüneyd Səfəvinə Diyarbəkirə dəvət edərək ona qoşulmasını təklif etdi [12, 93].

Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkmən "Tarix e-ələmaraye-Abbasi" (Dünyanın bəzəyi olan Abbasın tarixi) əsərində Baharlılarla Bayandurlular arasında qədimdən ədavət olduğunu və Cüneyd Səfəvinin eyni kökdən və soydan olan bu iki türk tayfasının mübarizəsində ikincinin xeyrinə hadisələrə qarışdığını qeyd edir [2, 62].

XV əsrin ikinci yarısında Baharlılarla Bayandurlular arasında gələcəkdə birincinin süqutu ilə nəticələnən qanlı mübarizə başladı və Həsən bəy Bayandurlunun Şeyx Cüneyd Səfəvi ilə müttəfiq olmasının məqsədi onun ətrafındakı çoxsaylı müridlərdən yararlanaraq düşməni Cahan şah Baharlıya qarşı birgə ittifaq təsis etmək idi. Həsən bəy Bayandurlu kimi qüdrətli ulus başçısı ilə müttəfiqlik Şeyx Cüneyd Səfəvinin də siyasi mənafeyinə uyğun gəlirdi. Çünki Şeyx Cüneyd Səfəvinin 10 illik sürgün həyatı, xüsusi ilə də Trabzon imperiyasına hücumu onun hələ dövlət qurmaq iqtidarında olmadığını göstərmişdi. Bu səbəbdən də hesab edirik ki, qüdrətli Bayandurlu bəyi ilə müttəfiqlik Şeyx Cüneydə hərbi cəhətdən güclənməyə imkan verə bilərdi.

Həsən Bayandurlunun dəvətindən sonra 1452-ci ildə yeni məkanı olacaq Diyarbəkərə gələn Şeyx Cüneyd Səfəvi Bayandurlular kimi qüdrətli bəyliyə sığınaraq daha çox tərəfdar toplamaq fürsəti qazandı [17, 37].

Siyasi fəaliyyətə keçid. Diyarbəkirdə üç il yaşayan Şeyx Cüneyd Səfəvi 1458-ci ildə Həsən Bayandurlunun bacısı Xədicə Sultanla evlənərək daha da qüvvətləndi [1, 84]. Gücləndiyini hiss edən Şeyx Cüneyd Səfəvi Həsən Bayandurlunun icazəsi ilə Diyarbəkərdən vətəninə qayıtsa da, Baharlı hökmdarının dəstəklədiyi əmisi Şeyx Cəfər tərəfindən ikinci dəfə Ərdəbildən qovulur. Yenidən babalarının yurdunu tərk etməyə məcbur olan Şeyx Cüneyd Səfəvi müridləri ilə Şirvanşahlar dövlətinin ərazisindən keçərək Şimali Qafqazda yaşayan və o zaman hələ İslamı qəbul etməyən çərkəzlər üzərinə “cihad” adı altında yürüş etdi. 10 illik uğursuzluqdan sonra nəhayət ki, uğur qazanmağa başlayan Şeyx Cüneyd Səfəvi çərkəzlərlə savaşa qələbə qazandıqdan sonra qışlamaq üçün Qarabağa getdi.

Bir il sonra növbəti dəfə müridləri ilə çərkəzlərlə savaşa yollanan Şeyx Cüneyd Səfəvi ikinci dəfə Şirvanşah ərazilərinə daxil oldu, lakin bu dəfə Şirvanşah I Xəlilullah asılılıq müqabilində çərkəzlərin hər il Şirvanşah xəzinəsinə ödədikləri vergidən imtina edəcəklərini bəhanə edərək ondan Şirvan ərazisini tərk etməyi tələb etdi. Tələb rədd edildikdə Şirvanşah I Xəlilullahın müttəfiqi Tabasaran hakimi Əbu Müslümün silahlı dəstələri tərəfindən 1460-cü ilin martında Samur çayının sol sahilində eyni adlı döyüşdə Şeyx Cüneyd öldürüldü, onun müridləri isə məğlub edildi [4, 15].

Fikrimizcə, Şeyx Cüneyd Səfəvinin həyatı təkkə başçısı fəaliyyəti icra etməkdən daha çox hər yaranan siyasi fürsətdən faydalanaraq xanəqahından xanədan qurmaq arzusunu gerçəkləşdirməklə keçmişdir.

Həsən Bayandurlunun bacısı Xədicə sultanla evli olduğu üçün övladlarına Bayandurlu dövlətinin varisi olmaq fürsəti yaranmış və beləcə Ərdəbil təkkəsinin siyasiləşdirmə prosesi artıq ciddi təməllərə əsaslanmışdır. Ərdəbil təkkə başçılarının soyca “seyid”lərə (İslam peyğəmbəri Məhəmmədin nəvəsi Hüseyinin nəslindən olanların təxəllüsü) aid edilməsi səbəbindən türk tayfaları arasında çox böyük nüfuzu olan Səfəvi şeyxləri dini fəaliyyətlərinə indi Bayandurlu xənədanlığının qanuni varisləri statusunu da əlavə etmiş oldular.

Şeyx Heydər. Şeyx Cüneydin ölümündən sonra onun oğlu Heydəri dayısı Həsən Bayandurlu doqquz yaşına kimi yanında saxladı. Heydər Səfəvi Şeyx Cüneydin vəfatından sonra Diyarbəkirdə anadan olmuşdur [1, 85]. 1467-ci ildə sonuncu Baharlı hökmdarı Cahan şahı məğlub edən Həsən Bayandurlu Azərbaycanın, İraq-i ərəbin (Dəclə çayından Bəsrəyə qədər olan ərazi), İraq-i əcəmin (indiki İranın şimal-qərbi) yeni hakimi oldu və bu hadisədən üç il sonra yeni paytaxtı Təbrizə gedən zaman bacısı oğlu Heydəri Ərdəbil şeyxliyinin taxtına əyləşdirdi [12, 95].

Bir müddətdən sonra isə Həsən Bayandurlu Şeyx Heydər Səfəvini Trabzon imperatoru IV İohann Komnenosun qızı Teodora Meqale Komnindən (Dəspinə xatun) olan qızı Marta (Aləmşah bəyim) ilə evləndirdi. Beləliklə,

Bayandurlularla Səfəvilər arasında Şeyx Cüneydlə başlayan qan qohumluğu münasibətləri, artıq Ərdəbil təkkəsinin başına keçən Şeyx Heydər Səfəvinin dayısı Həsən Bayandurlunun qızı Aləmşah bəyimlə evlənməsi ilə öz zirvəsinə çatmış oldu. Bu qohumluq münasibətinin Bayandurlular üçün əhəmiyyətli tərəfi ondan ibarət idi ki, düşmənləri Baharlılara qarşı mübarizədə özləri üçün sufi Səfəvilərin dəstəyini təmin etdilər. Belə ki, Cüneyd Səfəvinin şeyxliyi dövründə başlayan siyasiləşmə prosesi nəticəsində Ərdəbil şeyxlərinin ətrafında müridlərdən formalaşan güdrətli silahlı birlik meydana gəlmişdi [12, 97].

Cahan şahın dəstəyinə arxalanan Şeyx Cəfərin öz qardaşı oğlu Şeyx Cüneyd Səfəvini Ərdəbil təkkəsinin rəhbərliyindən uzaqlaşdırması Baharlılarla Səfəviləri bir-birinə düşmən etmişdi. Bu səbəbdən də Bayandurlularla Səfəvilər ümumi düşməne qarşı mütəffiq oldular. Səfəvilər üçün Bayandurlularla qohumluğun əhəmiyyətli tərəfi ondan ibarət idi ki, sufiliyin qazandırdığı səmərəliklə bərabər bir də Bayandurlular dövlətinin qanuni varisi olmaqla siyasi mövqə əldə etmiş oldular.

Şirvan yürüşləri. Şeyx Heydər siyasi fəaliyyətinin lap əvvəlində Bayandurlu hökmdarı Sultan Yaqubdan icazə alaraq Şirvanşahlar hökmdarı Fərrux Yasarın torpaqlarından keçərək o vaxt hələ İslamı qəbul etməyən çərkəzlərin və dağistanlıların üzərinə bir neçə dəfə uğurlu yürüş edərək oradan çoxlu qənimətlərlə geri qayıtmışdı. Şeyx Heydər Səfəvinin etdiyi hərbi yürüşlər sayəsində güclənməsi onu çox diqqətlə izləyən Sultan Yaqub və Fərrux Yasar kimi hökmdarları qorxutsa da, ətrafında qənimətləri bölüşən tərəfdarlarının çoxalmasına şərait yaratdı.

Bayandurlu sultanı Yaqub lap əvvəldən yaxın adamları tərəfindən Şeyx Heydər Səfəvinin müharibə sevdəsindən vaz keçməsi gərəkliliyinin vacibliyi haqqında xəbərdar edilmiş, lakin bacısı oğlunun ancaq dini işlərlə məşğul olan təriqət şeyxi olduğunu güman edərək onun siyasi ambisiyalarını nəzərdən qaçırılmışdı. 1488-ci ildə çərkəzlər üzərinə yeni yürüş etmək istəyən Şeyx Heydər Səfəvi dayısı oğlu Bayandurlu sultanı Yaqubdan Şirvanşahlar dövlətinin ərazisindən keçmək üçün icazə istəmişdi [1, 88].

Çətin də olsa icazəni alan Şeyx Heydər Səfəvi atasının intiqamını almağı qarşısına məqsəd qoyduğu üçün çərkəzlərin əvəzinə Şirvanşah Fərrux Yasarın ölkəsinə hücum etdi. Müvəqqəti olaraq ordusu dağılmış olan Fərrux Yasar ailəsini və xəzinəsini Gülistan qalasına göndərir, özü isə Şeyx Heydər Səfəvi ilə savaşamaq üçün Şamaxıya yollanır. Lakin hərbi cəhətdən zəif olan Şirvanşah ordusu məğlub olur. Geriyə çəkilən Fərrux Yasar təkbətək Şeyx Heydər Səfəvinin və müridlərinin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini görüb kömək üçün kürəkəni Bayandurlu sultanı Yaquba müraciət edir. Sultan Yaqubun ordusu ilə qaynatasına köməyə getməsi nəticəsində Bayandurlularla Şeyx Heydər Səfəvinin sufi döyüşçüləri arasında böyük döyüş baş verir. Şeyx Heydər Səfəvinin sufi ordusu Bayandurlu-Şirvanşah ittifaqının güclü ordusunun böyük hissəsini məğlub etməsinə baxmayaraq atası kimi sonda məğlub olur [10, 16].

Bayandurlu Rüstəm padşah və Səfəvilər. Şeyx Heydər Səfəvinin bö-

yük oğlu olan Sultan Əli atasının vəfatından sonra Ərdəbil təkkəsinin rəhbəri oldu [10, 11]. Müridlər bu dəfə onun ətrafında toplanmağa başladılar. Bu hal-dan ciddi narahatlıq keçirdən Bayandurlular dövlətinin III Sultanı Yaqub Şeyx Heydər in həyat yoldaşı və öz bacısı Aləmşah bəyimi üç oğlu Sultan Əli, İsmayıl və İbrahimplə bərabər Şiraza göndərdi. Onlar Şiraza çatar-çatmaz vali tərəfindən İstəxr qalasına həbsə salındılar [4, 17].

Sultan Yaqub vəfat etdikdən sonra Bayandurlular dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı və sonda Baysunqur qalib oldu. Baysunqurun yaşının az olmasını bəhanə edən Bayandurlu feodalları bu dəfə də Həsən Bayandurlunun nəvəsi Rüstəmin ətrafında birləşdilər. Nəticədə Rüstəmlə Baysunqur arasında Mərənd tərəfində döyüş baş verdi [1, 91].

Baysunqur döyüşdə məğlub oldu və Təbrizə daxil olan Rüstəm 1493-cü ildə Səfəvi qardaşlarını İstəxr həbsxanasından azad etdi [4, 17].

Səfəvi təriqətinin siyasi cəhətdən formalaşması. Bu hadisədən sonra hərbi cəhətdən yaxşı təşkilatlanmış Səfəvi təriqəti siyasi cəhətdən də formalaşmağa başladı və dövlət içində dövlət olmaq səviyyəsinə çatmış oldu. Mövcud vəziyyət, xüsusi ilə də Şeyx Sultan Əli Səfəvinin günü gündən artan nüfuzu Rüstəm Mirzənin narahatlığına səbəb oldu. O, Sultan Əlini Təbrizə çağırdı və müridləri ilə əlaqəsini məhdudlaşdıraraq onu təcrid olunmuş həyat tərzi yaşamağa vadar etdi. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq Sultan Əli Səfəvi müridləri ilə əlaqəsini davam etdirirdi.

Səfəvi şeyxinə qarşı gördüyü tədbirlərdən heç bir nəticə əldə edə bilməyən Bayandurlu Rüstəm bu dəfə Sultan Əliyə sui-qəsd etmək fikrinə düşdü. Müridlərindən birinin vasitəsi ilə Rüstəm Mirzənin sui-qəsd planından xəbərdar olan Sultan Əli Təbrizdən gizlicə qaçaraq Ərdəbilə gəldi. Rüstəm Mirzə isə 5 minlik ordu ilə Sultan Əlinin üzərinə yollandı. Təqibdən heç cür qurtulamayacağını anlayan və döyüşməkdən başqa çarəsi qalmadığını görən Sultan Əli Səfəvi qardaşı İsmayılı özünün xələfi təyin etdi [17, 47].

Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu məğlub oldu [1, 93]. Şeyx Sultan Əlinin ölümü ilə Səfəvilərin növbəti dəfə dövlət qurmaq planları baş tutmadı. Lakin kiçik qardaşı İsmayıl yaxın gələcəkdə Səfəvi imperiyasını qura bildi və türk dünyasının ən məşhur hökmdarlarından biri oldu.

Nəticə. Apardığımız araşdırmaları Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinin formalaşmasının hələlik tarixi tədqiqatlardan kənarda qalmış müəyyən məsələlərini elmi dövriyyəyə gətirmək baxımından əhəmiyyətli saymaq olar.

Bəhs edilənlərin bir əhəmiyyəti də budur ki, Səfəvilərin Osmanlı sultanları ilə münasibətləri ilə bağlı bəzi məqamlar Türkiyə tarixçilərinin əsərləri əsasında dəyərləndirilmişdir.

Türk dünyasının parlaq simalarından biri olan Əmir Teymurla Səfəvilərin münasibətləri məsələsinin araşdırılması da indiyədək elmi dövriyyədə ən az toxunulmuş məsələlərdən biridir.

Ümumiyyətlə götürdükdə, Ərdəbil hakimliyinin formalaşması məsələlərinə Türkiyə tarixşünaslığında yanaşma tərzinin əsaslı olaraq təhlili bu yazının

əhəmiyyətini daha da artırır. Şərh olunan məsələlər haqqında gəldiyimiz qənaətlər Səfəvilər sülaləsinin formalaşması, dini və siyasi fəaliyyətləri, Osmanlı və Trabzon dövlətləri ilə münasibətləri, xüsusilə Səfəvi dövlətinin tarixinə müraciət edəcək tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Şimşirgil. Kayı-III-Haremeyn Hizmetinde. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, 336 s.
2. Ali Rza Özdemir. Türk Hakanı Şah İsmail. Ankara: Kripto Basım, 2018, 304 s.
3. Alphonse de Lamartine. Osmanlı Tarihi. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008, 1088 s.
4. Bayramlı Zabil, Şabiyev Bəymirzə. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 360 s.
5. Bayramov Zabil. "Silsilətün-Nəsəbi Səfviyyə" əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Avropa, 2019, 106 s.
6. Cihat Aydoğmuşoğlu. Safevi Devleti Tarihi. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi, 2015, 169 s.
7. Doğan Kaplan. Safeviler ve Kızılbaşlık. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi, 2015, 189 s.
8. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2016, 296 s.
9. İsgəndər bəy. Münşi "Tarixi Aləmara-yi Abbasi". I c. Bakı: Təhsil, 2009, 790 s.
10. Kadir Mısıroğlu. Osmanlı Tarihi I cild. İstanbul: Sebil Yayınları, 2013, 754 s.
11. Kâmil Yılmaz. Aziz Mahmud Hüdayi və Celvetiyyə Tarikatı. İstanbul: Erkam Yayınları, 1999, 269 s.
12. Məmmədov Süleyman, Mirzəyev Elman. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: ADPU, 2016, 199 s.
13. Mustafa Çetinoğlu. Safeviler ve Kızılbaş Türkler. İstanbul: Kamer Yayınları, 2016, 328 s.
14. Rəcəbli Qəzənfər. Azərbaycan Tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 544 s.
15. Rıza Yıldırım. Aleviliğin Doğuşu Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri 1300-1501. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2017, 400 s.
16. Süleymanov Nizami. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər). Bakı: İqtisad Universiteti, 2018, 214 s.
17. Tufan Gündüz. Osmanlı Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014, 639 s.
18. Zeynel Coşar. Höbek Kurultayından Safevi devletine Şah İsmail. İzmir: Sergi Yayınevi, 2013, 375 s.

АРДАБИЛЬСКОЕ ПРАВЛЕНИЕ СЕФЕВИДОВ

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Одна из наиболее широко изучаемых тем в истории Азербайджана - история государства Сефевидов. Важно было вывести в научный оборот некоторые вопросы становления правления Сефевидов в Ардебиле, оставшиеся за пределами исторического исследования. Исследователи уделили этому вопросу особое внимание, поскольку происхождение предков Сефевидов иногда оспаривается. Другой исследуемый вопрос - это переход первых Сефевидов от религиозной пропаганды к политической деятельности. Выводы по вопросам, обсуждаемым в статье, также могут быть важны для исследователей, занимающихся формированием династии Сефевидов, их путем к власти, ранними отношениями Сефевидов с османскими султанами и историей государства Сефевидов.

Ключевые слова: Сефевиды, Ардебиль, Шейх Сефиаддин, Шейх Джунейд, Узун Гасан, Шейх Гейдар, религия, секта, правление

ARDABIL GOVERNMENT OF SAFAVI DYNASTY

S.F.BAKSHALIYEV

SUMMARY

One of the most widely studied topics in history of Azerbaijan is the history of the Safavid state. It was important to bring into scientific circulation some issues of the formation of the Safavid rule in Ardabil, which remained outside the scope of historical research. Researchers have paid special attention to this issue, since the origin of Safavid ancestors is sometimes disputed. Another issue under study is the transition of the first Safavids from religious propaganda to political activity. The conclusions on the issues discussed in the article can also be important for researchers involved in the formation of the Safavid dynasty, their path to power, the early relations of the Safavids with the Ottoman sultans and the history of the Safavid state.

Keywords: Safavids, Ardabil, Sheikh Safiaddin, Sheikh Junayd, Uzun Hasan, Sheikh Heydar, religion, sect, reign

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN KİNOSU XX ƏSRİN 50-Cİ İLLƏRİNDƏ

A.F.MƏHƏRRƏMOVA*

Müstəqillik əldə etdikdən sonra sovet dövrü tariximizin bütöv bir mərhələsinin yenidən, milli ruhda işlənməsi zərurəti meydana gəlmişdir. Mədəniyyət tariximiz də bu baxımdan nəinki istisna təşkil etmir, əksinə aktuallığı ilə seçilir. Xalqımızın ruhuna yad olan bolşevik ideologiyası mədəniyyət sahəsini tamamilə ağışuna almışdır. Elmi məqalədə mədəniyyət sahəsinin mühüm bir bölmünü təşkil edən kino sahəsində mövcud olmuş problemlər, inkişaf meyilləri tədqiq edilmişdir.

Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlinmişdir ki, dövrün bütün çətinliklərinə və məhdudyyətlərinə baxmayaraq keçən əsrin 50-ci illərində yaddaqalan və unudulmaz ekran əsərləri çəkilib tamaşaçıların ixtiyarına verilmişdir. Elmi məqalədən kino tariximiz ilə bağlı problemlərin araşdırılmasında və bu sahə ilə bağlı xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər. Yazılmasında müqayisəli tarixi metoddan istifadə olunan elmi məqalədən həmçinin, geniş oxucu kütləsi də yararlanma bilər. Tədqiqatın aparılmasında rus və Azərbaycan dillərində ən yeni ədəbiyyat və dövrü mətbuat materiallarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, mədəniyyət, aktyor, rejissor.

Giriş. XX əsrin 40-cı illərinin sonu - 50-ci illərin əvvəllərində dünya kinosunda yeni cərəyanlar yaranmağa başlamışdır. Misal olaraq, İtaliyada tənqidi realizmin bir növü olaraq neorealizmi, 50-ci illərin sonlarında tematika və stilistika baxımından Fransada “Yeni dalğa” cərəyanı digər ölkələrdə də kino işinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş oldu. Avropa ölkələrindəki bu yeni cərəyanlar Rusiya film sənayesinə də təsirini göstərmiş oldu. Nikita Xruşşovun hakimiyyəti dövründə “mülayimləşmə” ilə əlaqədar sovet kinosu da bariz təbliğat vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməkdən qurtuldu. Kino daha çox onu ərsəyə gətirən sənət adamlarının yaradıcı düşüncələrinin təzahürü kimi meydana çıxmağa başladı [10]. Kino sənətində bu mahiyyət dəyişikliyi təbii ki, onun qəhrəmanlarına da təsirsiz ötüşmürdü. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq filmlərin qəhrəmanları yalnız əməkçi xalq-fəhlə və kəndlilər deyil, yeni qəhrəmanlar-müəllim, mühəndis, geoloq, alim və jurnalistlər olmağa başladı. Kinoların məzmununda da ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmağa başladı. Ən müxtəlif məzmunlarda - inqilab, müharibə, gündəlik həyat, nəsillərarası münasirətlər

* *Azərbaycan Dillər Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; ayten.meherrəmovə.84@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9193-2887*

sibətlər, gənclik mühitindəki problemlər, ideoloji və mənəvi məsələləri özündə əks etdirən filmlərin çəkilişləri üstünlük təşkil etməyə başladı.

Azərbaycan kinosu XX əsrin 50-ci illərinin I yarısında. Cəmiyyətin və eləcə də mədəniyyətin bütün sahələrinə hakim kəsilmiş totalitar rejim təbii ki, kino sahəsinə mənfi təsirini göstərməli idi. Bunu 1945-ci ildən keçən on il ərzində Azərbaycanda iki bədii film (“Fətəli xan” və “Bakının işıqları”) və bir sənədli bədii filmin (“Doğma xalqımıza”) çəkilişi də təsdiq etmiş olur. Sənədli film çəkilişində müəyyən canlanma var idi. “Fətəli xan” filminin çəkilişlərinə hələ Ənvər Məmmədخانının ssenarisi əsasında, Adil İsgəndərovun quruluşçu rejissorluğu ilə 1944-cü ildən start verilmişdir və Fətəli xan roluna isə Rza Əfqanlı çəkilmişdir [8]. Amma film SSRİ Kinematoqrafiya Nazirliyini keyfiyyət baxımından qane etmədiyindən 1946-cı ilin mayında istehsaldan çıxarılır. 1947-ci ilin martında “Fətəli xan” filminin çəkilişlərinə ikinci dəfə başlanılır. Bu dəfə senari Ə.Məmmədخانlı və M.Hüseyn tərəfindən birgə yazılır. Filmin quruluşçu rejissoru isə tanınmış rejissor, SSRİ xalq artisti və dövlət mükafatı laureatı Yefim Dizqan təyin olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu vaxt Azərbaycan Kinematoqrafiya Nazirliyinə Rəsul Rza rəhbərlik edirdi və filmin çəkilişlərini daim diqqətində saxlayırdı [7, 259]. Müharibədən sonra məhz belə bir mövzuya müraciət edilməsi başadüşüləndir. Mərkəzdə ideoloji işlərə rəhbərlik edən qrup hər vaxtla müttəfiq respublikaların Rusiyaya könüllü birləşməsi və məhz onun sayəsində “azadlığa” qovuşduqlarını təbliğ edirdilər. Məhz XVIII əsrdə Azərbaycan xanları içərisində Rusiyaya meyilli olan Qubalı Fətəli xanın fəaliyyətindən film çəkilməsinin alt qatında Rusiyanın sayəsində Azərbaycanın Osmanlı və Qacar dövlətlərinin “təhlükələrindən” xilas olduqlarını nümayiş etdirirdi. Bu müharibənin qələbə ilə başa çatdırılması üçün təbii sərvətlərini (neftini, pambığı, qiymətli metallarını və digərlərini), eləcə də insan resurslarını əsirgəməyən Azərbaycana mərkəzin “təhfəsi” kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla yanaşı, filmin çəkilişinə başlandığı zaman özü böyük maraq doğurur. Filmin birinci çəkilişi zamanı Cənubi Azərbaycanda Pişəvərinin rəhbərliyi ilə milli demokratik hərəkət başlamışdır və bütöv Azərbaycan məsələsi real müstəviyə gəlmişdir. Filmin ikinci çəkilişi zamanı isə (1947-ci ildə tamamlanmışdır) artıq hərəkət yatırılmış və Pişəvəri müəmmalı şəkildə (əslində sui-qəsd nəticəsində) ölmüşdür. Filmdə bütöv Azərbaycan məsələsinin yenidən gündəmə gəlməsi, “Təbriz, Ərdəbil dərd içindədir” kimi Fətəli xanın çıxışları təbii ki, Mərkəzi razı sala bilməzdi. 14 noyabr 1947-ci ildə Bədii Filmlər üzrə Baş İdarədən Rəsul Rzanın adına yazılmış məktubda SSRİ Kinematoqrafiya naziri İvan Qriqorieviç Bolşakovun rejissor ssenarisində dəyişiklik edilməsini tələb etməsi [7, 260] fikrimizcə yuxarıda söylədiyimiz fikirlə bilavasitə bağlı olmuşdur. Filmin Azərbaycan dilində olan versiyası 1958-ci ildə, rus dilində olan versiyası isə 1959-cu ildə “qayçılanaraq” ekrana çıxdı. Hazırda Dövlət Film Fondunda saxlanılan ilkin variantla müqayisə etdikdə məhz Cənubi Azərbaycanla bağlı yerlərin “qayçılandığı” aydın görünür.

1950-ci ilin əvvəllərində “Bakının işıqları” bədii filmi mavi ekranlara

çıxmış oldu. Aleksandr Zarxi, İosif Xeyfis və Rza Təhmasib tərəfindən çəkilmiş filmin mövzusu Bakı neftçilərinin həyatından bəhs edir. Neft Azərbaycanın başlıca sərvəti olduğundan bu mövzuya ədəbiyyatda, musiqidə, rəssamlıqda və incəsənətin digər sahələrində zaman-zaman müraciət olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan kinosunun yaranması da 1898-ci il 2 avqust tarixində “Bibiheybətdə neft fontanı yanğını” ilə başlayır və sonradan zaman-zaman neft mövzusunda yenidən qayıdılmışdır [2, 214].

Filmdə sosializm quruculuğu ilə bağlı hər şey tamaşaçıya təqdim olunsada, ekran əsəri sxematiklikdən və mədhiyyəçilikdən qurtara bilməmişdir. Eyni zamanda filmdə canlandırılan səhnələrin real həyatla səsleşməməsi, süjet xəttindəki qeyri-təbiilik, xarakterlərin açılmaması kimi nöqsanlar qüsurların yalnız bir hissəsi idi. Təsadüfi deyildir ki, filmin üç rejissorundan biri olan İosif Xeyfis sonralar mətbuat orqanlarından birinə olan müsahibəsində bildirmişdir ki, filmin çəkilişinə onları zorla cəlb etmişdilər. Əgər yuxarının diqtəsi və düzgün olmayan yanaşması ilə biz bu filmi çəkməsəydik, çox güman ki, bizi çox uzaqlara göndərəcəkdilər [6, 175]. Qeyd edək ki, filmin orijinal variantı 2001-ci ildə Moskvadan alınaraq Dövlət Film Fonduna təhvil verilmişdir.

XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycan kinosuna yeni qədəm qoymuş istedadlı rejissorumuz Tofiq Tağızadənin rəhbərliyi ilə “Görüş” filmi çəkilməyə başlandı. Filmin çəkilişi 1955-ci ildə yekunlaşdı. Azərbaycan və Özbəkistan pambıqçılarının əmək qəhrəmanlıqlarından, sosializm yarışından bəhs edən film sadə süjet xəttinə malikdir. Ekran əsərində özbəkistanlı pambıqçı qız Lala ilə azərbaycanlı Kamilin saf məhəbbətindən bəhs edilsə də ümumən sovet vətəndaşının əmək qəhrəmanlığı ön planda verilmişdir. Dövrün ideoloji baxışlarına uyğun olaraq əməyin insanı layiqli vətəndaşa və cəmiyyət üçün yararlı insana çevirməsi üçün mühüm rol oynadığı göstərilir. Filmin senari müəllifləri Ədhəm Qulubəyov və Nina Pozinandır. Adıçəkilən filmin süjet xəttinin əsasını iki gəncin saf məhəbbəti təşkil etsə də, qeyd etdiyimiz kimi əsas məqsədlərdən biri də əməyin tərənnümüdür. Amma bununla belə, filmdə yarıdımçı komik səhnələr əsas məqsəddən daha güclü çıxmışdır. Minəvvər Kələntərli (Minəvvər), Həsənağa Salayev (Musa), Barat Şəkinskaya (Şövkət), Leyla Bədərbəyli (Bilqəys), Əliağa Ağayev (Şıxəli) və digər aktyorlarımız bu ekran əsərində yadda qalan obrazlar yaratmışdır. Lalə obrazını məşhur özbək aktrisası Nelli Ataulayeva canlandırmışdır [1]. Tamaşaçılar tərəfindən sevilməsinə rəğmən filmin bədii səviyyəsi kinomotoqrafçılar tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmədi.

1955-ci ildə Lətif Səfərovun rəhbərliyi ilə “Bəxtiyar” musiqili filmi çəkildi. Filmdə bənzərsiz səsə malik olan Bəxtiyarın həyatından bəhs edilir. Xatırladaq ki, bədii film yaradıcılığında bu Lətif Səlimovun ilk işi idi və hətta bu ekran əsərinə qədər ona tam rejissor səlahiyyəti verilməmişdir. Bu kinokomediya üçün musiqiləri Tofiq Quliyev bəstələmişdir. Bəxtiyar roluna isə “Arşın mal alan” filmindən sonra xeyli məşhurlaşan istedadlı musiqiçi Rəşid Behbudov çəkilməmişdir. Adıçəkilən ekran əsəri də geniş tamaşaçı kütləsi qazansa da,

ssenari baxımından zəif təsir bağışlayırdı.

Azərbaycan kinosu XX əsrin 50-ci illərinin II yarısında. Stalinin ölümündən sonra mərkəzdə hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Nikita Xuruşovun qalib gəlməsi və ardınca Sov.İKP-nin 1956-cı ildə keçirilən məşhur XX qurultayında cəmiyyətdəki bütün nöqsanların səbəbi kimi stalinizm göstərildi [5, 326]. Həmçinin qurultayda ideoloji sahədə aparılan işlərin qənaətbəxş olmadığı bildirildi və bu sahədə yaranmış boşluqların doldurulması üçün kütləvi incəsənət sahəsi kimi kinonun əhəmiyyəti xüsusi vurğulandı. Onların istehsalının artırılması və ideya-bədii baxımdan keyfiyyətinin yüksəldilməsi göstərişləri verildi. Bu sözsüz ki, kino sənayesində müəyyən canlamaya səbəb oldu. 1956-cı ildə “Qara daşlar” və “O olmasın bu olsun” filmlərinin çəkilməsi yekunlaşdırıldı. Mehdi Hüseynzadənin eyni adlı romanı əsasında çəkilən “Qara daşlar” filminin rejissoru Ağarza Quliyev idi. Xatırladaq ki, bu adıçəkilən rejissorun neft mövzusunda ilk ekran əsəri deyildir. Filmdə Azərbaycan neftçilərinin qəhrəman həyatından və sovet quruculuğu üçün əvəzsiz yanacaq hesab edilən neft hasilatı işlərindən bəhs edir. Film İttifaq səviyyəsində müsbət qiymət alsa da ikinci plan kadrları zəif çəkilmişdir və bu da filmin ümumi bədii keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir.

1956-cı ildə Azərbaycanın kino tarixində mühüm əhəmiyyətə malik “O olmasın, bu olsun” musiqili komediya janrında çəkilmiş filmin çəkilişləri başa çatdı. Filmin əsas məzmununu inqilabaqədərki Azərbaycan burjuva cəmiyyətində sosial və məişət kontekstində baş verən hadisələr təşkil edir. Filmin süjet xəttini isə iki sevən gəncin öz məhəbbətləri uğrunda cəmiyyətdəki nöqsanlara qarşı mübarizə aparıb, sonda qalib gəlməsi təşkil edir. Filmi dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun eyni adlı əsəri əsasında Sabit Rəhman tərəfindən yazılmış ssenariyə uyğun olaraq rejissor Hüseyn Seyidzadə çəkmişdir [9, 19]. Ekran əsəri həm rejissor peşəkarlığı, həm də güclü aktyor heyəti ilə yanaşı natura və pavilyon çəkilişləri üçün düzgün yer seçimləri edilməsi və eyni zamanda operator və bəstəkar işinin də yüksək səviyyədə olması səbəbi ilə geniş tamaşaçı kütləsi tərəfindən sevilmişdir. Mütəxəssislər tərəfindən də musiqili komediya janrında çəkilmiş bu ekran əsəri müsbət qiymət almışdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, teatr səhnəsi üçün yazılmış əsəri kino üslubunda çəkmək bir xeyli çətinlik yaradır. Bu rejissordan və bütövlükdə yaradıcı heyətdən gərgin zəhmət tələb edir. Sözügedən əsər də ilk öncə səhnə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cəmiyyətdəki eybəcərliklər, xüsusən də sosial mahiyyətli problemlər filmdə ön plana çəkilir və tənqid olunur. Musiqili komediya janrında olan ekran əsərinin əsasını komizmlik təşkil edir. Böyük Fransa burjuva inqilabı zamanı qrotesk adlanan gülüş növü komediya sahəsində aparıcı mövqə tutmuşdur. Qrotesk gülüşü əsasən cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini – aristokratiyanı ifşa edir və satira atəşinə tuturdu. Sözügedən filmdə də burjuva cəmiyyətinin aparıcı simaları - bəylər, ağalar, tacirlər və digərləri tənqid olunur.

İnqilabdan sonrakı Fransanın yeni dövr həyatında “qeqq” adlanan yumor növü yaranır ki, bunun da izlərinə adı çəkilən filmdə rast gəlinir. “Qeqq” no-

vella tipli yumor növü olub, adətən gözlənilməz sonluqla bitirdi. Hadisələrin gedişində bədbəxt, faciəli sonluq gözlədiyində halda, şən, sevinc motivləri əsasında bir yekunla qarşılaşırsan. Misal üçün qeyd edək ki, dünyaca məşhur Maks Linderi və Çarli Çaplinin yaradıcılığı da “qeqq” üslubundadır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “qeqq” Amerika mədəniyyətinin təsiri altında Fransa komediya üslubuna dərin təsir etmişdir. “O olmasın, bu olsun” filmində də sonluğun faciə ilə yekunlaşacağı fikri yaransa da, müəllif peşəkarlığı nəticəsində incə yumorla gözlənilməz proseslər nəticəsində tamaşaçı müsbət yekunla qarşılaşmış olur. Məşhur rus tənqidçisi Belinski qeyd edirdi ki, “istənilən xalqın milli xüsusiyyəti, sirri onun geyimində və mətbəxində deyil, şeyləri dərk etmək üslubundadır” [9, 23]. Şeylərin dərk edilməsi üsulunda isə heç nə yumorun milli “rəngində” olduğu kimi aydın və qabarıq meydana çıxmır [9, 23]. Filmdəki incə və satirik yumor milliliyi daha bariz şəkildə nümayiş etdirir. Bununla yanaşı XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəli üçün Bakının ictimai-mədəni həyatının dərk edilməsi üçün film olduqca gözəl təsvir yaradıb. Xüsusən də etnoqrafik təsvirlər diqqəti çəkir və böyük maraq doğurur. Xatırladaq ki, “O olmasın, bu olsun” musiqili komediya filmi Azərbaycan kino tarixində ilk rəngli ekran əsəridir.

Filmin qonaqlıq səhnəsində məşhur xanəndə Xan Şuşinski tərəfindən ifa edilən “Kürd-Şahnaz” muğamı ekran əsərinə xüsusi rəng qatmış olur. Həqiqətən şedevr hesab edilən ekran əsərində Əliağa Ağayev (Məşədi İbad), Arif Mirzəquliyev (Sərvər), Ağasadıq Gəraybəyli (Rüstəm bəy), Barat Şəkinskaya (Sənəm), Mustafa Mərdanov (Həsən bəy), Lütfəli Abdullayev (Balaoğlan), Rza Əfqanlı (Cəlil Məmmədquluzadə), Sadiq Saleh Bağirov (Mirzə Ələkbər Sabir), Həsənağa Salayev (Əzim Əzimzadə) kimi aktyorlar rol almışdılar. Gülnaz obrazını isə Tamara Gözəlova canlandırmışdır. Gulnaz rolu Tamara xanımın ilk və sonuncu rolu idi. Xatırladaq ki, rejissor Hüseyn Seyidzadə Məşədi İbad obrazına ilk olaraq tanınmış aktyor Mirzağa Əliyevi çəkmək istəyirdi. Lakin aktyorun ölümü buna imkan vermədi. Məşhur aktrisasımız Münəvvər Kələntərli də unudulmaz obraz yarada bilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcılarının - Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Hüseyn Ərəblinskinin obrazlarının filmə daxil edilməsi uğurlu alınmamış və həmin ədəbi mühütün ab-havası ekran əsərində dolğun verilə bilməmişdir. Buna baxmayaraq “O olmasın, bu olsun” ekran əsəri bütün parametrlərinə görə - ssenari, rejissor işi, aktyor ifası, musiqi çalaları baxımından əsl şedevr hesab olunur və Azərbaycan kinosunun qızıl fonduna daxil edilmişdir.

50-ci illərin ikinci yarısında mavi ekranlara çıxan digər Azərbaycan filmi rejissor Lətif Səfərovun çəkdiyi “Qızmar günəş altında” filmidir. Qeyd edək ki, film Həsən Seyidbəylinin “Kənd həkimi” adlı povestinin motivləri əsasında 1957-ci ildə çəkilmişdir [3]. Ekran əsərində hadisələr Azərbaycanın çayçılıqla məşğul olan rayonlarından birində cərəyan edir. Kənd zəhmətkeşlərinin əkin sahələrini becərmək üçün susuzluğa qarşı mübarizəsi və onların gündəlik həyatı, şəhərdən gəlmiş həkim Aydının kənd zəhmətkeşi Eldarı müalicə etməsi

və onunla kolxozçu Gülpəri arasında sevgi filmin əsas məzmununu təşkil edir. Filmin qəhrəmanlarından biri olan Aydın Eldarı müalicə etmək üçün şəhərdən buraya gəlmişdir. Kəndə gəldiyi gündən kolxoz sədri Sərdarov və kənd həkimi Mürsəl ilə toqquşmalı olur. Film boyu təmizliyi, yüksək mənəvi kefiyyətləri özündə əks etdirən Aydın həkimlə adları çəkilən şəxslər və onların himayəsində olan əlaltıları arasında mübarizənin şahidi oluruq [3]. Filmdə bütövlükdə kolxoz həyatından bəhs edilsə də, Aydın həkimin timsalında şəhərlə kəndin əlaqəsi uğurlu verilmişdir. Filmin çəkilişləri bitdikdən az sonra-1958-ci ildə rejissor Lətif Səfərov Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqına rəhbər təyin olunmuş və 1963-cü ilə qədər bu ali kino qurumuna sədrlik etmişdir.

50-ci illərin sonlarında (1958) Azərbaycan tamaşaçılarına “Ögey ana” filmi təqdim edildi. Filmin əsas məzmunu yaşadığı mənəvi çətinliklər üzündən həyatdan küsmüş, bədbinləşmiş və xaraktercə sərtləşmiş balaca İsmayilla, sağlam ailə qurmaq, İsmayilla özünü sevdirmək və ətrafdakı insanlar tərəfindən də qəbul olunmasını istəyən ögey ana - Dilarə arasında psixoloji məzmununda gedən mübarizə təşkil edir. Maraqlıdır ki, bədii əsərlərdə, tamaşalarda ögey ana surətləri, rolları əsasən mənfi obrazda təqdim olunmuşdur. Azərbaycan kinosunda ilk dəfə ögey ana bu qədər müsbət şəkildə təqdim olunurdu.

Kino tariximizə nəzər yetirdikdə XX əsrin 40-50-ci illərin ortalarında kinomuzda qadın qəhrəmanlar bir növ arxa plana keçmişdir. Daha çox neft sahəsi və II Dünya müharibəsi ilə bağlı məsələlər ekrana gətirilirdi. Sözsüz ki, bu filmlərin də əksəriyyətinin qəhrəmanları kişilər olurdu. 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq bu tendensiya pozulur. “Ögey ana”, “Onu bağışlamaq olarmı” və “Aygün” filmlərinin ekranlara çıxması ilə qadın qəhrəmanları da bir daha görmüş olduq [12]. Müqayisə apardıqda görürük ki, ötən yüzilliyin əvvəllərində çəkilmiş “İsmət”, “Sevil”, “Gilan qızı” və “Almaz” filmlərinin qəhrəmanları qadın hüquqları uğrunda mübarizə apararaq ictimai həyatda zərif cinsin nümayəndələrinin aktiv rolunu istəyir və patriarxal ailə münasibətlərinin dəyişilməsinə çalışırdılar. 50-ci illərin sonlarında çəkilmiş yuxarıda adları çəkilən filmlərin qadın qəhrəmanları üçün səciyyəvi cəhət isə ailəyə dərin bağlılığı və onun daim uca tutulmasıdır. Bu dövrdə qadının ictimai həyatda iştirakı problemi artıq böyük ölçüdə müsbət mənada həllini tapmışdır. Bu baxımdan “Ögey ana” filmi də maraq doğurur. Filmin qəhrəmanlarından biri olan həkim Dilarə Azərbaycanın ucqar dağ kəndlərində yaşayan və çöl işlərində çalışan Arifin ikinci həyat yoldaşdır. Filmin ekspozisiyasında Arifin Dilarəni həyat yoldaşı kimi kəndə gətirməsi oğlu İsmayıl tərəfindən qəbul edilmir və buna qeyzlənir. Rejissor Həbib İsmayılov çox ustalıqla İsmayilla Dilarə arasında yaşananları filmin əsas süjet xətti kimi inkişaf etdirməyi bacarmışdır. Dilarə həm İsmayılın sevgisini qazanmalıdır, həm də kənd sakinləri, xüsusən də, İsmayılın qohumları (Fatmanisə xanım-İsmayılın nənəsi və digərləri) tərəfindən qəbul edilməlidir. Dilarə çalışır ki, min bir əziyyətlə olsa da İsmayılın sevgisini qazansın və bununla ailəsini qoruyub saxlasın. Bir həkim kimi peşəkarlığı, nəcib insan kimi kənd sakinlərinin dərdlərinə şərik çıxması çox keçmir ki, ona

böyük hörmət qazandırır və bütün bunlar balaca İsmayılın gözləri qarşısında baş verir.

Filmdə cərəyan edən hadisələr real həyatla səsleşdiyindən və mövzunun özü hər zaman üçün kifayət qədər həssas olduğundan, eləcə də peşəkar aktyor və yaradıcı heyətin fəaliyyəti nəticəsində baxımlı bir ekran əsəri ərsəyə gətirilmişdir [4]. Film tamaşaçısını insani münasibətlərin ən dərin qatlarına səyahət etdirir. Filmin qəhrəmanlarından biri olan balaca İsmayıl obrazını sonradan Azərbaycan kinosuna öz parlaq imzasını atacaq Ceyhun Mirzəyev canlandırmışdır. Məişət dramı-psixoloji janrda çəkilməmiş filmdə mühüm məqamlardan biri də uşaqların tərbiyəsi məsələsidir. Rejissor Həbib Səlimov özünü əsl pedaqoq kimi göstərə bilmişdir. Dilarənin timsalında yenilikçi, müasir qadınla, Fatmanisə (İsmayılın nənəsi) nənənin timsalında köhnəliyi tərənnüm edən mühafizəkar arasında üstüörtülü mübarizəni də rejissor çox ustalıqla verə bilmişdir. Tamaşaçı Fatmanisə nənəyə nifrət bəsləmir, əksinə onun çəkdiyi ağrıları daha aydın görür. Bununla belə kino tənqidçiləri filmdə İsmayılın atası Arifin və digər obrazları canlandıran aktyorlar ilə müqayisədə uşaqların rolunu daha inandırıcı hesab edirlər.

Film boyu Dilarə həyat yoldaşı Arifin ən böyük arzusunu - İsmayılın onu ana kimi qəbul etməsinə çalışır. Filmin finalında Dilarə istəyinə çatmış olur və İsmayıl ona ana deyir. Ailə dramı əsasında çəkilməmiş sözügedən filmdə rejissor ailənin qorunub saxlanması əsas yükü Dilarənin üstünə qoymuş olur [12]. Filmdə həm də kənd həyatı, Azərbaycanın füsunkar təbiəti çox gözəl təsvir olunmuşdur. Çəkilişlər əsasən İsmayılı rayonunun Qalacıq kəndində aparılmışdır. Bəstəkar Tofiq Quliyev tərəfindən bəstələnmiş “Kəndimiz” mahnısı Şövkət Ələkbərova tərəfindən yüksək peşəkarlıqla ifa edilmiş və filmə xüsusi çalarlar qatmışdır. Ögey ana obrazı istedadlı aktrisa Nəcibə Məlikova tərəfindən canlandırılmışdır [11]. N.Məlikova xatirələrində yazırdı ki, film ekranlarda nümayiş olunduqdan sonra nəinki Azərbaycandan, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən, şəhərlərindən onlarla məktub almışdır. Filmdə həmçinin sonradan Azərbaycan kinosunda onlarla unudulmaz obrazlar yaradacaq Nəsimə Zeynalova rol almaqla kino sahəsində ilk rolunu yaratmış oldu.

1958-ci ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında “Uzaq sahillərdə” filminin çəkilişi yekunlaşdıqdan sonra geniş tamaşaçı auditoriyasına təqdim edildi [9, 27]. 50-ci illərin əvvəllərində müharibə mövzusu yazıçı və dramaturqlarımızın tez-tez müraciət etdiyi mövzu idi. Həsən Seyidbəyli və İmran Qasımovun birgə qələmə aldığı “Uzaq sahillərdə” povesti 50-ci illərin əvvəllərində özünə geniş oxucu kütləsi qazandırmışdır. Xüsusən də tələbə gənclər bu əsəri sevə-sevə oxuyurdular. Filmin ssenarisini yazan Həsən Seyidbəyli və İmran Qasımov Yuqoslaviyaya getmiş, yerli sakinlərdən Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlığı haqqında xeyli məlumatlar öyrənmişlər. Filmin rejissoru Tofiq Tağızadə, quruluşçu operatoru Əlisəttar Atakişiyev, bəstəkarı isə Qara Qarayev olmuşdur. Ekran əsərində baş rol - Mixaylo obrazına hansı aktyorun çəkilməsi məsələsi bir qədər mürəkkəb məsələ idi. Belə ki, Mixaylo bir neçə fərqli qi-

yafələrdə -fransız rəssamı, alman zabiti, partizan və digər qiyafələrdə çəkilməli olduğundan elə aktyor seçilməli idi ki, bu müxtəlif obrazları eyni ekran əsəri daxilində parlaq şəkildə təqdim edə bilsin. Yaradıcı heyət belə bir aktyoru Moskva dram və komediya teatrının aktyoru Nodar Şaşıqoğlunun timsalında tapmış oldu. Filmin çəkilməsində çətinlik yaradan digər məqam ondan ibarət idi ki, hadisələr Azərbaycandan kənarında bir neçə ölkədə baş verdiyindən, həmin ölkələrin etnoqrafiyasını yaxşı bilmək lazım gəlirdi ki, ekran əsərində bunu parlaq şəkildə vermək mümkün olsun. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müharibə şəraitində yaşadığımızdan film indi də çox aktualdır və gənclərimizdə vətənpərvərlik ruhunun aşılınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Maraqlıdır ki, müharibə 1945-ci ildə bitdiyi halda Mehdi Hüseynzadəyə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı yalnız 1957-ci ildə verilmişdir. Mehdi də Məmməd Əmin Rəsulzadə kimi Bakının Novxanı kəndində doğulmuşdur və hətta Rəsulzadənin oğlu ilə yaxın dostluq əlaqələri olmuşdur. Mehdi M.Ə.Rəsulzadənin oğlu ilə birlikdə Səid Rüstəmovdan tar dərsləri almışdır. Onlar arasında möhkəm dostluq münasibətləri mövcud olmuşdur. Rəsulzadənin ailəsi sürgün edildikdə Mehdinin dostunun çəkdiyi şəkilləri satın, sürgünə - onlara göndərməsi ilə bağlı məlumatlar vardır. Müharibədən sonrakı illərdə - 50-ci illərin əvvəllərində Yuqoslaviyanın dövlət başçısı German Tito ilə SSRİ rəhbəri İosif Stalin arasında münasibətlər kəskinləşir. Hətta Yuqoslaviyanın QİYŞ-dən çıxması məsələsi gündəmə gəlir. Belə bir şəraitdə SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında bütün müsbət məqamların tapılıb üzə çıxardılması tapşırılmışdır. Bu vaxt şəraitdə Yuqoslaviyanın faşizmdən azad olunmasında qəhrəmanlıq göstərmiş Mehdi Hüseynzadə ilə bağlı bütün arxiv sənədləri yenidən araşdırmaya cəlb olundu. Mehdi Almaniyada əsirlikdə olduğu vaxtda milli legionlarla sıx əlaqədə olmuş və Cümhuriyyət ideologiyasına xidmət etmişdir. Bütün bunları bilərək Mehdi Hüseynzadənin şəxsi işini araşdırıb, onun Sovet İttifaqı qəhrəmanı adı almağa təqdimatını Heydər Əliyev vermişdir. Filmin çəkilişi də bu vaxtlara təsadüf etmişdir.

50-ci illərdə yuxarıda adları çəkilən filmlərlə yanaşı "Bir məhəllədən iki nəfər", "Mahnı belə yaranır", "Kazbek" qutusu", "Kölgələr sürünür", "Onun böyük ürəyi", "Yeni il gecəsində", "Bir qalanın sirri", "Əsl dost", "Onu bağışlamaq olarmı?" ekran əsərləri də çəkilib tamaşaçıların ixtiyarına verilmişdir.

50-ci illərdə mərkəzdə "Qırx birinci" (1956, rejissor G.Çuxrai); "Uçan Vinçlər" (1957, rejissor M.Kalatozov); "Yaşadığım ev" (1957, rejissor L.Kulidzhanov); "Əsgər balladası" (1959, rejissor G.Çuxrai); "Bir insanın taleyi" (1959, rejissor S.Bondarchuk); "İvanın Uşaqlığı" (1962, rejissor A.Tarkovski) kimi məşhur filmlər çəkildi.

Amma təssüf ki, 50-ci illərdə Azərbaycanda filmlərin çəkilişində köhnə yanaşmalar aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Sosialist realizm metodu kino sahəsində hegemon metod idi. Film qəhrəmanlarımız böyük ölçüdə tərbiyə edənlərlə (kommunizm ideyalarını təbliğ edənlər) tərbiyə olunanlara bölünürdü.

Nəticə. Bütövlükdə, XX əsrin 50-ci illərində sovet cəmiyyətində baş verən proseslər mədəni həyata, o cümlədən kinoya da öz təsirini göstərmişdir.

Yeni texniki avadanlıqların tətbiq olunmaması ilə yanaşı, maliyyə çatışmazlığı, kino sahəsinin tamamilə mərkəzin nəzarəti altında olması və hakim ideoloji xəttin müəyyənləşdirdiyi çərçivədə yaradıcılığa imkan yaradılması təbii ki, mədəniyyətimizin bu sahəsinin inkişafını ləngidirdi. Bununla belə, 50-ci illərin ortalarında Xuruşovun hakimiyyətə gəlişi ilə SSRİ-də başlanan mülayimləşmə çox keçmədi ki, Azərbaycanda da hiss olunmağa başladı.

Dövrün bütün çətinliklərinə, məhdudiyətlərinə baxmayaraq keçən əsrin 50-ci illərində yadda qalan və unudulmaz ekran əsərləri çəkilib ərsəyə gətirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azəri, L. 60 ilin “Görüş”ü. Mədəniyyət qəzeti, 19 iyun, 2015.
2. Azərbaycan tarixi. VII cildə. V cild. Bakı: Elm, 2008, 696 s.
3. Bürcəliyeva Ş. Kino onun mənəvi dünyası idi. / Mədəniyyət qəzeti. 23 sentyabr 2013-cü il.
4. Fərəcova Z. Kinomuzun “ögey” və doğmaları-analar.... / Azərbaycan qəzeti. 8 mart 2018-ci il.
5. Həsənlı C.P. Siyasi rəhbərlik və ziyalılar 1954-1959. Bakı: Adiloğlu, 2008, 542 s.
6. Журнал Искусство кино, № 11, 1995.
7. Kazımzadə A.Ə. Kino və zaman. (1923-2016). Bakı: Şərq-Qərb, 2016, 784 s.
8. Газета “Вышка”, 12 октября, 1945 г.
9. Musayev S.Q. Azərbaycan kinosunun bədii-estetik problemlərinin tədqiqi (1950-1970-ci illər). Sənətsünəşliq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2007, 146 s.
10. Сергеевич Д.Н. Кино «оттепели» [Электронный ресурс]// Эхо Москвы: [сайт].URL: <https://echo.msk.ru/programs/hrushev/637218-echo/> (дата обращения: 05.05.2018)
11. Səs qəzeti. 24 oktyabr 2012-ci il.
12. Sultanova S. Azərbaycan kinosunda qadın obrazı. Baku Research Institute. <https://bakuresearchinstitute.org/az/female-characters-in-azerbaijani-cinema/> Müraciət tarixi: 30 sentyabr 2019

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ КИНО В 50-Х ГОДАХ XX ВЕКА

А.Ф.МАГЕРРАМОВА

РЕЗЮМЕ

После обретения независимости возникла необходимость переработать весь этап нашей советской истории в национальном духе, и история нашей культуры в этом отношении является не только исключением, но и актуальной. Чужая духу нашего народа большевистская идеология полностью захватила сферу культуры. В научной статье рассматриваются существующие проблемы и тенденции развития в области кино, которое является важной частью области культуры.

В результате исследования был сделан вывод, что, несмотря на все трудности и ограничения времени, в 50-х годах прошлого века были сняты и доступны зрителям запоминающиеся и незабываемые экранные работы. Научная статья может быть использована для изучения проблем, связанных с историей нашего кинематографа, и для преподавания специальных курсов в этой области. Научная статья, использующая сравнительно-исторический метод, также может быть использована широкой аудиторией. При исследовании использовалась новейшая литература и периодические издания на русском и азербайджанском языках.

Ключевое слова: Азербайджанское кино, культура, актер, режиссёр

AZERBAIJAN CINEMA IN THE 50^S OF THE 20TH CENTURY

A.F.MAHARRAMOVA

SUMMARY

After gaining independence there is a need to rework an entire stage of our Soviet era history in the national spirit, and our cultural history is no exception in this regard, on the contrary it is distinguished by its urgency. The Bolshevik ideology, which is alien to spirit of our people, has completely embraced the field of culture. In the scientific article issues in the field of cinema, which is an important part of the culture development trends have been explored.

Come to a conclusion from the research that despite all difficulties and limitations of the time memorable and unforgettable screen works were shot and given to the audience in the 50s of the last century. The scientific article can be used in study of issues related to the history of our cinema and in the teaching of special courses in this field. A wide range of readers can also benefit from a specific article that uses a comparative historical method. The latest literature and periodicals in Russian and Azerbaijani languages were used in the research.

Keywords: Azerbaijan cinema, culture, acting, producer

UOT 94 (479.24)

**ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA HƏYATA
KEÇİRDİYİ GÖMRÜK-TARİF SİYASƏTİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏR
(XIX ƏSRİN I RÜBÜ)****R.X.QULİYEV***

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük tarif siyasəti müxtəlif istiqamətli olub, əsasən buranı Rusiya sənayesi üçün xammal bazasına, keyfiyyətsiz və baha Rusiya sənaye malları üçün isə satış bazarına çevirməyə yönəlmişdi. Digər tərəfdən də burada həyata keçirilən tarif siyasətinə xəzinə gəlirlərini artırmaq vasitəsi kimi yanaşılırdı.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, 1809-cu ildə fəaliyyətə başlayan Bakı gömrükxanasında 1757-ci il Həştərxan tarifi (nırxı) ilə rüsumlar toplanırdı. 1817-ci ildən müxtəlif mallar üçün müxtəlif rüsumlar nəzərdə tutan Asiya tarifi Qafqaza şamil edilsə də cəmi 4 il sonra 1821-ci ildə güzəştli tarif qəbul edilir. Lakin bu tarifin həyata keçirilməsi Qafqazdan Rusiya sənaye məhsullarının satışını sıxışdırıb çıxardığı üçün Rusiya sənaye sahiblərinin kəskin etirazına səbəb olur. Tədqiqatın aparılmasında arxiv materialları, sənədlər külliyyəti və mövcud ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Çar Rusiyası, Azərbaycan, gömrük-tarif siyasəti, porto-franko, Asiya tarifi, güzəştli ticarət tarifi.

Giriş. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda gömrük-tarif siyasəti gömrük yığımalarının həyata keçirilməsi vasitəsilə aparılırdı və bu siyasət bəzən Cənubi Qafqazda ticarəti canlandırmaqla daha çox gömrük rüsumu toplanmasına yönəlsə də, əsasən imperiyanın iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu baxımdan, XIX əsrin əvvəllərindən ölkəmizin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının başlanması və xanlıqların ardıcıl surətdə tabe edilməsi ilə çar hökumətinin burada tətbiq etməyə başladığı çevik və müxtəlif gömrük-tarif siyasəti, Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən tarif siyasətinin Rusiyanın iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılması, gömrük-tarif siyasətində müxtəlif dəyişikliklər edilməsinin səbəbləri, həmçinin gömrük-tarif siyasətində islahatların aparılmasının öyrənilməsi və tədqiq edilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycana münasibətdə həyata keçirdiyi gömrük-tarif siyasətinin mahiyyətini tam açmaq üçün ilk növbədə gömrük tarifi, gömrük tarif tənzimləməsi və onunla əlaqəli terminlərə diqqət yetirmək lazım-

*Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi, ramin-yusif-01@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-6975-4626

dır. Gömrük tarifi - məlum ölkənin gömrük sərhədi vasitəsilə keçirilən ticarətə tətbiq edilən gömrük vergisinin tarif məcəlləsidir. Gömrük tarifində əsas məqsədi daxili bazarın dövlət tənzimləməsi aləti təşkil edir [28, 812]. Gömrük tarifləri - gömrük rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısından ibarətdir və gömrük rüsumları gömrük tarifinə uyğun olaraq toplanır. Gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür [12,109; 13, 71].

Rusiyanın XIX əsrin I yarısında müxtəlif gömrük tariflərinin tətbiq edilməsində əsas vəzifələri büdcə gəlirlərinin yaranmasında iştirak etmək və iqtisadiyyatı xarici rəqabətin hər cür mənfi təsirindən qorumaq olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə sənayenin inkişaf sürətinə və sənayedə elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi baxımından əsas ticarət rəqibləri olan Qərbi Avropa ölkələrindən nisbətən geridə qalan Rusiya həm öz sərhədlərində, həm də müstəmləkələrində çevik gömrük-tarif siyasəti yeritmək məcburiyyətində idi. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük-tarif siyasəti imperiyanın gömrük siyasətinin tərkib hissəsi idi. Çarizmin bu sahədəki siyasətinə təsir edən amillər həm də onun Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük-tarif siyasətinə təsirsiz ötürmüşdü. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda gömrük siyasəti həm inzibati qeyri-tarif metodları (gömrüyün strukturlaşdırılması), həm də iqtisadi tarif metodlarının (gömrük-tarif siyasəti) həyata keçirilməsi ilə reallaşdırılırdı.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın gömrük-tarif siyasətinə təsir edən amillər. Rusiyanın iqtisadi siyasətində xüsusi əhəmiyyətli prioritetlərdən biri gömrük-tarif siyasətinin hansı formada həyata keçirilməsi məsələsi idi. Bu dövrdə gömrük-tarif siyasəti ilk növbədə ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası ilə əlaqəli idi. Rusiyanın gömrük-tarif siyasəti dövlət büdcəsinin gücləndirilməsinə və bazar münasibətlərinin inkişafına yönəlmişdi.

Digər tərəfdən XVIII əsrin sonu XIX əsrin I rübündə Rusiyanın Avropa dövlətləri ilə siyasi əlaqələri gömrük sisteminə, o cümlədən gömrük-tarif siyasətinə güclü təsir göstərmişdir. Fransada burjua inqilabının başlanması ilə əlaqədar olaraq, Rusiya İngiltərə, Avstriya və Prussiya ilə Fransaya taxıl və xammal ixrac etməmək və Fransız manufakturasını idxal etməməyə razılaşdı. 1793-cü il Manifestdən sonra, II Yekaterina Fransaya hər hansı bir Rusiya malını ixrac etməyi və Fransanın hər cür malını idxal etməyi qadağan etdi. 1800-cü ildə isə yerli istehsalın inkişafı məqsədilə ipək və kağız parçalarının, şüşə, çini və saxsı qabların Rusiyaya idxalı yenidən qadağan edildi [25, 24]. Lakin Rusiyanın Fransaya məğlub olması və 1807-ci ildə Tilzit sülhünü imzalayaraq İngiltərənin kontinental blokadasına qoşulması [17, 189] gömrük-tarif siyasətində qısa müddətli dəyişikliklə nəticələndi. Torpaq sahibləri və tacirlərin etdiyi narazılıq nəticəsində hökumət 1810-cu ilin dekabrında Rusiya limanlarına gəmilərin ingilis malları ilə daxil olmasına icazə verdi. Fransa ilə siyasi əlaqələrin mürəkkəbliyi gömrük siyasətinin və tariflərin yenidən nəzərdən keçirilməsini

tələb edirdi. 1810-cu ildə 1811-ci il üçün neytral ticarət haqqında Əsasnamə hazırlandı. Eyni zamanda, 1811-ci ildə fransız mallarına yüksək gömrük rüsumu qoyan gömrük tarifləri təsdiq edildi [25, 24-25]. Nəticədə Rusiya ilə Fransa arasında xarici ticarət əməliyyatları dayandırıldı. Əksinə İngiltərə tacirlərinə ticarətdə tam rifah verildi. Fransanın Rusiya ilə ticarət hüququndan praktiki olaraq məhrum olduğu bir dövrdə, təxminən 200 ingilis gəmisini Rusiya limanlarına girdi [19, 167]. Napoleonun ordusunun məğlubiyyətindən sonra Rusiya Avropa dövlətləri ilə normal xarici ticarət əlaqələrini bərpa etdi və 1816-cı ildə Fransız məshullarına tətbiq edilmiş qadağaların bir qismini ləğv etdi. Göründüyü kimi, bu dövrdə Rusiyanın tarif siyasəti çoxşaxəli (həmçinin də dəyişkən və elastik) idi. Belə ki, siyasi amillərin təsiri ilə İngiltərəyə münasibətdə daha çox azad ticarət tətbiq edilsə də, Fransaya münasibətdə ya sət qadağanedici, yaxud da proteksionist siyasət tətbiq edilmişdir. 1816-cı ildən tətbiq edilən Avropa tarifi 1819-cu ildə yenisi ilə əvəz edildi. 1819-cu ildə Rusiya ölkə tarixində ən liberal gömrük tariflərindən birini və Gömrük Nizamnaməsini qəbul etdi. Xarici malların ölkəyə aşağı gömrük dərəcələri ilə (mal dəyərinin 2%-dən 15%-ə qədər) gətirilməsinə icazə verildi [17, 190]. 1819-cu ilin tarifini qiymətləndirən Rusiyanın maliyyə naziri E.F.Kankrin, bu tarifi "Rusiya sənayesini öldürdüyünü" söyləyirdi [19, 190]. Hökumət tarif siyasətini kəskin şəkildə dəyişdi və 1822-ci ildən aydın ifadə edilmiş qadağanedici tarif həyata keçirilməyə başlandı [25, 25-26]. 1822-ci ildə qəbul edilmiş tarif 1850-ci ildə onun ləğv edilməsinə qədər arasıkəsilməz əlavələrə və düzəlişlərə məruz qaldı (1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 və 1841-ci illərdə). Rusiyanın Avropa tarif siyasətini dəyişməsi hökumət dairələrində proteksionist və azad ticarətçilər arasındakı mübarizədən asılı idi [25, 26-27]. Avropa bazarlarında yerli məhsul aşağı rəqabət qabiliyyətliliyi, ölkəyə qərb sərhəddindən xarici malların fəal surətdə yayılması Rusiya hakimiyyətinin qayğısına səbəb oldu, gömrük qanunvericiliyini sərtləşdirmək və idxal edilən məhsullar üzərinə rüsumun artırılması tələb edildi. Öz növbəsində məhdudlaşdırıcı proteksionist tədbirlər qaçaqmalçılığın artmasına, bəzən isə gömrük gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, daxili bazarın məhdudluğu xəzinə və əhalinin bütün ehtiyaclarını təmin etməyə imkan vermədi. Buna görə də Rusiyanın Avropa gömrük siyasəti üçün XIX əsrin birinci yarısı dövrü qeyri-stabilliklə: rüsumda liberalizmdən mühafizəkarlığa (proteksionizmə) və əksinə keçidlə xarakterik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın bu cür dəyişkən gömrük tarif siyasəti özünü yeni işğal edilmiş ərazilərə münasibətdə də açıq aydın göstərəcəkdir.

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda gömrük-tarif siyasətində dəyişikliklərin başlanması, Bakının porto-franko şəhəri elan edilməsi fikri ətrafında mülahizələr. Hələ Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalı gedişində çar məmurlarını dərindən maraqlandıran gömrük siyasəti və gömrük yığımları xanlıqların ardıcıl surətdə tabe edilməsi ilə aydın xarakter aldı və qəti addımlar atılmağa başlandı. Çarizmin işğal edilmiş ərazilərdə gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi təbii olaraq gömrüyün strukturlaşdırılması (inzibati qeyri-tarif me-

todların) ilə başlandı. Cənubi Qafqazda gömrükxanaların yaradılması məsələsini ilk dəfə 1803-cü ildə Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı general P.D.Sisianov irəli sürmüşdü [14, 241-242; 8, 33; 11, 130]. Daha sonra isə o, Cavad ərazisinin tutulmasına qədər Şirvan ərazisində gömrük məntəqəsi yaradılmasının tez olduğunu, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının onlarla bağlanan müşahidəyə əsasən daxili idarəçiliyini saxladığı üçün həmin ərazilərdə Rusiya gömrük təsisatları təşkil edə bilməmələrini qeyd edirdi [14, 246]. Bakı xanlığının işğalı və ləğvindən sonra isə burada gömrük idarəsinin yaradılması ilə bağlı Qafqaz qoşunlarının baş komandanı İ.V.Qudoviç Rusiya Kommersiya naziri qraf Rumyantsevə 23 noyabr 1806-cı il tarixli təliqə ilə müraciət etdi. Rumyantsev isə bu məsələ ilə əlaqədar İmperatora müraciət etdi. İmperator I Aleksandr tərəfindən 25 yanvar 1807-ci il tarixində Bakıda gömrükxananın açılması haqqında fərman verildi. Gömrükxananın Bakıda açılmasının nəzərdə tutulması təsadüfi deyildi. Çünki, Şamaxı əyalətini özünə birləşdirən bütün Şirvandan, ən yaxşı ipəyi olan Şəkidən və Kürdən Araza qədər əraziləri əhatə edən başqa kiçik xanlıqlardan bütün mallar Bakı limanına gətirilirdi [1, 102; 2, 231]. Bakı gömrük idarəsinin yaradılması haqqında fərman qəbul edilərkən, fəaliyyətə başlayacaq Bakı gömrük idarəsində Xəzər dənizinin digər limanlarından, həmçinin xaricdən Bakıya gətirilən və Rusiyanın daxili gömrükxanalarında gömrük haqqı ödənilməmiş bütün mallardan 1757-ci ildə nəşr edilmiş Həştərxan nırxı (tarifi) [23,764] əsasında gömrük toplanması nəzərdə tutulmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1807-ci il 25 yanvar tarixli fərman təsdiq edilənə və Bakıda gömrükxana fəaliyyətə başlayana qədər (1809-cu il) çar məmurları arasında Bakıda gömrük tarifinin tətbiqi və gömrük rüsumlarının yığılması ilə bağlı fikir ayrılığı da mövcud idi. Belə ki, onlardan bir çoxu Bakıda güzəştli tarif qoyulmasını, hətta Bakının 10 və ya 20 il müddətində Porto-Franko şəhəri (Porto-Franko, Porto franco, port franc, Freihafen- dedikdə yerli malların rüsumsuz ixracı və xarici malların rüsumsuz idxalı hüququna malik olan dəniz kənarı liman nəzərdə tutulur [29, 604].) elan edilməsini məsləhət bilir və gələcəkdə bunun bir sıra iqtisadi əhəmiyyətini göstərirdilər [15, 45-46]. Qeyd edək ki, Porto-Franko ticarət və sənaye fəaliyyətini təşviq etmək məqsədi ilə yaradılırdı.

Bakının Porto-Franko şəhərinə çevrilməsi fikrinə mərkəzi dövlət aparatında da tərəfdar çıxanlar var idi. Belə ki, Rusiyanın Xarici işlər naziri Baron Budberq Qafqaz sərdarı Qudoviçə 1807-ci il 8 mart tarixli təliqəsində göstərirdi ki, “Bakı Xəzər dənizində ən yaxşı limandır. Bakı Gürcüstan, Şirvan və Dağıstanın daxili sənayesini canlandırmaq üçün və İran ticarətini cəlb etmək üçün münasib yer kimi məndə təəssürat oyadır. Həmin məqsədə çatana qədər ticarəti ruhlandırmaq üçün yeni əldə edilmiş vilayətlərdə bəzi güzəştlər etmək lazımdır” [15, 41-42]. O, qeyd edirdi ki, Bakı 20 il müddətində Porto-Franko şəhəri elan edilsə, İran ticarətinin çox hissəsi buraya yönələr və müəyyən müddətdən sonra bu ticarətdən varlananlar öz kapitallarını ipək, pambıq-parça müəssisələri yaratmağa sərf edərlər [15, 42]. Gömrük gəlirləri ilə bağlı narahat-

liğini ifadə edən Xarici işlər naziri Qudoviçə yazırdı ki, dövlət gəlirlərini artırmaq üçün Bakıda Gömrükxana təşkil edilsə, o zaman tacirlər azad olaraq Bakıda və Həştərxanda gömrük rüsumunu sərbəst ödəyərkən Bakı Gömrükxanasının rüsumunu hansı mənbədən artırmaq mümkün olduğunu gözdən keçirmək qalır. Həştərxan və Qızılyar Gömrükxanası il ərzində borclu qaldığı bir halda çətin ki, xəzinə il ərzində Bakı gömrükxanasından bir neçə min rubl əldə etsin [15, 42-43].

Qraf Qudoviç baron Budberqə 7 aprel 1807-ci il tarixli №113 təliqəsində baron Budberqin Bakıya İran ticarətini yönəltmək üçün həmin şəhərə porto-franko imtiyazı qoyulması fikrini son dərəcə faydalı hesab etdiyini bildirir. Lakin, o qeyd edir ki, “fikrimcə, 20 illik istilah olduqca çoxdur və həmin imtiyazı yalnız 10 illik vermək kifayət edər, bu müddət qurtaranda isə əgər ticarət faydası və dövlət qazancı tələb etsə onu daha 10 il saxlamaq olar”[15, 43]. Bakının porto-franko şəhəri elan edilməsinə Qr Rumyantsev də öz münasibətini bildirir. Qr Rumyantsev Qr Qudoviçə 15 dekabr 1807-ci il tarixli (2535№li) məktubunda qeyd edirdi ki, “əlbəttə bu (Bakı şəhərində Porto – franko təsis edilməsi – R.Q.) limanın yüksəlişini sürətləndirər. Yalnız izin verin bircə qeyd edim ki, ehtimal ki, həmin porto-franko və rüsumla görə Bakı ilə Həştərxan gömrüyünün artıq hazırkı əlaqəsi bölünmüş olacaqdır, Həştərxandan Bakıya buraxılan və Bakıdan Həştərxana gedən bütün mallara görə rüsum sərbəst olaraq Həştərxanın özündə ödəniləcək; əks təqdirdə Həştərxanın gəliri yanar, nəticədə ancaq dövlət xəzinəsi üçün mühüm xərcə çevrilər. Əgər porto-franko açmağın xeyirli olacağını siz əsaslanaraq təkid edirsinizsə onda mən də sizin fikrinizi qəbul etməyi tədarük etmək üçün həmin işi Əlahəzrət İmperatorun sərəncamına göndərəm” [15, 44-45]. Beləliklə, məlum olur ki, Rusiyanın ticarət naziri qraf Rumyantsev Bakının Porto-franko şəhəri elan ediləcəyi təqdirdə Həştərxan gömrükxanasının öz gəlirlərinin bir hissəsini itirəcəyindən narahatlıq keçirirdi. Belə münasibət çar generallarını, habelə Bakı gömrükxanası üçün cavabdeh Həştərxan gömrük idarəsini ciddi narahat edirdi. Nəzarətin zəifləməsindən, habelə cavabdehlikdən ehtiyat edən Həştərxan gömrük idarəsi Bakıda müstəqil gömrük idarəsinin yaradılmasını vacib sayır. Bu barədə Həştərxan gömrük idarəsinin başçısı İvanov Qafqaz qoşunları ali baş komandanı general Tormosova müraciət edir[6, 39-44]. Nəticədə İmperiya nəzərdə tutduğu rüsumlardan məhrum olacağını və bir sıra digər amilləri nəzərə alaraq Bakını Porto-Franko şəhəri etmədi. Ona görə də, 1807-1809-cu illərdə Bakıya gətirilən mallardan gömrük toplanması müvəqqəti də olsa, qüvvədə olan xan nizamnaməsi ilə həyata keçirilirdi [8, 34]. 1809-cu il avqustun 6-da senat “Bakı gömrükxanasının açılması haqqında” əlavə xüsusi bir fərman hazırladı. Beləliklə, 1809-cu ildə Bakı gömrükxanası fəaliyyətə başlayarkən Bakı gömrük idarəsinin Xəzər dənizinin limanlarından və xaricdən gətirilən mallardan gömrük haqqını 1757-ci ildə nəşr edilmiş Həştərxan tarifi əsasında toplamaq nəzərdə tutulurdu.

Asiya tarifinin tətbiqi. Rusiya hökuməti İranla ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu Gülüstan sülh müqaviləsinin (1813) şərtlərindən açıqca məlum olur. Müqavilənin səkkizinci, doqquzuncu və onuncu bəndləri bilavasitə rus-iran ticarətinin normal hala salınmasına həsr edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəhdar adlı daxili verginin uzun müddət davam etməsi ölkədə ticarətin inkişafına ciddi maneçilik törətmişdi. Tacirlər müəyyən bir yerdən başqa yerə gedərkən yerli hakimlər onları rəhdar verməyə məcbur edirdilər. Belə ki, Həştərxan və ya Bakı gömrük idarəsində gömrük haqqı alınmasına baxmayaraq, Tiflisə aparılan hər hansı bir mal üçün Şamaxı və Yelizavetpolda da rəhdar tələb edilirdi. Həm gömrük rüsumu, həm də rəhdar alınması satılıq malların satış qiymətinin artmasına, bu isə öz növbəsində ticarətə mənfi təsir edirdi.

Rusiya və Qacarlar İranla arasında bağlanmış Gülüstan sülh müqaviləsinin doqquzuncu maddəsində qeyd edilirdi ki, Rusiyadan İrana ixrac edilən və İrandan Rusiyaya idxal edilən mallardan gömrüyün miqdarı onların elan olunmuş qiymətinin 5 faizi qədər olmalıdır[4, 606; 9, 12]. Lakin, Gülüstan sülhü 1813-cü ildə imzalanmasına baxmayaraq Bakı gömrükxanasında gömrük rüsumu 1817-ci ilədək Həştərxan tarifi əsasında toplanırdı. 1817-ci il mayın 30-da isə Rusiyada Asiya tarifi qəbul edilmişdi. Məhz 1817-ci ildən başlayaraq Bakı gömrükxanası gətirilən mallardan gömrüyü artıq Həştərxan tarifi ilə deyil, Asiya tarifi üzrə toplayırdı [11, 131]. Tacirləri ticarət qaydaları ilə tanış etmək və rus dilini bilməyən tacirlərə kömək məqsədilə 1817-ci il tarifi Azərbaycan dilində gömrükxana və zastavalara paylanmışdı [3,v,123; 11, 131]. Qeyd etmək lazımdır ki, Asiya tarifinin əsas məqsədi Asiya ticarətini Rusiya imperiyasının iqtisadi maraqlarına uyğun şəkildə təşviq etmək idi. Belə ki, bu sənədin əsasında Maliyyə Nazirliyinin Şərq ölkələri ilə ticarət prioritetləri haqqında ideyaları əks etdirilirdi: tarif Rusiya sənaye məhsullarının ixracını təşviq edir və ölkə fabrikləri üçün lazımlı olan Asiya xammalının idxalı üçün güzəştli şərtlər tətbiq edirdi [22, 240]. İxrac edilən mallara görə 1%-lik vahid gömrük rüsumu təyin edildi. İdxala gəldikdə isə, burada eskalasiya (artan) rüsum sistemi mövcud idi: nə qədər yüksək dərəcədə mallar emal edilirdisə, onların üzərinə o qədər də yüksək rüsum qoyulurdu [21, 96].

1817-ci il Asiya tarifi kənardan gətirilən mallar üçün münasib rüsum və ixracat malları üçün minimal tarif dərəcəsi müəyyən edirdi. Rusiya hökumətini ciddi surətdə narahat edən yeganə təhlükə Asiyaya, oradan isə Rusiyaya soxulan Avropa (birinci növbədə ingilis) məmulatları idi. Lakin bu da əslində ciddi təhlükə deyildi. Çünki, Avropa mallarının Asiya sərhədləri vasitəsilə gətirilməsi hallarında Avropa tarifi normaları fəaliyyətə girirdi. Baxmayaraq ki, 1817-ci il tarif normaları bütün sərhəddə yayılmamışdı, lakin uzun müddət fəaliyyətdə olmuşdur, ona dəyişikliklər yerli xarakter daşıyırdı. Asiya sərhəddinin müəyyən gömrük məntəqələrində ticarət və malların daşınması şərtləri fərqli olduğu üçün gömrük qaydalarının unifikasiyasının həmişə əlverişli olmadığı ortaya çıxırdı. 1828-ci ildə Orenburg gömrük dairəsi rəhbərinin təşəb-

büsü ilə “Asiya ticarəti üçün mövcud gömrük nizamnaməsinə düzəliş” adlı müfəssəl layihə hazırlanmışdır. Müzakirə üçün layihə Xarici Ticarət Departamentinə göndərildi və oradan Asiya sərhəddindəki digər gömrük bölgələrinin rəhbərlərinə göndərildi. Layihənin ətraflı əsaslandırılmasına baxmayaraq təsdiqlənmədi. Şöbələr arasında yazışmalar zamanı digər gömrük bölgələrinin əksər işçiləri “30 may 1817-ci ildə ən yüksək səviyyədə təsdiqlənmiş Asiya ticarəti üçün mövcud gömrük nizamnaməsini yetərli saydılar” və yeni layihəni “lazımsız” hesab etdilər [26, 571]. 1821-ci ildən güzəştli tariflə fəaliyyət göstərən Bakı gömrük dairəsinin də daxil olduğu Həştərxan vilayətinin gömrük rəsmiləri isə bəyan etdilər ki, “bu layihə yalnız Orenburq ticarəti üçün faydalı ola bilər və heç bir şəkildə Cənubi Qafqaz ticarəti üçün mövcud olan qanunları əvəz edə bilməz”. Beləliklə, 1817-ci ildən 1821-ci ilədək Azərbaycanda da tətbiq edilmiş Asiya tarifinə 1828-ci ildə yenidən və yeni qaydalarla qayıtmaq təşəbbüsü baş tutmadı.

Qeyd edildiyi kimi XIX əsrin birinci rübündə Rusiya hökuməti çox incə düşünülmüş, dövlət (fiskal) və sənayeçilərin maraqlarını qoruyan çevik gömrük-tarif siyasəti həyata keçirirdi. Təsədüfüdür ki, imperiyanın Avropa və Asiya sərhədlərində tətbiq etdiyi gömrük tarif siyasəti kəskin şəkildə fərqlənirdi. Avropa ilə sərhəddə qısa müddət ərzində imperiya iqtisadi və siyasi maraqları nəzərə alaraq fərqli tariflər tətbiq etməyə məcbur olmuşdur. Rusiyanın yeni işğal etdiyi Cənubi Qafqaz sərhədlərinə gəldikdə isə, burada xüsusi düşünülmüş gömrük tarifi tətbiq etməyə ehtiyac duyulurdu. Bunun bir sıra iqtisadi və siyasi səbəbləri var idi. Çarizm Qacar səltənəti və Osmanlı ilə müharibə təhlükəsinin olduğunu nəzərdən qaçırmırdı. Digər tərəfdən Qacarlar İrani öz keyfiyyətsiz sənaye məhsullarının satış bazarına çevirməyə çalışırdı. Təbii ki, hökumət dairələri 1801-ci ildə imzalanmış ingilis sənaye məhsullarının İranda satılmasına geniş imkan verən İran-İngiltərə ticarət müqaviləsinin yarada biləcəyi mənfi təsirlərini də yaxşı dərk edirdilər. Müqavilədə İngiltərəyə məxsus olan mallara heç bir hökumət gömrüyü, vergisi və rekviziyası qoyulmaması və adi gömrüklərin tacirlərdən alınması nəzərdə tutulurdu. Beləliklə də, Tiflis gömrükxanasında gürcü tarifini tətbiq edən Rusiya şimali Azərbaycanda elastik gömrük tarif siyasətini həyata keçirməyə məcbur olurdu. Bakının porto-franko şəhəri elan edilməsinə razı olmayan Rusiya hakim dairələri 1809-cu ildə Bakı gömrükxanasını yaradaraq burada Həştərxan tarifini tətbiq etsə də, cəmi 8 il sonra Asiya tarifi qəbul edilərkən onu Bakı gömrükxanasına da şamil etmişdirlər. Bu tarif həm də Gülüstən müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş 5 faizlik gömrük rüsumuna zidd idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı gömrükxanası fəaliyyətə başlayandan sonra rüsumu ödəmək üçün mütləq iranlı tacirlərin Bakıya getməyə məcbur olması, xüsusilə də Bakı gömrükxanasına gətirilən mallardan gömrüyün Asiya tarifi ilə toplanması Qacarlar İrani hakim dairələrinin narazılığına səbəb olurdu. Şimali Azərbaycanla ticarətdə Asiya tarifinin tətbiq olunması Gülüstən traktatının ölkələr arasında sərbəst ticarət əlaqələrinin təsbit olunduğu səkkizinci maddəsinə zidd idi. Əgər Gülüstən traktatı ilə 5 faizlik

gömrük rüsumu nəzərdə tutulmuşdusa, Rusiyanın Bakı gömrükxanasında da tətbiq etdiyi Asiya tarifi bəzi mallara həddən artıq (10-dan 20 faizədək) və bəzi mallara isə daha aşağı (1-2 faiz) rüsum təyin etməyə imkan verirdi [22, 240]. Bu isə İran tərəfini qıcıqlandırır və onlar da qisas üçün şimaldan gedən Azərbaycanlı tacirlərin ticarətinə müxtəlif maneələr yaratmağa çalışırdılar [16, 216]. 14 fevral 1822-ci ildə Yermolov bu cür vəziyyətdən çaşıb qalaraq, izahat üçün Qurievə müraciət etdi [16, 217-218]. Cavab məktubunda 12 aprel 1822-ci ildə Maliyyə naziri izahat verdi: Gülüstan sülhü yalnız 16 iyun 1818-ci ildə elan (nəşr) edilmişdir, buna görə də, 1817-ci il Asiya tarifi “məhz İran malları üçün heç bir istisna” ola bilməz [16, 218].

Aydın ki, çar hökuməti İran adı altında üçüncü ölkə mallarının Rusiya bazarına keçməsindən ehtiyat edirdilər. Bu səbəbdən Quriev Xarici İşlər nazirinə Rusiya konsulluğuna İran mallarına lazımi şəhadətnamə (vəsiqə) vermək üçün təkliflə müraciət etdi. Lakin Xarici İşlər Nazirliyi formal dəlilə istinadən rədd cavabı verdi: konsul tərəfindən sertifikatlar verilməsi qeyri-mümkündür [16, 223].

Quriev Yermolova 12 aprel 1822-ci il tarixli məktubunda Gülüstan sülhünün müvafiq maddəsinin Cənubi Qafqaz ticarəti üçün güzəştli tarif haqqında 8 oktyabr 1821-ci il tarixli fərmandan sonra faktiki olaraq qüvvəyə mindiyini etiraf etdi. Belə ki, bu tariflə 5 faiz miqdarında vahid idxal tarifi müəyyən edildi. Müstəsna imtiyaz onda idi ki, İran tacirləri öz mallarını Cənubi Qafqazdan Rusiyaya idxal etdikdə, ikinci dəfə rüsum alınmasından azad edilirdilər [20, 74].

1821-ci il güzəştli ticarət tarifinin qəbul edilməsi. Transzit Avropa-Asiya ticarətində hələlik Cənubi Qafqaza çarizmin Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirməkdə fəal vasitəçi və ötürmə məntəqəsi kimi əhəmiyyət verilir. Çarizmin mövqeyinin bu cəhətləri öz əksini Cənubi Qafqazda 1821-ci ilin güzəştli tarifi deyilən tarifdə tapdı. Qafqazın qəti surətdə fəth edilməsi üçün başlıca olaraq hərbi işlərə başı qarışmış Rusiya hökuməti burada ticarətə nisbətən çox az diqqət verirdi. Bu məsələyə diqqət yetirmiş ilk Qafqaz hakimi diyarın baş rəisi A.P.Yermolov olmuşdur. O, xarici malların Cənubi Qafqaz bazarlarına cəlb olunması məqsədilə 1821-ci ildə elan edilmiş dəyərin 5 faizi məbləğində rüsum ödənilməklə xarici malların Cənubi Qafqaza gətirilməsinə icazə verilməsi barədə vəsadət qaldırdı [10, 48]. Bu tarifə görə, Qərbi Avropa malları üçün də, Gülüstan sülhündə Rusiya və İran malları üçün nəzərdə tutulmuş rüsum (5%) qoyulurdu [5, 54]. Güzəştli tariflə Asiya tarifi Cənubi Qafqazda İran və Osmanlı ilə sərhəddə öz qüvvəsini itirmiş oldu. Belə güzəştli tarif hesabına tezliklə bütün Cənubi Qafqaz bazarları xarici mallarla dolduruldu. Güzəştli ticarət tarifinin qüvvədə olduğu 10 il ərzində Cənubi Qafqazda ticarət xeyli genişləndi və möhkəmləndi, bundan sonra tacirləri çox da sıxışdırmadan idxal olunan mallar üzərinə qoyulan gömrük rüsumunu tədricən artırmaq mümkün oldu [10, 48].

Qeyd edək ki, 1821-ci il oktyabr tarixli güzəştli tarifi Azərbaycan və Gürcüstanda həyata keçirilməsi ticarətin gələcək inkişafına imkan verdi və yerli Cənubi Qafqaz mallarının ixracının genişlənməsinə şərait yaratdı. Xarici

işlər naziri K.V.Nesselrod göstərirdi ki, güzəştli tarifi həyata keçirilməsində məqsəd “təbii olaraq Gürcüstan, İmeretiya və Cənubi Qafqaz vilayətlərində ticarəti canlandırmaq” idi [24, 51].

Çar hökuməti və Rusiya ticarət-sənaye dairələri güzəştli gömrük tarifi qəbul edilməsi ilə əlaqədar ümid edirdi ki, bu tarif Cənubi Qafqaz ticarətinin inkişafına mane olmayacaq və bu dövrdə Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinin təşkil edilməsinə imkan yaradacaq. Hökumət ümid edirdi ki, Cənubi Qafqaz tacirlərinin 5 faizlik güzəştdən istifadə etməsi Rusiya şəhərlərində yarmarkalarda ticarət aparmalarına səbəb olacaqdır və bu Rusiya mallarının Cənubi Qafqaz bazarlarında yayılması üçün möhkəm əsas olacaqdır. Lakin bu ümidin əksinə Cənubi Qafqazdan tacirlər Leypsiq yarmarkası ilə ticarət əlaqələrini aktiv təşkil etdilər. Bu isə, Rusiya yarmarkaları üçün və bütün Rusiya-Asiya ticarətinə olduqca ağır təsir etdi. Təsadüfüdür ki, 1826-cı ildə “Kommer-siya (ticarət) qəzeti” Nijni-Novqorod yarmarkasında Cənubi Qafqaz tacirlərinin həddən artıq az olduğunu yazırdı [18].

Xarici işlər naziri K.V.Nesselrode güzəştli tarifi təyin edilməsinə ancaq Gürcüstan, İmeretiya və digər Cənubi Qafqaz vilayətlərində ticarətin canlandırılması və bununla da Ön Asiyanın Qars və Ərzurum vasitəsilə aparılan ticarətə cəlb olunması vasitəsi kimi baxırdı. Lakin tarif Mərkəzi Rusiyanın ticarət və yetişməkdə olan sənaye burjuaziyasının ciddi narazılığına səbəb oldu. Belə ki, 1828-ci ilədək cənubi Qafqaz tacirlərinin Avropadakı (Leypsiq yarmarkasında) əməliyyatları, demək olar ki, dörd dəfə artdığı bir zamanda, Nijni-Novqorod yarmarkasının dövriyyəsi müvafiq surətdə azalmışdı. Halbuki, Rusiyanın işgüzar dairələrində hökumət xəttindən radikal surətdə fərqlənən baxışlar irəli sürülürdü. Hakim dairələr daxili bazarı qorumaq, sənayeni inkişaf etdirmək, Cənubi Qafqazdan keyfiyyətli Avropa məhsullarını sıxışdırıb çıxarmaq və burada öz sənaye məhsullarının satışını daha rahat həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqazda tətbiq ediləcək və 1822-ci il proteksionist gömrük tarifi daha yaxın ticarət tarifi keçməyin vaxtı gəldiyini düşünürdülər.

Nəticə. Aparılan tədqiqatdan bu qənaətə gəlinir ki, çarizmin şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük tarif siyasətində əsas məqsəd imperiyanın iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə və burada tətbiq edilən tarif siyasətini Rusiyanın iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırmağa yönəlmişdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində çar hakim dairələrində müxtəlif baxışlar mövcud idi. Onların bir qismi Cənubi Qafqazda ticarəti canlandırmaq vasitəsilə daha çox gömrük rüsumu toplamaq, digər bir qismi isə buranı Rusiya sənayesi üçün xammal və satış bazarına çevirmək ideyalarını müdafiə edirdilər. Təsadüfüdür ki, ilk dövrlərdə büdcəyə daha çox vəsait toplamağa çalışan hakim dairələr, Bakı işğal edilərsə burada porto-franko açmaq haqqında mülahizələr aparır, xəzinəyə əlavə rüsumlar daxil olmasının yollarını axtarırdılar. 1809-cu ildən Bakı gömrükxanasının açılması ilə Şimali Azərbaycanda əvvəlcə Həştərxan tarifi, 1817-ci ildən Asiya tarifi və 1821-ci ildən isə güzəştli tariflə rüsumların toplanması çarizmin gömrük-tarif siyasətində çevik hərəkət etdiyinin bariz nümunəsidir.

Əlavə etmək lazımdır ki, imperiyanın şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük tarif siyasətinə hakim dairələrin baxışı ilə yanaşı Qacarlar İrani, Osmanlı, eləcə də Avropa dövlətləri ilə olan siyasi və iqtisadi münasibətlər də təsir edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 304 s.
2. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 280 s.
3. Azərbaycan Respublikası MDTA, f. 202, s.1, iş 96, v 123.
4. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. red. S.Əliyərli. Bakı: Azərbaycan, 1996, 869 s.
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456s.
6. Əsədov F.S., Şəkərliyev A.Ş. Azərbaycan gömrük tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 277 s.
7. Həsənov H.N. XIX-XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının quzey Azərbaycanda yürütdüyü gömrük siyasəti və onun iqtisadi həyata təsiri tarixindən /Azərbaycan gömrüyü: tarixi əhəmiyyət və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.106-111
8. Quliyev R.Ə. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)). Bakı: Turxan NPB, 2015, 360 s.
9. Musayev M. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti (1800-1883-cü illər). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1966, 144 s.
10. Osmanov M.P. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ticarəti // Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 1996, 156 s.
11. Süleymanov R.C. Azərbaycanda gömrük məntəqələrinin yaradılması və fəaliyyəti tarixindən (XIX əsrin I yarısı) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2002, №2, s.130-137.
12. Şəkərliyev A.Ş., Nuriyev C.Q. Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Ali Məktəblər üçün dərslik. Bakı: Qanun, 2003, 324 s.
13. Şəkərliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009, 415 s.
14. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (АКАК). В 12-и томах. Под ред. А.Берже, Т.II (1802-1806), Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1868, 1238 с.
15. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (АКАК). В 12-и томах. Под ред. А.Берже, Т.III (1806-1809). Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1869, 760 с.
16. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (АКАК) В 12-и томах. Под ред. А.Берже, Т.VI, ч I. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1875, 950 с.
17. Кисловский Ю.Г. История таможенного дела и таможенной политики России. М.: Русина-пресс, 2004, 592 с.
18. Коммерческая газета, 1826, № 67
19. Ладыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб.: Типография В.С.Балашева, 1886, 410 с.
20. Мамедова А.М. Торгово-таможенная политика царизма в Северном Азербайджане в первой половине XIX века// диссертация на соискание учёной степени доктора филологии по историческим наукам. Баку, 2013, 169 с.

21. Никольский С.Н. О внешних таможенных пошлинах. М.: Университетская Типография, 1865, 124 с.
22. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М.: Наука, 1947, 403 с.
23. Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, с 1869 года. Т. XIV. 1754-1757. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб., 1830, 995 с., № 10.722.
24. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. М.: АН СССР, 1949, 391 с.
25. Российское таможенное право. Учебник для вузов. Под ред. Б.Н.Габричидзе. М.: Норма-Инфра, 1998, 511 с.
26. Солонченко Е.А. Азиатский тариф и таможенный устав 1817 г. и попытки их пересмотра в первой половине XIX в. 571 Вестник ОГУ №16 (135) /декабрь 2011, с. 570-572
27. Фадеев. А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. М.: АН СССР, 1960, 398 с.
28. Экономическая энциклопедия. Главный редактор Л.И.Абалкин. М.: Экономика, 1999, 812 с.
29. Энциклопедический словарь. В 86 томах, Т. XXIVа. Издатели Ф.А.Брокгаузъ (Лейпциг) И.А.Ефронъ. СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1898, 958 с.

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ТАМОЖЕННО-ТАРИФНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (I ЧЕТВЕРТЬ XIX В)

Р.Х.КУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Таможенно-тарифная политика, проводимая царской Россией в Северном Азербайджане, была многосторонней, направленной, в основном, на превращение этого места в сырьевую базу для российской промышленности, а для низкокачественных и дорогих российских промышленных товаров-в рынок сбыта. С другой стороны, проводимая здесь тарифная политика рассматривалась как средство увеличения бюджета. В результате исследования становится ясно, что Бакинская таможня, начавшая свою деятельность в 1809 году, в 1757 году собрала пошлину по Астраханскому тарифу. С 1817 года на Кавказ распространяется Азиатский тариф, предусматривающий различные пошлины на различные товары, но только через 4 года, в 1821 году, был принят льготный тариф. Но реализация этого определения вызывает резкий протест российских промышленников, так как Россия вытесняет с Кавказа сбыт промышленной продукции. При проведении исследования были использованы архивные материалы, сборник документов и доступная литература.

Ключевые слова: Царская Россия, Азербайджан, таможенно-тарифная политика, порто-франко, азиатский тариф, льготный тариф

**CHANGES IN CUSTOMS-TARIFF POLICY IMPLEMENTED
BY TSAR RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN
(QUARTER OF THE XIX CENTURY)**

R.Kh.GULIYEV

SUMMARY

The customs tariff policy pursued by Tsarist Russia in northern Azerbaijan was multifaceted, mainly aimed at turning there into a raw material base for Russian industry and a market for low-quality and expensive Russian industrial goods. On the other hand, the tariff policy pursued here was approached as a means of filling the budget. As a result of the research, it is clear that the Baku customs, which started operating in 1809, collected duties at the Astrakhan tariff (price) of 1757. Although the Asian tariff, which provided for different duties on various goods since 1817, was applied to the Caucasus, only 4 years later, in 1821, a preferential trade tariff was adopted. However, the implementation of this tariff has provoked strong protests from Russian industrialists, as it has suppressed the sale of Russian industrial products in the Caucasus. Archival materials, a collection of documents and existing literature were used while doing this research.

Keywords: Tsarist Russia, Azerbaijan, customs-tariff policy, porto-franco, Asian tariff, preferential trade tariff

UOT 94 (479.24)

SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLL EDİLMƏSİ TARİXİNDƏN (2005-2010-CU İLLƏR)**F.F.SƏMƏDOV***

Məqalədə Sumqayıt şəhərində mövcud olan ekoloji problemlər, kimya sənayesinin və sənaye müəssisələrində istifadə edilmiş suların yaratdığı ekoloji problemlər araşdırılır. Həmçinin, dövlətin ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində qəbul edilmiş dövlət proqramlarına uyğun olaraq Sumqayıt şəhərində bu problemlərin həlli istiqamətində görülən işlər tədqiq edilmişdir. Sumqayıt şəhərində həyata keçirilən ekoloji tədbirlərin, dövlət proqramının tamamlanmasının Sumqayıtda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına, ətraf mühitin tənzimlənməsinə təsirindən bəhs edilmiş, tədqiqatın yekununda təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Sumqayıt, axıntı suları, çirkəndirmə, ekoloji problemlər, kimya sənayesi.

Giriş. Sənayenin inkişaf etdiyi müasir dövrdə ekologiya probleminin də araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. O cümlədən, Azərbaycanın sənaye mərkəzi olaraq Sumqayıt şəhərində bu problem daha kəskin olmuşdur. Sumqayıtda ekoloji problemin əsas hissəsi sovet dövründən qalmışdır. O zaman Sumqayıt şəhərində ekoloji problem yaradan, istismar üçün yararsız, sovet istehsalına məxsus olan mənəvi və fiziki cəhətdən tam köhnəlmiş avadanlıq və texnologiyalarla işləyən, müasir dünya standartlarının tələblərinə cavab verməyən, bununla yanaşı ətraf mühitə xüsusilə də insan sağlamlığına ciddi şəkildə ziyan vuran kimya müəssisələrinin istismarı Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən mərhələli şəkildə dayandırılmış və sökülməsi həyata keçirilmişdir. Bu müəssisələrin istismarının dayandırılması atmosferə və dənizə atılan kimyəvi tullantıların miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Sumqayıt şəhərində ən ciddi və uzun müddət həllini tapmayan ekoloji problemlərdən biri XX əsrin ortalarından istismara başlamış Sumqayıt neft-kimya sənayesi zonasında həddindən artıq miqdarda yığılıb qalmış xlor, hidrogen-xlorid, ammoniyak və s. maddələrin tullantıları atmosferi təhlükəli dərəcədə çirkəndirirdi.

Ölkə rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasında son vaxtlar ekologiya, təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunmasına, təbii ehtiyatlardan isti-

* *Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorant; sarvan.74@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8355-1200*

fadənin tənzimlənməsinə dair bir sıra normativ hüquqi aktlar təsdiq edilmişdir.

Ona görə də Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Sumqayıtda ekoloji problemlərin həll edilməsi istiqamətində ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi günün vacib tələblərindən biri idi. Bu baxımdan problemin tarixinin araşdırılması elmi cəhətdən aktualdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2010-cu ili “Ekologiya ili” elan etməsi bu məsələnin necə mühüm və aktual olduğunu bir daha təsdiq edir.

Sumqayıt şəhərinin ekoloji vəziyyəti və həlli istiqamətində tədbirlər.

Bizi əhatə edən mühit hər şeydir. Fiziki mühit atmosfer, yer və sudur. Bu parametrlər fizika, kimya və geologiyanın, mühəndisliyin, hidrologiya, Klimatologiya və okeanoqrafiyanın, həmçinin sosiologiyanın, iqtisadiyyat, demoqrafiyanın, siyasi elmlərin, psixologiyanın, sənayenin və tibbin, təhsilin tədqiqat obyektləridir. Bu həm də iş və işsizlik, sənayenin inkişafı, təhlükəsizlik, davamlılıq, sosial dəyərlər və seçib seçilmək azadlığı, ev, yurd, urbanizasiya, həyat səviyyəsi və s. kimi elementləri əhatə edir. Deməli, ətraf mühiti-torpağı, suyu, havanı və bütün canlı və cansız varlığı mühafizə edib qorumaq bütün bəşəriyyətin borcudur.[10]

Ekologiya qloballaşan dünyada ən mühüm məsələ hesab olunur. Ətraf mühitin və atmosferin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu məsələ Sumqayıt şəhərində də daim nəzarətdə saxlanılır, şəhər icra hakimiyyətində ekoloji problemlər və bu sahədə görülən işlər müntəzəm olaraq geniş müzakirə edilir. [11]

Sovet dövrünün texnologiyasına əsaslanan istehsalat müəssisələrinin ərazisində civə ilə çirklənmiş sahələrin olması ətraf mühitə ciddi ziyan vururdu. Bəhs edilən müəssisələrdə bərk sənaye tullantılarının anbarlaşdırma şəraiti nəzərdə tutulmadığı üçün çoxlu miqdarda sənaye tullantıları - divinil, sintetik yağ turşusu, mis-sulfat, sulfidlər, kauçuk tullantısı və tonlarla müxtəlif növ kimyəvi tullantılar əraziyə atılmışdı.

Sumqayıt şəhərinin ekoloji vəziyyətinin real mənzərəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə 2005-ci ilin birinci rübündə şəhərin sənaye müəssisələrinin axıntı sularından və stasionar çirkləndirmə mənbələrindən nümunələr götürülərək 306 analiz aparılmışdır. Paralel olaraq şəhərin yaşayış və sənaye zonaları atmosferindən müxtəlif vaxtlarda 45 nümunə götürülərək analiz olunmuşdur. Şəhər atmosferində yüksək və ekstremal çirklənmə halları qeydə alınmamışdır.[2] Bunun əsas səbəbi müstəqilliyin bərpasından sonra kimya sənayesində aparılmış tədbirlərdən irəli gəlirdi.

Ekoloji problemlərin aradan qaldırılması həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2006-cı il iyulun 3-də Prezident sarayında ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələsinə həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir. Həmin müşavirədə Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Vaqif Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir ki, Sumqayıt nəhəng kimya kompleksini özündə cəmləş-

diridiyi üçün keçmiş ittifaqın ən gərgin şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi şəhərin kiçik inzibati ərazisində onilliklərlə müxtəlif zərərli texnologiyaların yerləşdirilməsi, təbiətə ziyan vuran obyektlərin ifrat sıxlığı ilə izah olunur. Keçmiş ittifaqın dağılması və respublikamızın müstəqilliyin bərpasından sonrakı müddətdə şəhərdə bir sıra iri çirklənmə mənbəyi olan sənaye obyektlərinin fəaliyyəti dayandırılmış, digər obyektlər isə fasilələrlə layihə gücünün 10-12 faiz səviyyəsində işləmişlər.[5]

Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2008-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planı” adlı 28 sentyabr 2008-ci il tarixli sərəncam imzalamışdır. Müstəqil ölkəmizin tarixində nəhəng ekoloji problemlərin həll edilməsi baxımından adı çəkilən tədbirlər planı bu vaxta qədər anoloqu olmayan hadisədir. Təkcə Sumqayıt şəhərinin ərazisində proqramda nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün külli miqdarda vəsait tələb olunur. Sərəncam 4 ildə ölkədə çox əzəmətli layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, bu proqramın tamamlanması ölkəmizdə ekoloji durumun yaxşılaşmasına, ətraf mühitin tənzimlənməsinə, ümumiyyətlə, təbiətin mühafizəsinə çox gərəkli bir töhfə olacaqdır.[4]

Hazırda şəhərdə hər bir adama 26,5 min kvadratmetr yaşıllıq sahəsi düşür. Gələcəkdə həmin göstəricini 50 kvadratmetrə çatdırmaq hədəf olaraq müəyyən edilmişdir. Problemlərin aradan qaldırılması üçün qarşıda duran ciddi vəzifələrdən biri də şəhərin tullantılardan təmizlənməsidir.[16]

Şəhərdə mövcud olan yeganə təmizləyici qurğu 1974-1976-cü illərdə “Üzvi sintez” zavodunda tikilib istifadəyə verilmişdir. Qurğunun təmizləmə gücü sutkada 182 kubmetrdir. Layihələndirmə dövründə buraxılmış nöqsanlar, eyni zamanda tikinti işlərinin vaxtilə keyfiyyətsiz aparılması nəticəsində təmizləyici qurğu yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Bu mühüm problemin həlli ilə əlaqədar 2005-ci ildə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Sumqayıtda məişət çirkab sularının təmizlənməsi üçün sutkalıq gücü 200 min kubmetr olan ən müasir avadanlıqla təchiz ediləcək qurğunun inşasına başlanılmış və 2009-cü ilin sonunda təmizləyici qurğunun birinci hissəsi tikilib istifadəyə verilmişdir.[17]

Ekoloji problemlərin aradan qaldırılması tədbirləri ilə yanaşı Sumqayıt şəhərində sosial problemlərin həlli məsələsi də diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2004-2008-ci illər) nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası olaraq, “Azərkimiya” Dövlət Şirkəti müəssisələrində 2004-cü ildə 201 yeni iş yeri açılmış, 316 iş yeri bərpa edilmiş, mövsümi olaraq 40 iş yeri, cəmi 557 iş yeri açılmışdır.[6]

Kimya sənayesinin yaratdığı ekoloji problemlər. XX əsin əvvəllərində Sumqayıt kimya sənayesində məhsul istehsalı sahəsində ciddi artım nəzərə çarpırdı. 2003-cü il ərzində kimya və neftkimya sənayesində məhsul buraxılışı 359600 mln. manat olmuşdur ki, əvvəlki ilə nisbətən istehsalın həcmi 20,4 faiz

və ya 61000 mln manat artmışdır. Emal sənayesinin ümumi məhsul buraxılışında kimya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 67,1 faiz təşkil etmişdir.[7]

Kimya və neftkimya kompleksinin imkanları dünya təcrübəsində yüksək qiymətləndirilməkdədir və bu kompleksin potensialının ölkəmizdə səmərəli istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Sumqayıtda yerləşən kimya və neftkimya kompleksinin gücü bu sahənin yüksək məhsuldarlıqla və gəlirlə işləməsinə imkan verir və son illərdə dünya bazarında neftkimya məhsullarının qiymətinin bir neçə dəfə artması da bu sahənin inkişafını səciyyələndirən əsas amillərdəndir.[8]

Hələ XXI əsrin əvvəllərində “Azərikimya” Dövlət Şirkətinin Azərbaycanda ən yüksək beynəlxalq standartlara cavab verən, Sumqayıt regionunda tikilməsi nəzərdə tutulan yeni neft-kimya kompleksi həm yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı, həm də tullantısız texnologiyaya malik olması ilə diqqəti çəkir. Belə ki, yeni kompleksin istehsalat qurğularında gedəcək texnoloji proseslərdə geniş həcmdə suyun istifadə ediləcəyi nəzərə alınaraq, içməli və texniki su ehtiyatlarına qənaət olunması məqsədilə Xəzər dənizi suyunun təmizlənərək istifadəsi üçün unikal sutəmizləyici qurğunun inşası nəzərdə tutulmuşdur. Bu kompleksin tərkibinə daxil olacaq təmizləyici qurğu dəniz suyunu tənzimləyərək istehsalat qurğularını şirin su ilə təmin edəcəkdir. Bu isə ölkə başçısının müşavirədə Xəzər dənizi suyunun şirinləşdirilərək, nəinki istehsalatda və suvarma sistemində, həmçinin əksər Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi məişətdə də istifadəsi təklifinin reallaşması yönündə kimyaçıların mühüm bir töhfəsi olacaqdır. Ən əsası həm də odur ki, yeni neft-kimya kompleksində texnoloji proseslərdə əmələ gələn qaz, maye və bərk kimyəvi tullantıların tam şəkildə utilizasiyası Sumqayıt regionunda ekologiyanın təmizliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Toksiki tullantıların, eləcə də bərk məişət tullantılarının daşınması və zərərsizləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər davam etdirilir. 2009-cu ildə Sumqayıt şəhərində 7 adda II və IV loksiklər sinfinə aid olan 1376 ton bərk tullantı əmələ gəlmişdir. Həmin tullantılardan 223,5 tonu təkrar istifadəyə qaytarılmış, 1235,5 tonu isə müəssisələrin ərazisində yığılmışdır. SAM zavodunda yığılmış 56 min kubmetr şlamın 51 min kubmetri Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin xətti ilə tikilmiş Təhlükəli Tullantılar Poliqonuna daşınmışdır.[14]

Kimyaçılar ekoloji təmizliyin və sağlamlığın qorunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik yaşıllıqların salınmasına və onların artırılmasına da son illər xüsusi diqqət yetirirlər. Kimya müəssisələrinin daxili və ətraf ərazilərində bu baxımdan geniş miqyaslı işlər görülmüşdür və bu, artıq daimi xarakter almışdır. İndiyədək 22 hektar ərazidə 40,5 mindən artıq müxtəlif ağac növləri – çinar, zeytun, iydə və digər ağaclar əkilmişdir. Yaz mövsümünə doğru basdırılmaq üçün artıq 11.400-dən çox ağac tinginin yetişdirilməsi kimyaçıların ekoloji təmizliyə, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirdiyini əyani şəkildə sübut edir.[1]

Suların çirklənməsi problemi. Ekoloji problemlərin aradan qaldırılması

istiqamətində görülən tədbirlərə baxmayaraq kimya sənaye müəssisələrində istifadə edilmiş suyun tərkibinə fenol, sian birləşmələri, civə, arsen, xrom birləşmələri və sair kimi zəhərli maddələr qarışır. Həmin sular icməli suya qarışdıqda isə torpağı çirkləndirir, onun fiziki və kimyəvi xassələrini dəyişir, ona müxtəlif rəng, iy və dad verir. Nəticədə içməli su yararsız hala düşür və canlıların təhlükə mənbəyinə çevrilir. Hazırda respublikamızda içməli su mənbələri və sudan istifadə üzərində ciddi dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Regionda yeraltı su ehtiyatlarının qonşu ölkələrə nisbətən respublikamızda az olmasını nəzərə alaraq, suyun mühafizəsi, qorunması və səmərəli istifadəsinin bizim üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha dərk etmiş olarıq.[3]

Sumqayıtda 2006-cı ildə su mühitindən nümunələr götürülərək 1192 analiz edilmişdir. Aparılan analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, müəssisələrin sənaye axıntı və şəhərin yaşayış zonasında formalaşan məişət-cirkab axıntılarının tərkibində çirkləndiricilərin qatılığı norma həddini dəfələrlə aşır. Rayonlararası su təmizləyici qurğunun çıxış sularında da çirkləndiricilərin faktiki qatılığı norma həddini dəfələrlə ötmüşdür.[14]

Suyu çirkləndirən əsas mənbələr: zavodlar, fabriklər və məişət tullantılarıdır. Çirklənmiş sular canlı aləmin fauna və florasını məhv edir. Su cansız “ölü sulara” çevrilir. Halbuki sular da 10 min növ bitki, 151 min növ müxtəlif heyvanlar, 16 min növ balıqlar, 240 min növ quş məskən salmışdır. Sumqayıtda Xəzər dənizi sularının çirklənməsinin qarşısını almaq üçün ardıcıl işlər görülməkdədir. Digər su hövzələrinin kanalizasiya sularının çirklənmədən qorunması üçün təmizləyici qurğular fəaliyyət göstərir.[15]

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sovet rejimi dövründə Sumqayıtda sənayenin qərəzli təşkilinin nəticəsi olaraq ekoloji problemlər əhalinin sağlamlığı üçün ciddi problemlər yaradırdı. Lakin aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji problemlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri sovet rejiminin yeritdiyi siyasətin nəticəsi olaraq Sumqayıt şəhəri kimya müəssisələri ilə həddindən artıq yüklənmiş, texnologiya isə demək olar ki, istifadə müddətini başa vurmuşdur və yararsız vəziyyətdə idi. Müstəqilliyin bərpasından sonra milli maraqlardan çıxış edərək Azərbaycan dövləti tərəfindən zərərli zavodların bağlanması və ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində aparılan tədbirlərin nəticəsidir ki, Sumqayıt şəhəri ekoloji cəhətdən təmiz, görünüş cəhətdən gözəl şəhərə çevrilmişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Sumqayıt şəhərində ekoloji problemlərin tam olaraq aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tövsiyə və təklifləri bildiririk:

- Sumqayıt şəhərində ekoloji vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması üçün yaşıllaşdırmanın fasiləsiz olaraq artırılması davam etdirilməli;

-Xəzər dənizinin çirkləndirilməsinin qarşısı yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi və çirкли suların təmizlənməsi istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirməklə birdəfəlik alınmalıdır;

- Kimya sənayesi üzrə yeni sex və zavodların tikilməsi zamanı şəhərin yaşayış sahələrindən olan məsafə nəzərə alınmalıdır.

Təbiətin mühafizəsi global problem olduğundan onun həll edilməsi cəmiyyətin, insanların və ətraf mühitin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakteri ilə sıx əlaqədardır. Əsas məsələ isə cəmiyyətin hər bir üzvünə ətraf mühiti dərk etməkdə onu qorumağın böyük və aktual problem olmasını çatdırmaqda ciddi kömək göstərməkdir. Ətraf mühitin qorunmasında ekoloji təhsil və tərbiyənin rolu böyükdür [9].

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov V. "Azərikimya" ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, ekologiyanın qorunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. / Xalq qəz., Bakı, 2010, 3 mart.
2. Dostuyev M. Ekoloji durum nəzarətdədir. / Sumqayıt qəz., 2005, 4 iyun.
3. Dostuyev M. Mirxaslı M. Suların çirklənməsi və təmizlənməsi qaydaları. / Sumqayıt qəz., 2005, 26 oktyabr.
4. Dostuyev M. Tarixi ekoloji sənəd. / Sumqayıt qəz., 2006, 21 oktyabr.
5. Ekologiyanın qorunması xalqımızın sağlamlığının, milli genofondumuzun qorunması deməkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələsinə həsr olunmuş müşavirə. / Sumqayıt qəz., 2008, 8 iyul.
6. Əliyev Ş. Kimya sənayesinin bu günü və sabahı: problemlər və perspektivlər. "2004-2008-ci illərdə Sumqayıt şəhərində sosial və iqtisadi sahələrdə inkişafın təmin edilməsi proqramı" mövzusunda konfransın materialları. / Sumqayıt, 2005, s. 11
7. Əliyev Ş. Milli iqtisadiyyatımızda Sumqayıt şəhərinin iqtisadi potensialının rolu // "İqtisadiyyat və həyat" junalı, №5-6, Bakı, 2004, s. 102
8. Əliyev Ş. Sumqayıt şəhərində sənaye kompleksinin potensialından səmərəli istifadə edilməsi perspektivləri. // "Məruzələr". №5, AMEA. Bakı, 2008, s. 126
9. Əliyeva X. Uşaqlarda ekoloji şüur formalaşdırılmalıdır. / Sumqayıt qəz., 2009, 7 noyabr.
10. İsrailov Y. Ekoloji tərbiyə və təhsil haqqında düşüncələr. / Sumqayıt qəz., 2007, 24 yanvar.
11. Kazımov A. Ekoloji maarifləndirmə əsas şərtidir. / Sumqayıt qəz., 2008, 2 fevral.
12. Kərimov A., Əliyev Ə., Hacıyev Q. Xəzərin həyəcan təbili. / Azərbaycan qəz., Bakı, 1994, 1 aprel.
13. Quliyev S. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması günün aktual məsələsidir. / Sumqayıt qəz., 2010, 10 aprel.
14. Quliyev S. Son 3-4 ildə Sumqayıtın ekologiyası da yaxşılaşıb. / Sumqayıt qəz., 2007, 31 mart.
15. Mehəraliyev M. Pedaqoji mövzuda söhbət: Məktəb və təbiətin mühafizəsi. / Sumqayıt qəz., 2010, 9 yanvar.
16. Məlikov Q. Ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması başlıca əhəmiyyət daşıyır. / Sumqayıt qəz., 2010, 6 mart.
17. Sumqayıt şəhərinin ekoloji vəziyyəti, problemlər və perspektivlər mövzusunda keçirilən şəhər fəallar yığıncağında Sumqayıt şəhər İcra hakimiyyəti başçısı Vaqif Əliyevin çıxışı. / Sumqayıt qəz., 2010, 6 mart.

ИЗ ИСТОРИИ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ГОРОДЕ СУМГАЙИТ (2005-2010)

Ф.Ф.САМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются существующие экологические проблемы города Сумгаит, экологические проблемы, вызванные химической промышленностью и водой, используемой на промышленных предприятиях. Также, в соответствии государственными программами, принятыми государством по улучшению экологической обстановки, изучается проделанная работа по решению экологических проблем Сумгаита. Говорится о влиянии экологических мер, завершённой государственной программы на улучшение экологической ситуации в Сумгаите, регулирование окружающей среды, и в конце исследования вносятся соответствующие предложения.

Ключевые слова: Сумгаит, сточные воды, загрязнение, экологические проблемы, химическая промышленность

FROM THE HISTORY OF SOLVING ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN SUMGAYIT (2005-2010)

F.F.SAMADOV

SUMMARY

This article examines the existing environmental problems in Sumgayit, the environmental problems caused by the chemical industry and the water used in industrial enterprises. Also, the work done to solve environmental problems in Sumgayit in accordance with the state programs adopted to improve the environmental situation in the city was studied. The impact of environmental measures implemented in Sumgayit, the completion of the state program on the improvement of the environmental situation in Sumgayit, the regulation of the environment was discussed, and suggestions were made at the end of the study.

Keywords: Sumgayit, wastewater, pollution, environmental problems, chemical industry

UOT 94 (479.24)

**AXC-NİN SÜRMƏLİ QƏZASINDAN VƏ İRƏVAN QUBERNİYASININ
DİGƏR BÖLGƏLƏRİNDƏN OLAN QAÇQINLARA YARDIMLARI****K.Q.ƏLİYEV***

Təqdim edilən məqalədə İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan Respublikası yaradılmasından sonra erməni xadimlərinin dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə siyasəti yeritmələrinin regionun yerli azərbaycanlı əhalisi üçün ağır nəticələri araşdırılmışdır. Sürməli (İqdir) qəzasında və digər bölgələrdə dinc əhalinin, o cümlədən qadın, uşaq və qocaların doğma yurdlarından qovulması, əmlaklarının qarət edilməsi, soyqırımına məruz qalmaları geniş faktik materiallar əsasında tədqiq edilmişdir. Müəllif gənc AXC hökumətinin diplomatik, siyasi vasitələrlə İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarını müdafiə etməyə çalışması, eləcə də Himayəçilik nazirliyi vasitəsi ilə qaçqınlara pul, ərzaq və paltar yardımları göndərməsindən bəhs etmişdir. Bakı, Gəncə, Şəki və digər yerlərə sığınmış həm azərbaycanlı, həm də erməni qaçqınlar üçün ərzaq və digər gündəlik tələbat məhsulları verilməsi, onlar üçün sığınacaq, yemək evi, uşaq evləri təşkil edilməsini xüsusi diqqətə çatdırmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, erməni ordusu, azərbaycanlı qaçqınlar, Himayəçilik nazirliyi, pul, ərzaq yardımları.

Giriş. Ermənilər İrəvan quberniyasında hakimiyyəti ələ keçirdikdən, burada Ermənistan (Ararat) Respublikası yaratdıqdan sonra yerli azərbaycanlı əhalinin vəziyyəti kəskin şəkildə ağırlaşdı. Əksəriyyəti qadın, uşaq və qocalardan ibarət olan mülki əhalinin minillərboyu davamlı yaşadığı ata-baba torpaqlarından dövlət səviyyəsində qovulması, həm də bu qeyri-insani siyasəti nəticəsində dinc insanların qətlə yetirilməsi, əmlakının yağmalanması geniş miqyas aldı. Ermənistan Respublikasının nizami hərbi birliklərinin həyata keçirdiyi qətl və qarətlər buradakı azərbaycanlı əhalini kütləvi məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. Son dərəcə ağır zamanda AXC hökuməti bütün mümkün vasitələrlə İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarını müdafiə etməyə çalışır, qaçqınlara pul, ərzaq və paltar yardımları göndərir.

Təqdim edilən məqalədə 1918-1920-ci illərdə AXC Himayəçilik nazirliyi vasitəsi ilə İrəvan quberniyasından olan müsəlman qaçqınlara edilən yardımlardan bəhs edilmişdir.

Ermənistan Respublikasının yerli azərbaycanlı əhali ilə bağlı öhdə-

* *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı; konulqabilqizi@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-9424-9293*

likləri. Ermənistan Respublikası rəsmi nümayəndələri 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı imperiyası nümayəndə heyəti ilə bağladığı “Sülh və dostluq müqaviləsi”ndə azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Müqavilənin 5-ci maddəsində yazılmışdı ki, yeni yaradılan Ermənistan Respublikası hökuməti “Respublika ərazisində (Ermənistan Respublikası ərazisi nəzərdə tutulur – K.Ə.) hər hansı quldur dəstələrinin yaradılmasının qarşısını alacağını, ölkənin müxtəlif yerlərində gizlənən və fəaliyyət göstərən bütün quldur dəstələrinin tərksilah edəcəyini öhdəsinə götürür” [1, 12-13].

Ermənistan Respublikasının təmsilçiləri Batumda imzalanan müqavilədə öhdələrinə götürdülər ki, Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınları dayandıracaqlar [1, 13]. Ermənistan Respublikası Batum müqaviləsinə III əlavədə respublika ərazisində müsəlman əhaliyə sərbəst dini ibadət; mədəniyyətini inkişaf etdirmək, ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürdü. Ermənistan Respublikasında türk-müsəlman əhali ermənilərlə eyni hüquqlara malik olmalı idi [1, 14].

Batum müqaviləsinə və ona əlavələri imzalamaqla Ermənistan Respublikası rəhbərliyi yerli müsəlman əhaliyə sərbəst şəkildə öz dini ibadətlərini etmək, xeyriyyəçiliklə məşğul olmaq üçün müsəlman icmaları təşkil etmək, məscidlər, xəstəxanalar, məktəblər açmaq, xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaq hüququ verməyi öhdəsinə götürmüşdü. Önəmli öhdəliklərdən biri də müsəlman əhalinin dini işlərinə rəhbərlik etmək üçün İrəvanda Ermənistan Respublikası Müftisi vəzifəsinin təsis olunmasına razılıq verilməsi idi.

Tiflisdə və Batumda Azərbaycan və erməni rəsmi nümayəndələrinin görüşlərində də İrəvan quberniyasında yerli azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi başlıca şərt kimi qoyulmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeni təşkil edilmiş ilk hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski də Tiflisdə erməni səlahiyyətli nümayəndələri ilə apardığı danışıqlarda İrəvanın güzəştə gedilməsi əvəzində oradakı müsəlman-türk əhaliyə qarşı qətl və qarətləri dayandırmağı tələb etmişdi. F.Xoyski Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli iclasından dərhal sonra Batuma – Xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə verdiyi rəsmi göstərişdə yazmışdı: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələri bitirdik, onlar ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibəni (İrəvan quberniyasında erməni silahlı dəstələrinin yerli azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətləri nəzərdə tutulur – K.Ə.) dayandıracaqlar” [2, siy.1, iş 4, v.1,2].

Lakin Ermənistan Respublikası hökuməti Batum və Tiflis danışıqlarında öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl etmədi. Əksinə Qərbi Azərbaycan ərazisində – İrəvan quberniyasında öz dövlətini yaratmağa nail olduqdan dərhal sonra bu regionda qədimdən davamlı yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı dövlət səviyyəsində soyqırımları həyata keçirməyə başladı.

Bununla bağlı o zamankı dövrü mətbuat səhifələrində, ayrı-ayrı yerlərdən Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə, Tiflisə – Qafqazdakı Antanta təmsilçilərinə ünvanlanan teleqram və raportlarda, soyqırımı şahidlərinin xatirə-

lərində çoxlu tükürpədicə məlumatlar əks olunmuşdur. Ermənistan Respublikası hökuməti isə bütün etiraz və şikayətlərə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Sürməli qəzasında – İqdırda yaşayan azərbaycanlı və digər müsəlman əhaliyə qarşı qətl və qarətləri inadla davam etdirirdi.

AXC hökumətinin ilk yardım tədbirləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti mövcud olduğu dövr ərzində İrəvan quberniyasında, o cümlədən İqdır-Sürməli bölgəsində yerli müsəlman əhaliyə bütün mümkün vasitələrlə yardım göstərirdi. Bu regionda yaradılmış yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri, bölgənin nüfuzlu şəxsləri Azərbaycan hökumətinə yeganə ümid yeri kimi baxır, müntəzəm şəkildə vəziyyət haqqında məlumat verir, yardım göstərilməsini, erməni qətl və qarətlərini durdurmaq üçün Antanta təmsilçilərini məlumatlandırmağı xahiş edirdilər. Sənəd toplularında və Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində bu haqda çoxlu sənəd və materiallar saxlanılmışdır.

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il iyulun 13-də keçirilən iclasında qaçqınlara yardımın təşkili haqqında qərar qəbul edildi. Qərara əsasən Xalq səhiyyəsi nazirinə tapşırıldı ki, qaçqınlarla bağlı işin təşkili üçün təsirli tədbirlər görsün, onların yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi, xəstələrin müalicə alması, ərzaq verilməsi üçün yerli əhalini, xeyriyyə cəmiyyətlərini, digər ictimai təşkilatları da cəlb etsin [3, 212-213]. Hökumətin qərarı ilə Xalq səhiyyəsi naziri qaçqınlara çəkilən xərcləri bu məqsəd üçün onun sərəncamına verilmiş vəsaitdən ödəməyə başladı.

AXC hökuməti 1918-ci il avqustun 14-də keçirilən iclasında İrəvan quberniyasının Zod və digər azərbaycanlı əhali yaşayan kəndlərində vəziyyəti müzakirə etdi. İclasda Nazirlər Şurası sədrinin bu haqda məruzəsi əsasında qərara alındı ki, birinci növbədə Xarici işlər nazirliyi İrəvan quberniyasının Zod və digər azərbaycanlı əhali yaşayan kəndlərində ermənilərin zorakılıqları haqqında məlumat toplansın və bunun əsasında Ermənistan hökumətinə Azərbaycan hökuməti adından protest elan etsin. Həmin iclasda həmçinin Daxili işlər nazirinə tapşırıldı ki, İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhali yaşayan kəndlərinə Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini yaymaq üçün hərəkətə keçsin [3, 221; 4, siy.1, iş 25, v.78].

Osmanlı ordusunun Qafqazdan çəkilməsindən sonra kütləvi qətlərin yeni dalğası. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros barışıqı şərtlərinə görə, Osmanlı hərbi hissələri 1914-cü il Rusiya-Osmanlı sərhədlərinə çəkilməli oldu. Bundan yararlanan Ermənistan Respublikası Qafqazdakı Antanta qüvvələrini təmsil edən İngiltərə nümayəndələrinin yardımı ilə İqdır və Qars bölgələrini işğal etdi. Bununla həmin bölgələrdə qətl və qarətlərin yeni mərhələsi başlandı. Ermənistan Respublikasının qatı millətçi rəhbərləri, türk-müsəlman əhalisini xüsusi qəddarlıqla məhv etməkdən zövq alan erməni hərbi qüvvələri İrəvan quberniyasında, o cümlədən də Sürməli (İqdır) bölgəsində azərbaycanlı və digər müsəlman əhaliyə qarşı etnik təmizləmə, soyqırımını siyasəti yeritməyə başladılar [5, 397].

Mudros barışıqı imzalandıqdan sonra Osmanlı hərbi qüvvələrinin Cənubi Qafqazı tərک edərək, 1914-cü il sərhədlərinə çəkilməyi öhdəsinə götürməsi İrəvan quberniyasının, o cümlədən də Sürməli qəzasının müsəlman-türk əhalisini olduqca çətin vəziyyətə saldı. 1918-ci il noyabrın 11-də Böyük Britaniya hökuməti Antanta adından Osmanlı hərbi qüvvələrinin 1914-cü il sərhədlərinə çəkilməsini tələb etdi. Hərbi nazir Cavad paşa noyabrın 23-də xüsusi teleqramla bu xəbəri IX Ordu komandanı Yaqub Şevki paşaya çatdırdı və qoşunları Anadolunun içərisinə çəkməyi əmr etdi [6, 190; 7, 345-346].

İngilis hərbi nümayəndəliyi 1918-ci il noyabrın 17-də Antanta adından Qafqaza Osmanlı hərbi qüvvələrinin çəkilib getməsini gözləmədən Bakıya, ardınca Batuma və digər məntəqələrə əsgəri qüvvə çıxardı. İngiltərə hərbi qüvvələri Qafqaza daxil olduqdan və Bakı, Batum, Tiflis şəhərlərini işğal etdikdən sonra erməni hökuməti və erməni hərbi birlikləri fəallaşdı. Özlərini Antantanın sadıq müttəfiqi kimi qələmə verən ermənilər 1918-ci ilin sonunda yaranmış vəziyyəti dəyərləndirib qonşu Azərbaycan və Gürcüstana qarşı açıq hərbi təcavüzə və nəzarət altına götürdükləri bölgələrdə müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qətlərə, yaşayış yerlərinin məhv edilməsinə başladılar [5, 397].

Şərqi Anadoluda, Ərzurumda yerləşən Türkiyə hərbi hissələrinə 1918-ci ilin sonundan etibarən İqdir, Qars, Naxçıvan və digər bölgələrin dinc əhalisindən erməni vəhşilikləri haqqında çoxsaylı məlumat və yardım xahişləri daxil olurdu. Qərargahı Ərzurumda yerləşən 15-ci ordu korpusunun komandanı Kazım Qarabəkir paşanın xatirələrində [8], müxtəlif hərbi hissə komandanlıqlarından Hərbi Nazirliyə və Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən məlumatlarda [9] bu məzmunlu çoxlu faktik material mövcuddur.

1918-ci il dekabr ayının 21-də Naxçıvan, İrəvan və İqdir bölgələrindən Qarsa çəkilmiş 9-cu ordunun komandanı Yaqub Şevki paşa Hərbi nazirliyə ünvanladığı şifrəli məlumatda bildirmişdi ki, Osmanlı ordu birliklərinin çəkilməsindən yararlanan erməni hökuməti İqdir bölgəsinin mərkəzinə 3 minlik əsgəri qüvvə, 4 top, 4 pulemyot göndərmişdir. Erməni hərbi qüvvələri silah gücünə İqdirin müsəlman əhalisinin ərzağını və digər əmlakını müsadirə edirlər. Qəmərli və Naxçıvan tərəfdə də müsəlmanlarla ermənilər arasında silahlı toqquşmalar baş verməkdədir. İlk vaxtlar müsəlmanlar erməni əsgərlərini qova bilsələr də, sonradan əlavə hərbi qüvvələrin köməyi ilə ermənilər yenidən hücumə keçmişlər [9, 137].

Yaqub Şevki paşanın 29 dekabr 1918-ci il tarixli məlumatında isə İqdıra daxil olmuş erməni əsgərlərinin qətliaamlara başladığı bildirilirdi. Ordu komandanlığına daxil olan xəbərlərə görə ermənilər İqdırın mərkəzində müsəlman gəncləri toplayıb naməlum istiqamətə aparmış, müsəlman əhalinin əmlakını qarət etməyə başlamışlar. Müsəlman əhali canlarını qurtarmaq üçün uşaqlı-böyükü 10 dərəcə şaxtada qarın içində Osmanlı hüdudlarına tərəf qaçmışlar [9, 139].

İqdırda ermənilərin yerli azərbaycanlı dinc əhaliyə qarşı qətl və qarətlərə başlaması 4 yanvar 1919-cu il tarixində Osmanlı dövləti Xarici işlər nazirliyinə

Ərzurum vilayətindən göndərilən məlumatda da əks olunmuşdu. Ərzurumdan göndərilən teleqrama görə, İqdıra soxulan ermənilər müsəlman gəncləri toplayıb məchul yerə aparmış, ardınca da evlərə soxularaq bütün ərzağı zorla ələ keçirmişlər. Müsəlman əhali ağır qış şəraitlərində Bəyazidə tərəf qaçmağa məcbur olmuşlar [9, 141].

İrəvan quberniyasında erməni vəhşilikləri nəticəsində qaçqın düşən azərbaycanlılar haqqında məlumatları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə və ictimaiyyətə çatdırmaq, qaçqınlara yardım göstərilməsini təşkil etmək üçün 1919-cu il yanvarın 5-də Bakıda İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsi yarandı. Əslən İrəvan quberniyasından olan və Bakıda yaşayan nüfuzlu şəxslərin səyi ilə yaradılmış bu təşkilatın ilk işi və əsas vəzifəsi Azərbaycan hökumətini və Qafqazda olan Müttəfiq (Antanta) hərbi qüvvələri komandanlığına İrəvan quberniyasında qaçqın düşmüş müsəlmanların ağır vəziyyəti haqqında məlumat vermək idi [4, siy.2, iş 94, v.2; 10, 43].

İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsi ardıcıl şəkildə mətbuat orqanlarına İrəvan müsəlmanlarının erməni qoşun hissələri tərəfindən məhv edilməsi, sıxışdırılması haqqında məlumat verir, müsəlman-türk əhalinin fiziki varlığını və mənafeyini qorumaq üçün İrəvan quberniyasının ən iri yaşayış məntəqələrində Müttəfiq (Antanta – K.Ə.) qoşunlarının yerləşdirilməsi zəruriliyini qeyd edirdi. Həmyerlilər təşkilatı üzvləri İrəvan quberniyasında müsəlmanların dözülməz vəziyyəti haqqında dəfələrlə mətbuatda çıxış etmiş, Azərbaycan Parlamenti sədrinə bu haqda məlumat vermişdilər. Bütün bu addımlardan sonra İrəvan quberniyasında müsəlmanların ağır vəziyyəti Azərbaycan Parlamenti və hökumətin iclaslarında müzakirə mövzusu olmuşdu.

1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan parlamentində İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin vəziyyəti müzakirə edildi. İrəvan quberniyasından seçilmiş deputatların yerli müsəlman əhalinin vəziyyəti haqqında bəyanatı «Azərbaycan» qəzetinin 11 yanvar 1919-cu il tarixli sayında dərc olundu. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, Ermənistan Respublikası yarandıqdan sonra ermənilərin bu respublikanın hüdudlarına köçməsi geniş miqyas almışdır. Əvəzində 100 mindən çox yerli azərbaycanlı əhali başqa yerlərə köçmək məcburiyyətində qalmışdır. Buna səbəb kimi, 80-dən çox müsəlman kəndinin talan edilməsi, əhalisinin zorakılığa məruz qalması göstərilirdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, erməni hərbi hissələri hazırda Sürməli qəzasını bütünlüklə zəbt etmişdir. Bu yerlərin dinc müsəlman əhalisi ya qılıncdan keçirilir, ya da kəndlərindən qovulur [11, 11.I.1919, №6]. Yerli azərbaycanlı və digər müsəlman əhali də zülmədən baş götürüb başqa yerlərə, o cümlədən dağlardan keçərək İrana qaçmalı olmuşdular.

İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsi adından T.Makin-skinin AXC hökumətinin başçısı F.Xoyskiyə göndərdiyi 8 yanvar 1919-cu il tarixli teleqramda təlaşla qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti İrəvan quberniyasının müsəlmanlar (azərbaycanlılar – K.Ə.) yaşayan bölgələrini, o cümlədən Sürməli qəzasını öz nəzarətinə almaq üçün qoşun yeritmişdir. Teleqramın so-

nunda T.Makinski təklif edirdi ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasının bu bölgələrində yerli müsəlman (azərbaycanlı – K.Ə.) əhalisinin hüquqlarını müdafiə etmək üçün Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası və Tiflisdəki Müttəfiq (Antanta – K.Ə.) qoşunları komandanlığı nümayəndələrindən ibarət xüsusi komissiya yaradılsın [12, 144; 10, 44].

İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsinin digər mühüm vəzifəsi Azərbaycan hökuməti ilə İrəvan quberniyasının müsəlmanlar yaşayan bölgələri, o cümlədən yerli azərbaycanlı əhalinin daha çox erməni silahlı dəstələrinin qətl və qarətlərinə məruz qaldığı Sürməli qəzası arasında əlaqə yaradılması olmuşdu. Bu məqsədlə təşkilatın nümayəndəsi Mirabdulla Mirbağirov Azərbaycan hökuməti tərəfindən İrəvan quberniyasına ezam edilmişdi. O da böyük çətinliklə İrandan keçməklə İrəvan quberniyasına getmiş, özü ilə apardığı 12 Azərbaycan zabitini sağ-salamat çatdırmışdı [4, siy.2, iş 94, v.2]. Bu zabitlərə həmin yerlərdə yerli azərbaycanlı əhalinin müqavimətini təşkil etmək üçün böyük ehtiyac vardı. Azərbaycan hökuməti ilə İrəvan quberniyası müsəlman əhalisi arasında faktik əlaqələr qurulmasında bu çox mühüm bir addım olmuşdu.

İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsinin çox mühüm bir vəzifəsi də həmin yerlərdən olan müsəlman-türk qaçqınlarına maddi yardım göstərilməsinin təşkil edilməsi idi. Bu məqsəd üçün Həmyerlilər İdarəsi üzvlük haqqı və könüllü bəxşişlər hesabına toplanmış 5150 manat vəsaiti qaçqınların ilkin zəruri ehtiyacları üçün xərcləmişdi. İrəvan quberniyasından olan müsəlman qaçqınlara yardım məqsədi ilə Bakıda olan Araz-Türk hökumətinin nümayəndəsi Paşa bəy Bayramova Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1 milyon manat ayrılmışdı. O da həmin vəsaitdən 50 min manatı Həmyerlilər İdarəsinə vermişdi. 900 min manat vəsait isə yerlərdə qaçqınlara paylanması üçün Yusif bəy Qazıyev və M.Mirbağirov tərəfindən İrəvana aparılmışdı. Bu haqda İrəvan quberniyası Müsəlman Həmyerliləri İdarəsinin 16 mart 1919-cu il tarixdə AXC Daxili İşlər nazirliyinə ünvanladığı hesabatda məlumat verilmişdi [4, siy.2, iş 94, v.2].

AXC Himayəçilik nazirliyi vasitəsi ilə yardımların təşkili. Azərbaycan Respublikası hökuməti İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı əhalinin hüquqlarını dövlət səviyyəsində müdafiə etmək, maddi yardımlar göstərilməsini nizama salmaq üçün 1919-cu il yanvar ayının sonunda İrəvanda Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyini təsis etdi. Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edildi [11, 6.II.2019, № 27].

AXC Himayəçilik nazirliyi həmin dövrdə İrəvan quberniyasından Gəncə quberniyasının sərhəd bölgələrinə sığınmış qaçqınlara müvafiq yardımlar göstərilməsini təşkil etmək üçün təcili addımlar atdı. Himayəçilik nazirinin 11 fevral 1919-cu il tarixli əmri ilə nazirliyin məmuru Mirabdulla Mirbağirov qaçqınların vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Gədəbəyə, Nazirliyin xüsusi tapşırıqlar üzrə böyük məmuru Teymur bəy Vəkilov da Gəncəyə ezam edildilər. Onların raportları əsasında həmin il fevralın 19-dan 28-nə kimi bu bölgədəki qaçqın

ailələrinə 252 pud buğda, 50 pud arpa paylandı. Ümumiyyətlə, fevral ayı ərzində həmin bölgədən olan qaçqınlara paylamaq üçün 36290 manatlıq buğda, arpa, duz, lampa alınmışdı [13, siy.1, iş 54, v.13,14; iş 29, v.1].

AXC Himayəçilik naziri V.Klenovski 9 iyul 1919-cu il tarixli 3462 sayılı əmrlə nazirliyin Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru Teymur bəy Vəkilovu Ağstafa stansiyasına ezam etdi. Onun vəzifəsi Yevlaxdan Ermənistandakı müsəlman-türk qaçqınlar üçün göndərilən 10 vaqon ərzağı Ağstafa stansiyasında qəbul edib gömrük rüsumu ödənilmədən, təcili surətdə yola salınmasını təşkil etmək idi. Teymur bəy Vəkilov bu tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra həmin vaqonları Sanain stansiyasına kimi müşayiət edib oradan İrəvana kimi daşınma xərcini ödədi [13, siy.1, iş 13, v.36-37].

Himayəçilik nazirliyi Qaçqın şöbəsinin rəisi Emil Şmerlinqin 10 iyul 1919-cu il tarixli raportunda bildirilmişdi ki, Ermənistandakı qaçqınlar üçün əlavə taxıl alınıb göndərilməsi tapşırığı yerinə yetirilmişdir [13, siy.1, iş 13, v.41].

Gənc AXC hökuməti bəhs edilən dövrdə qaçqınlara paltar və s. geyim vasitələri yardımını göstərilməsi işini də təşkil etdi. Bu iş üçün 1919-cu il iyulun 24-də Himayəçilik nazirliyi Qaçqın şöbəsinin rəisi Emil Şmerlinq və nəzarətçi Dmitri Perşke Batuma ezam edilmişdilər. Nazirliyin işçiləri Batumdan 75 min qaçqına, hər birinə 10 arşın verilməsi nəzərdə tutulmaqla, 750 min arşın parça alıb gətirməli idilər. Bu məqsəd üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin hesabına 3 milyon manat vəsait köçürüldü [13, siy.1, iş 13, v.45].

Himayəçilik nazirliyi qaçqınlar üçün parça alınması işini həll etmək üçün iki nümayəndəsini də avqustun 3-də Ənzəliyə ezam etmişdi. Nazirliyin işçiləri X.B.Quliyev və M.A.Vəkilov AXC hökumətinin İrana göndərdiyi ağ nefti satıb, əvəzinə parça almalı idilər [13, siy.1, iş 13, v.60].

Ermənistanın nizami hərbi birlikləri 1919-cu ilin avqust ayında Sürməli və Eçmiədzin qəzalarında yeni əməliyyatlara başladı. Qısa müddət ərzində 60-dan çox kənd dağıdıldı, əhalinin əmlakı qarət edildi. Bu kəndlərin bütün kişi əhalisi məhv edildi, gözəl qadın və qızları isə erməni hərbi birlikləri tərəfindən aparıldı. Ermənilərin bu hücumuna başçılıq edən Ermənistan Hərbi nazirinin müavini Dro erməni dəstələrinin bu zorakılıqlarına, qətl və qarətlərinə “strateji zərurət” kimi haqq qazandırmaya çalışmışdı. Guya ermənilərin həmin müsəlman kəndlərini dağıtması türk-kürd dəstələrinin olası hücumu zamanı “arxanın təhlükəsizliyini təmin etmək” məqsədini güdürdü [2, siy.10, iş 80, v.212].

Erməni silahlı dəstələrinin bu hücumlarının şahidi olanlar qeyd edirdilər ki, dağıdılmış yaşayış məntəqələrinə hərbiçilərin ardınca “torbaçı” adlandırılan erməni qarətçiləri soxulurdular. “Torbaçılar” müsəlman kəndlərindən qarət etdikləri ərzağı və ev əşyalarını torbalarına, kisələrinə doldurub aparırdılar [2, siy.10, iş 80, v.40].

Bütün bu qətl və qarətlər haqqında Azərbaycan hökumətinə göndərilən məlumatlarda azərbaycanlı qaçqınların son dərəcə ağır vəziyyətdə olmaları, aclıqdan və xəstəliklərdən sıxıntı çəkdikləri xüsusi bildirilirdi. Xəbərdarlıq edilirdi

ki, əgər onlar qısa kimi kəndlərdə yerləşdirilməsə və ərzaq, paltar yardımları edilməsə hamısı kütləvi surətdə məhv olacaqlar [2, siy.10, iş 80, v.43].

AXC Himayəçilik nazirliyinin tapşırığı ilə 1919-cu il avqustun 12-də nazirliyin nəzarətçisi D.Perşke təcili İrəvana ezam edildi. O, qaçqınlarla bağlı təcili xərclərin ödənilməsi üçün nazirliyin oradakı nümayəndəsinə 75 min manat vəsait çatdırdı [13, siy.1, iş 13, v.71].

AXC Himayəçilik nazirliyinin Ermənistanı ezam etdiyi səlahiyyətli nümayəndəsi Zülfüqar bəy Makinskinin məlumatına görə, 1919-cu il yayın sonunda “Naxçıvan, Sürməli və Eçmiədzin qəzalarında yerli müsəlman-türk əhalinin vəziyyəti fəvqəladə dərəcədə kəskinləşmişdi” [14, 81]. Bu bölgələrdə yaşayan yerli azərbaycanlı əhali yurdlarından didərgin salınmışdı. Qaçqın düşmüş insanlar dəfələrlə öz evlərinə qayıtmağa cəhd etsələr də, hər dəfə yeni qətl və qarətlərə məruz qalmışdılar. Onların çoxunun evlərini və torpaqlarını Osmanlı dövlətinin Şərqi vilayətlərindən köçmüş erməni ailələri ələ keçirmişdilər.

Himayəçilik nazirliyinin İrəvan quberniyasındakı səlahiyyətli nümayəndəsinin Azərbaycan hökumətinə ünvanladığı 2 sentyabr 1919-cu il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, həmin bölgələrin müsəlman əhalisinin “nə taxıl ehtiyatı, nə toxumu, nə mal-qarası vardır. Onların çoxu hər hansı daldalanacaq yerindən də məhrumdur” [10, 70; 15, 194]. Azərbaycan hakimiyyət nümayəndələri, əlaqədar orqanlar İrəvan quberniyasından olan müsəlman qaçqınlara yardım etmək üçün dərhal hərəkətə keçdi. Azərbaycan Parlamenti bu məqsəd üçün 3 milyon manat vəsait ayırdı [16, 526]. Qısa müddət ərzində qaçqınlara çatdırmaq üçün İrəvana 15 vaqon un, buğda, arpa, darı yola salındı [14, 81].

Bundan əlavə, 1919-cu il oktyabrın 11-də Himayəçilik nazirliyinin Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru Bahadur bəy Maqrulov Qarabağa ezam edildi ki, qaçqınlar üçün daha 20 min pud buğda satın alınması işini təşkil etsin [13, siy.1, iş 13, v.130, 132]. Himayəçilik nazirliyinin yenicə tədarük etdiyi 20 min pud taxıl oktyabrın 23-də Yevlax stansiyasından İrəvana yola salındı. Bu ərzaq yardımını nazirliyin digər məmuru A.Çerdanov özü ilə gətirdiyi 350 kisəyə doldurdu və İrəvana kimi müşayiət etdi [13, siy.1, iş 13, v.166]. Bu ərzaq yardımını Himayəçilik nazirliyinin İrəvanda səlahiyyətli nümayəndəsi Zülfüqar bəy Makinski tərəfindən noyabrın əvvəlində oradakı qaçqınlara paylandı [13, siy.1, iş 13, v.186].

Himayəçilik nazirinin əmri ilə bu dövrdə nazirliyin Mərkəzi anbarının müdir müavini Abbas Muradov və nazirliyin dəftərxanasının işçiləri Rəhim xan Topçuyev və Xəlil Qorçuxanov Tiflisə ezam edilmişdilər ki, Ermənistan-dan Gürcüstana pənah gətirmiş azərbaycanlı qaçqınların sayı və vəziyyəti haqqında məlumat toplansınlar [13, siy.1, iş 13, v.94; iş 14, v.128; iş 21, v.15]. Himayəçilik nazirinin başqa bir əmri ilə nazirliyin Təsərrüfat tapşırıqları üzrə məmuru Məmmədli Veysov İrəvan quberniyasından və Qars vilayətindən Bakıya, Şamaxıya gəlmiş qaçqınların sığındıqları yerlərlə tanış olmuş, onların zəruri ehtiyacları haqqında məruzə təqdim etmişdi [13, siy.1, iş 13, v.151; iş 14, v.27].

AXC-nin Himayəçilik nazirliyinin əldə etdiyi məlumatlara görə, 1919-cu ilin sonunda Ermənistan Respublikasında, xüsusən də Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan və Novobayazıt qəzalarında öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş 150 minə qədər qaçqından 50 mini daha ağır vəziyyətdə idi. Bu qaçqınların acından və 1919/20-ci ilin qış aylarında soyuqdan ölməmələri üçün Azərbaycan hökuməti 3 milyon manat vəsait ayırmışdı [4, siy. 10, iş 30, vər. 4-6].

Himayəçilik nazirliyi İrəvan quberniyasından qaçıb Gədəbəy, Qazax, Gəncə, Nuxa, Şamaxı və digər yerlərə sığınmış qaçqınların ehtiyaclarını ödəmək üçün də müxtəlif addımlar atırdı. Gədəbəy Qaçqın Komitəsinin 1919-cu ilin fevral ayı üzrə hesabatına görə həmin ay qaçqınlara paylamaq üçün 36290 manatlıq buğda, arpa, duz, lampə alınmışdı. May ayında isə bu məqsəd üçün 93781 manat, avqust ayında da 90558 manat xərclənmişdi [13, siy. 1, iş 29, vər. 1,4-5,7]. Həmin ilin sentyabr ayında Gədəbəyə ezam edilmiş Himayəçilik nazirliyinin nümayəndəsi tərəfindən buradakı qaçqınların hər birinə 60-100 manat pul yardımı edilmiş, onlara paylamaq üçün 52 pud arpa unu alınmışdı [13, siy.1, iş 33, v.6,8-9,13].

Nuxa qəzasına gəlmiş qaçqınlara Himayəçilik nazirliyi Nuxa dairəsi müfəttişinin məlumatına görə 1919-cu ilin yayında 200 min manatlıq yardım göstərilmişdi [13, siy.1, iş 33, v.36,39]. Həmin ilin payızında Nuxada müsəlman uşaqları üçün sığınacağın – Uşaq evinin saxlanmasına 53290 manat, erməni uşaqları üçün sığınacağın – Uşaq evinin saxlanmasına 100411 manat vəsait xərclənmişdi [13, siy.1, iş 36, v.3-4,7-8].

AXC hökumətinin erməni qaçqınlara yardımları. Ermənistan Respublikası hakimiyyət nümayəndələrinin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı qeyri-insani davranışına qarşı bütün mümkün vasitələrlə mübarizə aparan AXC hökuməti yüksək humanizm nümunəsi göstərərək həmin dövrdə aclıq çəkən erməni əhalisinə də ərzaq yardımları göndərirdi. 1919-cu ilin sonunda Himayəçilik naziri D.Rəfiyevin sərəncamı ilə nazirliyin təsərrüfat işləri üzrə agent Məmmədəli Veysov Yevlaxa ezam edilmişdi ki, Erməni Komitəsinin sərəncamına veriləcək 30 min pud darını qəbul edib İrəvana yola salınmasını təşkil etsin. Həmin ərzaq yardımı Ermənistan Respublikasının nümayəndələri Saak Matiyans, Xosrov Saruxanyan və Mixail Şamçiyansın iştirakı ilə təhvil verildi [13, siy.1, iş 13, v.249-250].

Himayəçilik nazirliyi həmçinin Gəncədə erməni qaçqınlar üçün inşa edilmiş xəstəxananın təmir etdirmiş və tibbi ləvazimat alınması üçün hər ay 3 min manat vəsait ayırmışdı [13, siy.1, iş 26, v.8, 30-32, 115]. Himayəçilik nazirliyi Bakıda olan erməni qaçqınları üçün Yemək məntəqəsi yaratmış, həmçinin onlara müntəzəm pul yardımları da təşkil etmişdi [13, siy.1, iş 31, v.2; iş 24, v.64]. Gəncədə olan erməni qaçqınlar üçün Yemək evi yaradılması üçün Himayəçilik nazirinin göstərişi ilə 1919-cu ilin avqust ayında 6459 manat vəsait xərclənmişdi [13, siy.1, iş 30, v.26].

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, geniş faktik materiallar əsasında aparılmış bu araşdırma aydın şəkildə göstərir ki, AXC hökuməti dövlət səviyyəsində,

Himayəçilik nazirliyinin xətti ilə İrəvan quberniyasında, o cümlədən Sürməli (İqdir) bölgəsində doğma yurdlarından didərgin salınmış müsəlman-türk qaçqınlara, eləcə də Azərbaycana sığınmış həm azərbaycanlı, həm də erməni qaçqınlara ardıcıl surətdə müxtəlif yardımlar göndərmiş, onları aclıqdan və soyuqdan qorumaq üçün böyük səy göstərmişdi. AXC-nin mövcud olduğu 23 aylıq müddətdə qaçqınlar məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanmışdı. AXC Parlamentinin 1919-cu ildə keçirdiyi 106 iclasın 42-də qaçqınların müxtəlif problemləri müzakirə edilmiş [17], yardımlar göstərilməsi ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi.

Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra İrəvan quberniyasında erməni silahlı birliklərinin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətlərinin real mənzərəsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, eləcə də bu mövzu üzrə erməni yalanlarının, tarixi faktları saxtalaşdırmalarının qarşısının alınması ideoloji mübarizənin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında sərəncam”ından irəli gələn vəzifələrin yüksək səviyyədə icra edilməsi üçün məqalədə qeyd edilən faktların elmi əhəmiyyəti vardır. Erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən Sürməli (İqdir) bölgəsində həyata keçirdiyi türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı haqqında həqiqətlərin, həmçinin AXC hökumətinin əlindəki bütün imkanları səfərbər edərək qaçqınlara yardım göstərməsi faktlarının tədqiq edilməsi və dünya ictimaiyyətinə doğru-dürüst çatdırılması, erməni yalanlarının ifşa edilməsi üçün görülən işlərin ardıcıl davam etdirilməsi baxımından zəruridir.

Bu məlumatların dünya ictimaiyyətinə doğru-düzgün çatdırılması ilk növbədə soyqırım qurbanı olmuş minlərlə insanın xatirəsinə ehtiramdır. Bu faktların ictimailəşdirilməsi həm də ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, özlərini zavallı, məzlum, soyqırım qurbanı kimi qələmə verən erməni xalqının nümayəndələrinin əslində ən dəhşətli soyqırımlarını gerçəkləşdirən əliqanlı cəlladlar olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y.M. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. Bakı: Elm, 2017, 68 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) 970 sayılı – AXC Xarici işlər nazirliyinin fondu
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
4. ARDA 894 sayılı – AXC Daxili işlər nazirliyinin fondu
5. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, Baskı secil ofset, 2011, 568 s.
6. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку: Шарп-Гарб, 2011, 712 с.
7. Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921). Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, 736 s.
8. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C.1, İstanbul, 2008, 660 s.
9. Osmanlı belgelerinde İğdir. İğdir Universitesi, Basım Matsis Matbaa, 2017, 251 s.

10. Нифталиев И.В. Геноцид Азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: Элм, 2017, 188 с.
11. «Азербайджан», 1918-1920 гг.
12. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
13. ARDA 8 sayılı – AXС Nımayəçilik nazirliyinin fondu.
14. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Под ред. А.И.Ставровского. Баку, 1920, с.76-88
15. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II c., 2-ci kitab, İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 456 s.
16. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент (Станографические отчеты). Баку, Азербайджан, 1998, 992 с.
17. Rzayev A.Ə., Əziz B.O. Cümhuriyyət parlamentinin qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq sahəsində fəaliyyəti // AXС-nin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.239-243

ПОМОЩЬ АДР БЕЖЕНЦАМ ИЗ СУРМАЛИНСКОГО УЕЗДА И ДРУГИХ РЕГИОНОВ ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

К.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В представленной статье исследуются серьезные последствия для коренного азербайджанского населения региона этнической чистки, проведенной официальными лицами Армении на государственном уровне после образования Республики Армения на территории Иреванской губернии. Вопросы изгнания гражданских лиц, в том числе женщин, детей и стариков, мародерства и геноцида в Сурмалинском (Игдыр) уезде и других регионах, были изучены на основе обширного фактического материала. Автор освещала усилия молодого правительства АДР по защите прав азербайджанского населения Иреванской губернии дипломатическими и политическими средствами, а также отправке денег, еды и одежды беженцам через Министерство опеки и попечительства. Особое внимание она уделяла на деятельности правительства по обеспечению продовольствием и другими предметами первой необходимости азербайджанских и армянских беженцев в Баку, Гяндже, Шеки и других местах, а также организации для них приютов, столовых и детских домов.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Армянская армия, азербайджанские беженцы, Министерство опеки и попечительства, денежная, продовольственная помощь.

ASSISTANCE OF ADR TO REFUGEES FROM SURMALINSKY UEZD AND OTHER REGIONS OF IREVAN PROVINCE

K.G.ALIYEVA

SUMMARY

The presented article examines the serious consequences for the indigenous Azerbaijani population of the region of ethnic cleansing carried out by Armenian officials at the state level after the formation of the Republic of Armenia on the territory of the Iravan province. The issues of the expulsion of civilians, including women, children and the elderly, looting and genocide in Surmali (Igdir) and other regions, were studied on the basis of extensive factual material. The author highlighted the efforts of the young government of the ADR to protect the rights of the Azerbaijani population of the Iravan province through diplomatic and political means, as well as to send money, food and clothing to refugees through the Ministry of Guardianship and Welfare. He paid special attention to the provision of food and other necessities for Azerbaijani and Armenian refugees in Baku, Ganja, Sheki and other places, as well as organizing shelters, canteens and orphanages for them.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Armenian army, Azerbaijani refugees, Ministry of Guardianship and Welfare, monetary, food aid

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK**

Məhərrəmovə S.A.	
Feil sistemində lakunalar (Azərbaycan və rus dilləri əsasında).....	5
Heydərova E.A.	
Azərbaycandakı rus şivələrinin metaforaları.....	13
Əliyeva A.V.	
İtalyan və Azərbaycandilli ictimai-siyasi mətnlərdə nüvə konseptlər	23

TARİX

Abbasova M.Ə.	
Erməni millətçiliyi terrorizmin təzahürüdür.....	32
Pilipçuk Y.V.	
Şərqi tatarları XVII əsrdə Rusiya dövlətinin xidmətində	40
Əzizova E.A.	
Türkdilli məqəllərdə Məhəmməd peyğəmbər dövrünə baxış.....	47
Kərimov N.Ə.	
Çinin artan enerji ehtiyacları fonunda Xəzər hövzəsinin (Mərkəzi Asiya respublikaları təmsalında) karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı maraqları.....	57
Cəfərova E.B.	
Şamaxıda aşkar olunmuş metal çırağ haqqında.....	69
Nəcəfov Ş.N.	
Borsunlu düşərgəsində qazılmış son tunc-erkən dəmir dövrü kurqanları	76
Şiriyev T.M.	
Səfəvi-təsəvvüf münasibətlərində xəlvətiyyə təriqətinin yeri	90
Baxşəliyev S.F.	
Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi	97
Məhərrəmovə A.F.	
Azərbaycan kinosu XX əsrin 50-ci illərində	108
Quliyev R.X.	
Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi gömrük-tarif siyasətində dəyişikliklər (XIX əsrin I rübü).....	118
Səmədov F.F.	
Sumqayıt şəhərində ekoloji problemlərin həll edilməsi tarixindən (2005-2010-cu illər)	130
Əliyeva K.Q.	
AXC-nin Sürməli qəzasından və İrəvan quberniyasının digər bölgələrindən olan qaçqınlara yardımları.....	137

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Магеррамова С.А.

Лакуны в системе глаголов (на материале азербайджанского и русского языков).....5

Гейдарова Э.А.

Метафоры русского островного говора Азербайджана13

Алиева А.В.

Основные концепты в итальянских и азербайджанских общественно-политических текстах23

ИСТОРИЯ

Аббасова М.А.

Армянский национализм – отражение терроризма32

Пилипчук Я.В.

Восточные татары на службе у русского государства в XVII веке40

Азизова Е.А.

Взгляд на период Пророка Мухаммада в туркоязычных макталах.....47

Каримов Н.А.

Стратегические интересы Китая по транспортировке углеводородных запасов Каспийского бассейна на примере Центральных Азиатских республик на фоне возрастающих потребностей его в энергоресурсах.....57

Джафарова Э.Б.

О металлическом светильнике выявленном в Шамахе69

Наджафов Ш.Н.

Курганы периода поздней бронзы - раннего железа раскопанные в Борсунлинском лагере76

Шириев Т.М.

Место тариката халватийя во взаимоотношениях сефевидов с суфиями.....90

Бахшалиев С.Ф.

Ардабильское правление Сефевидов97

Магеррамова А.Ф.

Азербайджанское кино в 50-х годах XX века108

Кулиев Р.Х.

Преобразование таможенно-тарифной политики Царской России в Северном Азербайджане (I четверть XIX вв).....118

Самедов Ф.Ф.

Из истории решения экологических проблем в городе Сумгайыт (2005-2010)130

Алиева К.Г.

Помощь АДР беженцам из Сурмалинского уезда и других регионов Иреванской губернии137

CONTENS

LINGUISTICS

Maharramova S.A.

Lacunae in the verb system (on the material of the Azerbaijani and Russian languages) 5

Heydarova E.A.

Metaphors of the Russian insular dialect of Azerbaijan..... 13

Aliyeva A.V.

Basic concepts in İtalian and Azerbaijani socio-political texts 23

HISTORY

Abbasova M.A.

Armenian nationalism - reflecting terrorism 32

Pylypchuk V.Y.

Eastern tatars on service of Russian state in XVII century 40

Azizova E.A.

The Historical Period of the Prophet Muhammad through the Turkish Maqtals..... 47

Karimov N.A.

China's interest connected with transporting hydrocarbon resources of the Caspian basin (example the Central Asian republics) against the background of growing energy needs..... 57

Jafarova E.B.

About the copper lamp revealed in Shamakhy..... 69

Najafov Sh.N.

Late bronze-early iron age kurgans excavated in Borsunlu camp..... 76

Shiriyev T.M.

Place of tarikat halvatiya in relationship sefevids with sufis..... 90

Bakshaliyev S.F.

Ardabil government of Safavi dynasty..... 97

Maharramova A.F.

Azerbaijan cinema in the 50^s of the 20th century..... 108

Guliyev R.Kh.

Changes in customs-tariff policy implemented by Tsar Russia in Northern Azerbaijan (quarter of the XIX century)..... 118

Samadov F.F.

From the history of solving environmental problems in Sumgayit (2005-2010) 130

Aliyeva K.G.

Assistance of ADR to refugees from Surmalinsky uezd and other regions of İrevan province 137